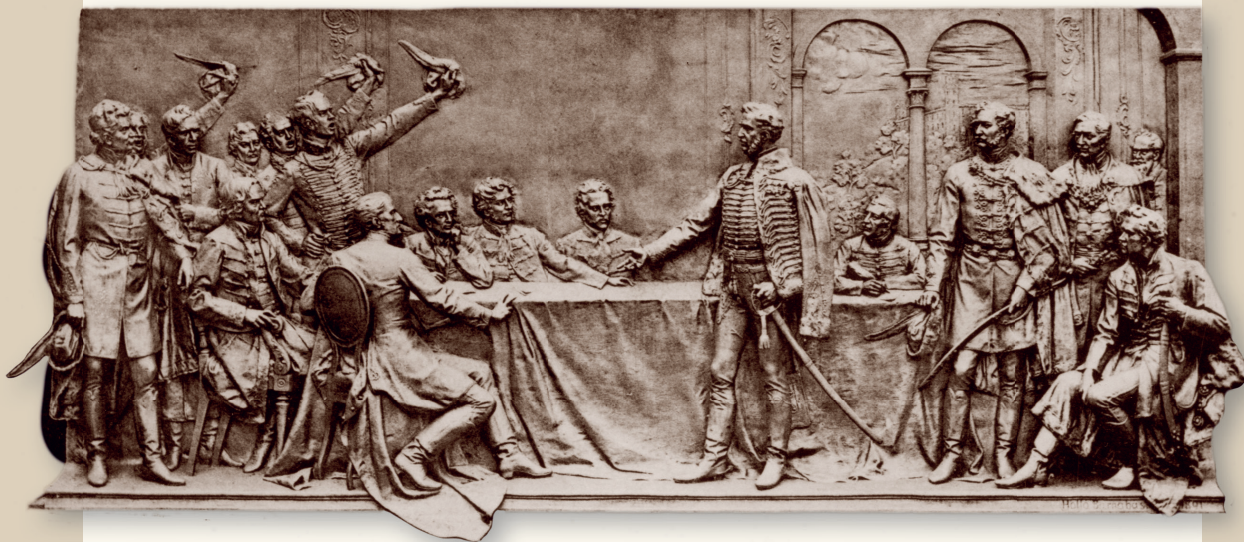

MAGYAR TUDOMÁNY

Freund Tamás – Oberfrank Ferenc
„A MÚLT ELESETT HATALMUNKBÚL,
A JÖVENDŐNEK URAI VAGYUNK” –
KÜLDETÉSÜNK ÉS FELADATAINK
A HARMADIK ÉVSZÁZAD KÜSZÖBÉN

Kollár László
A KUTATÁSI ALAP
SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

2025

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

A folyóirat a magyar tudomány minden területéről közöl tanulmányokat, egyes témákat kiemelten kezelve. A folyóirat célja összképet adni a tudományos élet eredményeiről, eseményeiről, a kutatás fő irányairól és a közérdeklődésre számot tartó témákról közérthető formában. Alapítási éve 1840.

A 2025–2026-os ünnepi évfolyam címlapján
Holló Barnabás *A Magyar Tudományos Akadémia alapítása* (1893) című domborműve látható.

WWW.MAGYARTUDOMANY.HU

Szerkesztőség

Magyar Tudomány ■ Magyar Tudományos Akadémia ■ Telefon/fax: (+36 1) 459 1471 ■ 1051 Budapest, Nádor utca 7. ■ E-mail: matud.szerkesztoseg@gmail.com ■ Az egyes tanulmányokban kifejtett nézetek nem feltétlenül tükrözik a szerkesztők álláspontját. ■ **Megrendeléseiket az alábbi elérhetőségeinken várjuk:** Akadémiai Kiadó, 1519 Budapest, Pf. 245 ■ Telefon: (+36 1) 464 8240 ■ E-mail: journals@akademiai.com ■ Előfizetési díj egy évre: 13 452 Ft ■ **Hirdetések felvétele:** hirdetes@akademiai.hu ■ © Akadémiai Kiadó, Budapest, 2024 ■ Printed in Hungary ■ *Magyar Tudomány*, 186/1 (2025)

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata

Főszerkesztő

BOLLOBÁS ENIKŐ

Szerkesztőbizottság

BAZSA GYÖRGY | BORHY LÁSZLÓ | BOZÓ LÁSZLÓ | CSABA LÁSZLÓ
HAMZA GÁBOR | KECSKEMÉTI GÁBOR | KENESEI ISTVÁN
MOLNÁR ANTAL | PÉCELI GÁBOR | PLÉH CSABA | RÓNYAI LAJOS
SARKADI BALÁZS | SIMON FERENC | SOLTI LÁSZLÓ | SPÁT ANDRÁS

Vezető szerkesztő

GEIGER ILDIKÓ

Felelős szerkesztő

SZABÓ ÉVA ESZTER

Szaklektorok

HEGYI PÁL | SZABADOS LÁSZLÓ | TERNÁK GÁBOR

Olvasószerkesztők

MAJOROS KLÁRA | SÜTŐ CSABA ANDRÁS

MTA 200 ÉVES
A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Megjelenik
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával

HU ISSN 0025 0325

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója

Felelős szerkesztő: Kovács Natália

Olvasószerkesztő: Kutas Éva

Korrektúra: Török Tünde

Termékmenedzser: Egri Róbert

Fedélterv: Petrányi Réka

Tipográfia, tördelés: Berkes Tamás

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben 2025-ben.

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

www.gyomaikner.hu

Megjelent 12,51 (A/5) ív terjedelemben

TARTALOM

LECTORI SALUTEM!	1
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁS	
KÉTSZÁZ ÉVES A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA	
<i>Vendégszerkesztő: Oberfrank Ferenc</i>	
<i>Freund Tamás – Oberfrank Ferenc</i>	
„A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönök urai vagyunk” Küldetésünkről és feladatainkról a harmadik évszázad küszöbén	4
<i>Kollár László</i>	
A kutatási alap szükségességéről	22
<i>Erdei Anna – Simon Tamás</i>	
Az MTA kommunikációs tevékenysége – Eredmények és kihívások	36
<i>Hamza Gábor</i>	
Akadémiák a világban – Történeti és nemzetközi áttekintés	45
<i>Monok István</i>	
Az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ a bicentenáriumi ünnepségek után	57
<i>Gelencsér András</i>	
Vidéken nem csak a föld terem... – Gondolatok az MTA területi bizottságainak megalapításáról	62
<i>Kocsis Károly</i>	
A Magyar Tudományos Akadémia és a külföldi magyar tudományosság	69
NOBEL-DÍJ 2024	
<i>Venetianer Pál</i>	
A féreg harmadik Nobel-díja	80
<i>Fodor András</i>	
Sydney Brenner ötven éve „mutatta be” a <i>C. elegans</i> t a genetikusoknak	83
<i>Csabai István</i>	
Fizikai Nobel-díj 2024	91
<i>Perczel András – Fazekas Zsolt</i>	
A nobeli szándékkal összhangban 2024-ben valódi mérföldkő átlépését ismerték el a kémia területén	95

<i>Kovács Janka</i> Han Kang és az első dél-koreai irodalmi Nobel-díj	101
<i>Csaba László</i> A valóság visszatér	105

TANULMÁNYOK

<i>Bazsa György</i> A magyar, magyar születésű és a magyar származású Nobel-díjasok	109
<i>Acsády Judit – Gábor Csilla</i> Nők az MTA tagságában – Az utóbbi évek tendenciái a számok tükrében	128
<i>Hegy Pál</i> Interjú Gulyás Balázssal, a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat elnökével, valamint vezérigazgatójával, Jakab Rolanddal	141

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS SZÁZ ÉVE COLLEGIUM HUNGARICUM

Vendégszerkesztők: Csúri Károly – Masát András

<i>Csúri Károly – Masát András</i> Bevezetés	154
<i>Ujváry Gábor</i> Százestendő hídfoállások – A bécsi és a berlini Collegium Hungaricum	156
<i>Nagy Márta</i> A berlini Collegium Hungaricum négy tagja az intézmény fennállásának első két évtizedében (1924–1944)	169
<i>Fazekas István</i> A Collegium Hungaricum és a bécsi levéltárak kapcsolata	180
<i>Csúri Károly – Méhes Márton</i> Kultúra a rendszerváltás után – A megújult bécsi Collegium Hungaricum	188
<i>Masát András</i> Collegium Hungaricum Berlin A hagyományok és a megújulás szellemében (1999–2007)	201
<i>Nagy Márta</i> „A lehető legtökéletesebb, legszolidabb és a legcélszerűbb” A Collegium Hungaricum Berlin alapelvei és tevékenysége napjainkban	208

LECTORI SALUTEM!

A *Magyar Tudomány* első bicentenáriumi ünnepi számát nyújtjuk át a Kedves Olvasónak, amellyel folyóiratunk megnyitja a 2025-ös és 2026-os évfolyam jubileumi lapszámainak sorát, csatlakozva a Magyar Tudományos Akadémia, ezen belül az MTA200 Elnökségi Bizottság programjaihoz.

Ünnepi nyitószámunk kivételesen gazdag, hiszen számos, a magyar tudós közösség egészét érintő kérdést tekint át. A „Kétszáz éves a Magyar Tudományos Akadémia” című, Oberfrank Ferenc köztestületi igazgató vendégszerkesztésében egybegyűjtött ünnepi összeállítás első tanulmányának szerzője Freund Tamás, az MTA elnöke és Oberfrank Ferenc. „A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönék urai vagyunk» – Küldetésünk és feladataink a harmadik évszázad küszöbén” című nagyívű eszmefuttatás az elmúlt kétszáz év örökségeként a jelenre hagyományozott teendőket veszi sorra, nem hallgatva el a nehézségeket, az akár tabunak tekintett kérdéseket sem. Kollár László, az MTA főtítkára „A kutatási alap szükségességéről” című írásában egy független, alapkutatást támogató szervezet (research council) létrehozása mellett érvel. Erdei Anna, az MTA főtítkárhelyettese és Simon Tamás, az MTA Kommunikációs Főosztályának vezetője az Akadémia egyik legfontosabb küldetéséről, a tudományos eredmények közérthető, széles körű ismertetésének szükségességéről ír. Hamza Gábor, az MTA rendes tagja az európai és Európán kívüli nemzeti akadémiákról és tudós társaságokról ad áttekintést. Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója a kétszáz évvel ezelőtt megfogalmazott küldetés folyamatosságáról, egyúttal a feladatok jövőbeli újragondolásáról számol be. Gelencsér András, az MTA levelező tagja és a Veszprémi Területi Bizottság elnöke, a területi bizottságok elnökeinek választott elnökségi képviselője a területi bizottságok történetét és munkáját ismerteti. Kocsis Károly, az MTA rendes tagja és a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnöke az Elnöki Bizottság munkájába, a külhoni bizottságok szerteágazó feladataiba nyújt betekintést.

A 2024 októberében bejelentett Nobel-díjasokról készült összeállításunkban a legújabb díjazottak bemutatása, méltatása olvasható. Venetianer Pál, az MTA rendes tagja a két fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjas, Victor Ambros és Gary Ruvkun munkásságát mutatja be; írását mintegy „széljegyzetként” egészíti ki Fodor András, kandidátus, habil., magyar, illetve személyes vonatkozásokat is érintő cikke. Csabai István, az MTA levelező tagja a fizikai Nobel-díjjal kitüntetett John J. Hopfield és Geoffrey E. Hinton munkásságát tárja elénk; Perczel András, az MTA rendes tagja és Fazekas Zsolt doktorjelölt a három kémiai Nobel-díjas, David Baker, Demis Hassabis és John Jumper felfedezését méltatja; Kovács Janka koreanista Han Kang dél-koreai prózaíró munkásságát ismerteti; végül Csaba László, az MTA rendes tagja az utolsóként bejelentett – a sorból kicsit mindig kilógó – közgazdasági Nobel-díjasok, Daron

Acemoglu, Simon Johnson és James A. Robinson elméleteibe enged bepillantást. Az aktuális díjakhoz kapcsolódik Bazsa György, az MTA doktora által készített nagyívű összeállítás a magyar Nobel-díjasokról.

Acsády Judit, PhD és Gábor Csilla, az MTA külső tagja a nőknek az Akadémián elfoglalt helyzetét helyezi középpontba, bemutatva mind a női művelődés lehetőségeinek bővülését, mind a női akadémikusok számának alakulását a rendes, a levelező, valamint a külső és a tiszteleti tagok között. Hegyi Pál, PhD, habil., a HUN-REN vezetőivel, Gulyás Balázs elnökkel és Jakab Roland vezérigazgatóval készített interjújában a kutatóhálózat átalakításának motivációit, legfőbb céljait tekinti át.

Végül a Csúri Károly, az MTA doktora és Masát András, kandidátus, habil., vendégszerkesztésében készült összeállítás a magyar kulturális diplomácia két fellegvárához, a centenáriumát ünneplő bécsi és berlini Collegium Hungaricumhoz kalauzolja az olvasót (szerzők: Csúri Károly, Ujváry Gábor, Nagy Márta, Fazekas István, Méhes Márton, Masát András).

A 2025-ös és a 2026-os évfolyam minden további száma hasonlóképpen különleges lesz. Az alapítás évfordulóját ünneplő lapszámok fókuszában az Akadémia egyes tudományos osztályai állnak majd: ők mutatkoznak be sorban az egymást követő számokban. Az osztályok a maguk elképzelése szerint közölnek fontos információkat tudományterületeikről, a diszciplínák és az osztályok történetéről, tudományos eredményeikről, valamint a tudósokat a múltban és a jelenben foglalkoztató kérdésekről. Az osztályok által lefedett tudományterületekhez kapcsolódnak az egyes számokban közölt könyvszemlék is, amelyek a legjellemzőbb, legizgalmasabb vagy leginkább aktuálisnak tekinthető (magyar kutatókhoz kötődő) eredményeket szemlézik. Az osztályok lapunk hasábjain fognak beszámolni „tudományhónapjaikról”, így a Székház aulájában aktuálisan látható kiállításokról is. Úgyszintén bemutatkozó anyagokkal jelennek meg az egyes területi bizottságok (Szegedi Területi Bizottság, Pécsi Területi Bizottság, Veszprémi Területi Bizottság, Debreceni Területi Bizottság, Miskolci Területi Bizottság), miként a külhoni bizottságok és tanácsok munkájáról is olvashatunk majd (Kolozsvári Akadémiai Bizottság, Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, az Amerikai Magyar Akadémikusok Társasága). A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tematikus összeállítása az ünnepi év zárószámában jelenik meg. A 2026-os évfolyam lapszámaiban továbbra is tudósítunk az egymást követő tudományhónapokhoz kapcsolódó, a székházban rendezett kiállításokról. Az év kiemelkedő eseménye az MTA KIK alapításának bicentenáriumát ünneplő tárlat lesz, amelyről részletes beszámoló olvasható majd lapunkban. Mindeközben minden hónapban a szokásos módon közlünk az osztályok diszciplínáihoz nem feltétlenül kapcsolódó tematikus összeállításokat és önálló tanulmányokat is.

Ünnepi évfolyamainak tartalmával tehát jócskán átalakul a *Magyar Tudomány*, s a tartalmi megújuláshoz ünnepi köntös is jár. A szedésre, a betűtípusokra, a stílusra, a színekre, a borítóra és a szerkesztési elvekre egyaránt kiterjedő arculatváltás is a magyar tudomány kétszáz éve előtti főhajtásunk része.

A 2025-ös és 2026-os évfolyam fedelére Holló Barnabásnak az MTA Akadémia utcai homlokzatán látható impozáns féldomborművét választottuk, hogy méltó módon emlékezhessünk meg a Legnagyobb Magyar nemes felajánlásáról, melynek köszönhetően megkezdődhetett a hazai intézményes tudományosság két évszázados története.

2025. január 1.

Bollobás Enikő
főszerkesztő

ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁS

Kétszáz éves a Magyar Tudományos Akadémia

Vendégszerkesztő: Oberfrank Ferenc

„A múlt elesett hatalmunkból, a jövődönnek urai vagyunk”
Küldetésünkről és feladatainkról a harmadik évszázad küszöbén

“The past has fallen from our power, we are masters of the future”
On Our Mission and Tasks on the Threshold of the Third Century

Freund Tamás¹ – Oberfrank Ferenc²

¹ az MTA elnöke, az MTA rendes tagja

² az MTA köztestületi és stratégiai igazgatója

A Magyar Tudományos Akadémia nemzeti elkötelezettsége és stratégiája

A Magyar Tudományos Akadémia 1990 óta folyamatosan megújulva – bár a közvélemény számára nem mindig észlelhetően – végzi a nemzetet szolgáló sokrétű tevékenységét. Széchenyi alapítói szándékának megfelelően mindenkor a tudományos tények és elvek tisztelete és a magyar nemzet iránti elkötelezettség szellemében teljesíti küldetését.

A Magyar Tudományos Akadémia küldetése a teljes magyar tudományos közösség mozgósítása a magyar tudományosság és tudományművelés fejlődése, a tehetségek kibontakoztatása, a kutatóhelyek fejlesztése a közös nemzeti célok elérése érdekében. Ez megköveteli, hogy az Akadémia a kutatás, a felsőoktatás és az innováció valamennyi színterével, intézményével élő, együttműködő és kölcsönösen előnyös kapcsolatokat tartson fenn. E kapcsolatok kiépítésében és fenntartásában kiemelkedő szerepet játszanak a hazai területi és a határon túli akadémiai testületek, szervezetek.

Nemzeti önazonosságunk és önbecsülésünk megőrzése érdekében Akadémiánknak múltjához, hagyományaihoz, kiemelkedő személyiségeihez, a magyar tudomány csúcsteljesítményeihez, a tudomány és technológia társadalmi és nemzetstratégiai szerepéhez méltó, országos központként kell működnie, mely az egész országot átfogó térségi központokkal és jól működő, határon túli képviselőkkel rendelkezik. E regionális központok tevékenységének elsősorban az ott elért eredmények bemutatását, a helyi tudományos közösség építését, valamint a társadalmi figyelem és érdeklődés

fenntartását kell szolgálniuk. Ezen túlmenően az országos és az országhatárokon is túlnyúló nemzeti szintű tudományos, tudományszervező és nemzetépítő kapcsolat-tartásra, együttműködésre is törekedniük kell.

Az Akadémia társadalmi megbecsülésének biztosítása az egyik legfontosabb előttünk álló kihívás. Ezt a kihívást csak az országon belüli és a határon túli térségi szervezeteinkkel együtt tudjuk megválaszolni. Az előbbiekből következik, hogy hazai és határon túli térségi testületeink és szervezeteink az Akadémia központi szerveinek stratégiai partnerei. E szervezeteink a magyar tudomány országos és helyi eredményeinek térségi megismertetésével fontos részt vállalnak Akadémiánk küldetésében.

Területi szervezeteink feladatai közé tartozik, hogy saját térségük tudományos értékeit, eredményeit, fejlődését, valamint tevékenységük fenntartásának szükségleteit az Akadémia vezető testületei és az országos döntéshozók előtt is tudatosítsák. Ehhez természetesen megfelelő feltételekre, elégséges és tervezhető erőforrásokra van szükség.

Az Akadémia össznemzeti irányultságát jól érzékelteti az a tevékenység, amelyet a magyar identitásukat őrző, az ország és a nemzet iránt elkötelezett, a környező országokban vagy bárhol a világon tevékenykedő tudósok, kutatók és a hazai tudományos közösség közötti kapcsolatok ápolása érdekében végez.

Ez a tevékenység a magyarországi politikai rendszerváltozás után kapott igazi lendületet. A korszakváltás nem csak politikai, gazdasági és társadalmi átalakulásokhoz vezetett: megfogalmazódott és széles körben egyetértésre talált az az alapvető gondolat is, miszerint a magyar nemzet határai nem esnek egybe a magyar államhatárokkal, s a Magyarország határain kívül élő magyarok is a magyar nemzet részei. Ebből következik, hogy a magyar tudományos közösség sem korlátozódik a tudomány itt-honi művelőire, hanem kiterjed a külföldön élő és alkotó, magukat magyarnak valló kutatókra is. Mindez megalapozta, hogy az Akadémia a teljes magyar tudományos közösséget magában foglaló, képviselő, mobilizáló köztestületté, igazi össznemzeti intézménnyé váljon.

A külső tag kategóriát az MTA 1990. évi közgyűlése állította vissza, több évtizedes szünet után, jelentősen megváltozott tartalommal a magukat magyarnak valló, külföldön élő tudósok számára. E kategória életbe léptetése merőben új helyzetet teremtett, lehetővé téve egy valóban integrált magyar tudományos világ létrejöttét.

1990-ben 34 külső tagot választott tagjai közé az MTA. Jelenleg 190 külső akadémikus tagunk van. Az 1994. évi akadémiai törvény hozta létre az MTA köztestületét, amely ma az összes 18 872 tagja között 1849 határon túli köztestületi tagot számlál. A határon túli magyar tudományossággal való kapcsolattartás és annak a magyarországi tudományos életbe való integrálása az MTA törvényben rögzített közfeladata.

Koordináló feladattal működik a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. Minden környező országban, sőt az Egyesült Államokban is létrejöttek magyar akadémiai tanácsok (Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, az Amerikai Magyar Aka-

démikusok Társasága), élő kapcsolatot biztosítva a tengerentúli és az európai külső tagokkal és szervezetekkel.

Huszonhetedik éve működtetjük a határon túli egyéni kutatásokat és kutatóhelyeket támogató Domus Programot. Ezzel a határon túlra is kiterjesztettük a nemzeti kutatási programokat, valamint a kutatók és „alma mater” középiskoláik közötti kapcsolatra építő Alumni Programot. A határon túli kutatók, kutatóhelyek is részt vesznek az Akadémia által évente szervezett Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozatban, amely több száz ezres közönséget is elér az MTA internetes csatornájának nyilvántartása szerint. Nagy örömmel látjuk, hogy akadémiai területi bizottságaink is arra törekednek, hogy élénk és kölcsönösen előnyös kapcsolatokat és programokat alakítsanak ki a szomszédos országok magyar tudományosságával.

Tudományos osztályaink, testületeink és az Akadémia Területi Akadémiai Bizottságai is prioritásként kezelik a határon túli magyar tudományosság bekapcsolását saját tevékenységeikbe, és korántsem csak az elsősorban humántudományokból kinőtt nemzeti tudományok területén. Határon túli tudósaink megbecsülését nemcsak díjakkal fejezzük ki, hanem azzal is, hogy több lépésben kiterjesztettük külső akadémikus tagjaink jogait és részvételi lehetőségeit az Akadémia és a hazai tudományos közösség életében.

Mindezek az adottságok, előzmények és tapasztalatok szilárd alapot kínálnak a közös építkezésre. Ehhez különleges lehetőséget biztosít a Magyar Tudományos Akadémia 200 éves jubileuma, amelynek fényét fokozza, hogy az Országgyűlés a 2025 májusa és 2026 májusa közti időszakot a Magyar Tudomány Évének nyilvánította. Javaslatunkra és az általunk kidolgozott programra alapozva a kormánnyal együttműködve egyedülálló programsorozatot készítünk elő a magyar tudományosság eredményeinek és jelentőségének élményszerű bemutatására az ország és a magyar nemzet egésze számára. Az akadémiai jubileum és az ennek alkalmából tervezett központi, térségi és határon túli rendezvények, programok egyedülálló lehetőséget biztosítanak az Akadémiának, hogy az előttünk álló években erőteljesen megnövelje jelenlétét, élményszerűen érzékelhetővé tegye jelentőségét, és megismertesse tudományszervező, társadalom- és nemzetépítő szerepét mind országszerte, mind a határon túli magyar lakta területek kulturális-tudományos központjaiban.

Az Akadémia kilépése a budapesti Széchenyi tér északi sarkának elefántcsonttornyából és erőteljes megjelenése a magyar nemzet mindennapi életének színterein nem szorítkozhat a két ünnepi évre. Ahogyan a 200 éves jubileum sem tűnhet úgy senki számára, mint a tudósok magánügye vagy önmaguk ünnepeltetése, úgy a tudomány képviselője, megjelenítése sem lehet múltó, gyorsan elfeledhető, kampányszerű vállalkozás. Amit az ünnep erejével, sodrásával elindítunk, annak tartóssá kell szelídülnie. Az Akadémia térségi, területi nyitásának véglegessé kell válnia, ahogyan erre irányuló tevékenységünknek is rendszeres, mértéktartó, de hatékony, a helyi társadalmat, közösséget alakító, gazdagító tényezővé. Ebben meghatározó szerepük van a területi akadémiai bizottságok tagjainak, egyedülálló kapcsolatrendszerüknek, helyi elfogadottságuknak, mozgósító- és kezdeményezőkéességüknek és kreativitásuknak.

A magyar tudományosság lokális, regionális és globális integrációja

A Közgyűlés magas szavazataránnyal fogadta el a külső tagok jogainak bővítésére irányuló alapszabály- és ügyrendmódosítást, s az Akadémikusok Gyűlése is ilyen irányú döntést hozott. Ez aktuálissá, sőt szükségessé teszi a „globális magyar tudományosság” ügyének továbbgondolását. Ezt a 200 éves jubileum és a függőben lévő ügyek is sürgetik. Utóbbiakat természetszerűen nem lehetséges egymástól elszigetelve megoldani, sőt a kontextus tisztázása nélkül igen kockázatos lenne megpróbálni is.

Az, hogy stratégiai célul tűzzük ki a magyar tudományosság lokális, regionális és globális integrációját, azt jelenti, hogy a környező országokban és a világban szétszórtan működő valamennyi magyar kutatót, szervezetet, intézményt a magyar tudományosság egészéhez kívánjuk csatlakoztatni. Ezt a törekvést megfelelő keretek közé és stabil elvi alapokra kell helyezni.

A rendszer stabil elvi alapjait meghatározott közös értékek, célok és törekvések jelentik, amelyeket a rendszerbe meghívottaknak el kell fogadniuk. Fontos, hogy az ezeket magukévá tevő résztvevőket a kölcsönös elismerésen alapuló tisztelet, szolidaritás és a kölcsönös előnyökre törekvés jellemezze. Annak függvényében alakulhat ki ez a közösség, amennyiben és amennyire a világ magyar tudományossága vagy annak valamilyen markáns része érdemi szerepet kíván játszani a magyar tudományos közéletben, amennyire meg akarja magát mutatni, el akarja magát ismertetni, együtt kíván működni.

A Magyar Tudományos Akadémia pusztán egy szereplő ebben az informálisan és részlelemben már formálódó rendszerben; markánsabb szerepvállalása azonban döntő és meghatározó lehet. Vélhetően az MTA nélkül nem vagy csak nagyon korlátozottan és egyoldalúan, részérdekek mentén következne be valamiféle együtt „mutakozás”, érdemi integrálódás nélkül.

A rendszeren belül az Akadémia átfogó értékmegjelenítő, kezdeményező, kapcsolatteremtő, közvetítő, ideális esetben szervező, koordináló és támogató szerepet visz, illetve vihet. Történelmi hagyományokon alapuló nemzeti szerepéből és jelenkori magyarországi státuszából fakadóan megvan a lehetősége és a képessége egy olyan „gerinchálózat” kialakítására, amely elősegíti az elemek közötti közvetlen kapcsolódást (kiállítás, kommunikáció, programok, stratégiai együttműködés, támogatási formák működtetése, közös képviselő, fellépés harmadik felek – például a magyar és más kormányok, nemzeti akadémiák, tudományos szervezetek, intézmények, közvélemény – irányában).

A lehetséges közös platform elemei a tudomány egyetemese humanista céljainak és a magyar tudományosság közös orientáló értékeinek a szellemében a következők lehetnének:

- törekvés a tudományos kiválóság feltételeinek biztosítására minden magyar tudományművelő számára;
- a magyar nemzet értékeinek, tagjai jóllétének és békés boldogulásának elősegítése a tudomány művelése és a tudományos közélet eszközeivel;

- a szülőföld értékeinek, helyi közösségeinek, társadalmának, intézményeinek, közéleti hangjának erősítése a tudomány eszközeivel, tanácsadással, a tudományos közélet és a kommunikáció eszközeivel;
- a nemzeti önbecsülés, összetartozás kifejezése a tudományos munkában és a közéletben;
- a magyar tudományos tehetségek kibontakoztatásának elősegítése,
- a tudomány magyar művelőinek elismerése és elismertetése a magyar nemzet tagjai, a környező országok és a világ előtt;
- a magyar tudományosság különféle műhelyeinek, intézményeinek támogatása, kapcsolataik, kölcsönösen előnyös együttműködésük elősegítése;
- a magyar tudományosság eredményeinek széles körű megismertetése és elismeretése;
- annak elősegítése, hogy a környező országok magyar tudományművelői, műhelyei, intézményei méltányos feltételekkel és számukra is előnyös formában kapcsolódjanak a környező országok tudományosságához.

A részt vevő szervezetek szerepét, kapcsolatait, az együttműködési formákat, a munkamegosztást, a szervezeti formát és működést, a tevékenységi köröket, a jogi kereteket, a támogatási rendszereket és az alkalmi támogatásokat a fentiekhez kell igazítani.

Az Akadémia kezdeményező, koordináló és „gerinchálózatot” biztosító szerepének betöltéséhez szükséges, hogy saját képvisellel rendelkezzen a külföldi résztvevők országaiban. Ez a környező országokban rendelkezésre is áll, a tengerentúlon pedig az Amerikai Magyar Akadémikusok Társasága (AMAT) tölti be ezt a szerepet. Romániában, Erdélyben a Kolozsvári Akadémiai Bizottság (KAB), a többi országban akadémiai tanács működik (Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács, Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács).

A folyamat kezdetén célszerű, hogy az MTA és a határon túli magyar tudományosság legjelesebb képviselői alapvető és általános tartalmú, konszenzussal elfogadott dokumentumban rögzítsék a magyar tudományosság alapvető közös értékeit, céljait, törekvéseit. Ennek ünnepélyes aláírása és nyilvánosságra hozatala kiemelkedő része lehet a 200 éves jubileumi ünneppsorozatnak. Az esemény időpontjának az AMAT által szervezett 2025. májusi nagyszabású tudományos konferencia kínálkozik.

Az Akadémiának és a bekapcsolódó akadémiai és egyéb tudományos szervezeteknek a konszenzusos dokumentumra alapozott, a Határon Túli Magyar Tudományosság Elnöki Bizottsága útmutatásával a Titkárság közreműködésével, határon túli testületeivel, bizottságával és tanácsaival, legfontosabb partnereivel egyeztetett átfogó stratégiát, programot és kiszámítható, tervezhető támogatási rendszert kell kialakítania és életbe léptetnie.

Az Akadémia szerepe a nemzeti kulturális örökség védelmében és kiaknázásában

A politikai szféra tudatában van a nemzet kulturális öröksége nemzetstratégiai jelentőségének Magyarország és a magyar nemzet számára, ugyanakkor nem ismeri fel az autonóm kutatóműhelyek által gyarapított nemzeti tudományok nélkülözhetetlen szerepét ennek az örökségnek a megőrzésében és kiaknázásában.

A tudomány és az alap kutatás sajátos, innovációorientált értelmezése ezen a területen különösen káros hatású. Az Akadémiának komoly küzdelmet kell folytatnia azért, hogy a különböző testületekben ezek a tudományterületek is megfelelő színvonalú és arányú képviselőt kapjanak. Sajnálatos módon a kormányzati politika nem helyez kellő hangsúlyt olyan terület stratégiai – tudományos – háttérének erősítésére, amely az országhatárokon átnyúló és akár globális magyar identitás, emlékezetpolitika, nemzeti kohézió és a változó geopolitikai körülmények közötti nemzetstratégiai orientáció tudományos megalapozását szolgálná kiváló alapkutató-műhelyekkel.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a bölcsészet- és társadalomtudományok folyamatos öngazoló küzdelmet folytatnak még az Akadémián belül is, mivel a természettudományok szemlélete, gyakorlata, önszerveződése, publikációs gyakorlata és innovációhoz való kapcsolódása viszonylag homogén, könnyen értelmezhető, de jelentősen különbözik a bölcsészeti tudományokétól. Ugyanakkor a társadalomtudományok esetében elsősorban a politikai és világnézeti megközelítések járnak kényes, rendszerszinten csak körülményesen kezelhető sajátosságokkal. Az Akadémia 200 éves története megmutatta, hogy a magyar tudományos közösség kiemelkedő személyiségei révén átmeneti nehézségek után mindig megtalálta a megoldásokat a belső viták, aránytalanságok, érdeksérelmek orvoslására az intézmény keretei között. Ez is arra tanít minket, hogy becsljük meg és használjuk ki a tudományterületeink akadémiai intézményei és testületei nyújtotta lehetőségeket az útkeresésre és a kapcsolatépítésre.

Az Akadémiának együtt kell működnie a politikával annak érdekében, hogy Magyarország polgárai és a nemzet tagjai felismerjék és igényeljék a nemzeti identitás és értékrend alakításának és megszilárdításának, hagyományaink megőrzésének és ápolásának a humán tudományokban megtestesülő nemzetstratégiai jelentőségét. Közösen kell gondoskodniuk a kulturális örökségünk digitális korszakba való átléptetéséről és közzétételének feladatáról. Az Akadémiának különösen fontos szerepe van abban, hogy a nemzeti hagyomány és szellemi örökség tudományos minőségbiztosítással elkészített korpusza és tudományos feldolgozása a határok fölötti nemzettest számára elérhetővé váljon.

Az Akadémia feladata annak biztosítása is, hogy a bölcsészettudományi KFI-szolgáltatások legfőbb megrendelője, a magyar állam is világosan lássa azt a potenciált, amely ezeknek a területeknek a dinamikus ápolásától, az állami szolgáltatások körébe való integrációjától várható és elvárható.

A „kulturális és kreatív ipar” magában foglalja a kulturális örökséghez, egyes művészeti ágakhoz kapcsolódó tevékenységeket csakúgy, mint a médiát, valamint a

funkcionális alkotótevékenységek egy részét. A szűk értelemben vett innovációs tevékenységre példa a nyelvtudomány, mely a nyelvtechnológiai kutatások révén minden tekintetben megfelel az innovációs kritériumoknak, és jelentősen hozzájárul századunk technológiai fejlődéséhez.

A technológiai fejlesztésre nem alkalmas tudományágakban folyó alkalmazott kutatások is rendkívül fontos társadalom-, közösség-, kultúra- és nemzetfenntartó funkciót töltenek be. A néphagyomány ápolása, a közös „népművészeti nyelv” az egyik legerősebb kulturális kapocs az egymástól határokkal elválasztott Kárpát-medencei és a nagyvilágban diaszpórában élő magyar közösségek között.

A Magyar Tudományos Akadémia ösztönzésére számos egyetemi és intézethálózati kutatóhely elkötelezetten munkálkodik azon, hogy az általa művelt tudományág eredményei jobban láthatóvá váljanak a társadalom egésze számára, és a politikai-gazdasági élet döntéshozói is figyelembe vegyék kutatási eredményeiket. A kormány „keleti nyitása” következtében nagy szükség lett a keleti kultúrákban járatos szakemberek ismereteire, kapcsolataira és nyelvtudására, ami a bölcsészettudományi kutatók közvetlen társadalmi hasznosulásának példája.

A tudományterületek viszonyának, akadémiai képviselésének jelentősége

Az Akadémia belső struktúrájának, különösen az osztálystruktúrájának a mindenkori alakulása sokkal nagyobb korrelációt mutat a tudományos világtrendek és a hazai tudományos és felsőoktatási élet belső viszonyainak alakulásával, valamint a hazai nagy tudományos egyéniségek és erős érdekcsoportok fellépéseivel, mint a mindezek iránt érzéketlen, önkényes politikai beavatkozásokkal és az azoknak való „elvtelen” megfelelni vágyással. Így az osztálystruktúra 1831-től máig nyomon követhető változása általában nem mutat szoros párhuzamot az egymást követő történelmi korszakokkal: a két folyamatot eltérő határpontok, időszakok jellemzik.

Az Akadémiának ez a belső érlelődése soha nem volt és ma sem öncélú, zárt, önmagára reflektáló folyamat. Sok belső és külső tényező befolyásolja, s a folyamatot mindenkor súlyos belső feszültségek, viták, s ebből fakadóan a várakozásokhoz képest hosszabb-rövidebb „késések” jellemezték. Ezekre az Akadémia működésének első évtizedeiben különösen a fiatal tudósnemzedékek reagáltak érzékenyen és kritikusan, amit a korabeli, még Széchenyit sem kímélő sajtómegnyilvánulások is megörökítettek. Széchenyi híres, 1842-ben elmondott beszédét nemcsak a Kossuth-párti ifjak bírálták, hanem az Akadémián belül is azok, akik a nyelvművelés mellett már ekkor nagyobb szerepet szántak a tudományoknak.

Ezt a már elég korán jelentkező problémát végül a kiegyezés után, 1870-ben hatályba lépő, Eötvös József elnöksége alatt, Arany János közreműködésével kidolgozott alapszabály orvosolta. Ennek igazolásául – máig érvényesen és irányt adóan – írta Eötvös József:

„Intézetünk tevékenysége eddig inkább nyelvészeti s irodalmi, mint szorosan véve tudományos vala, s [...] tagjainak legkitűnőbb műveit keresve – tudós értekezések helyett csak Vörösmarty Szózat-át találjuk. De miután e helyzet megváltozott, [...] Akadémiánk [...] nagy alapítójának szándékait és a nemzet várakozását csak úgy teljesítheti, ha minél inkább folyton tudományos feladatára szorítkozik, s a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az Akadémia eddigi szervezete erre alkalmas nem vala. [...] Az Akadémia, mint egész, a tudományok minden ágát vonhatja körébe, úgy, hogy fönntartva azon összeköttetést, melyben a tudományok egymással állanak, egyszersmind minden tudománynak önálló fejlődését lehetővé tesszük. Ez az, mit alapszabályaink megváltoztatása által eszközölni kívántunk.”

A sors iróniája, hogy ennek az alapszabálynak a túlságosan hosszú ideig, hetven évig tartó, lényegében változatlan hatályban tartása vezetett az Akadémia egyik legnagyobb, magából a kutatói közösségből eredő belső válságához és külső kihívásához. Nem hatalmpolitikai beavatkozás, sokkal inkább a sok évtizedes mozdulatlanság, a tudománynak és a tudomány társadalmi szerepének a megváltozása magyarázza ezt a kritikus „robbanást”, amely nem politikai tényező által provokált összecsapás, hanem a hazai tudományos világ valódi, kimenetelét tekintve előremozdító belső konfliktusa volt.

Az Akadémia megmaradhatott és megőrizte vezető intézményi szerepét, de „megmentői” a politikai egyeduralmat megszerző kommunisták voltak, akik bizonyos vonatkozásban magát az Akadémiát is kompromittáló módon használták fel saját céljaikra. Ezzel együtt a természettudósok, Szent-Györgyi és Bay Zoltán nevével fémjelzett „forradalma” szinte máig követhető, nagyon jelentős átalakulási folyamatokat indított el. Az akkori konfliktus sok tanulságot hordoz a számunkra.

Az egyes tudományterületek elágazódása, elaprózódása és az egymástól szétartó, izolálódó módon fejlődő területek és érdekcsoportjaik kezelése és integrálása mellett az is kényszerítő hatású, hogy a társadalom és a döntéshozók egyre kevésbé érik be a szakterületi, technokratikus válaszokkal. Sokkal inkább a széles területek bevonásával születő, multidiszciplináris megalapozottságú, de mégis objektív és az életszerű alkalmazhatóságra figyelő megoldásokra, értékelésekre van „megrendelői” igény.

Ez a társadalmi és döntéshozói elvárás az egyre differenciálódó tudományterületek közötti párbeszéd- és együttműködési készséget, továbbá a társadalom és a döntéshozók előtti együttes megjelenési hajlandóságukat is szükségessé teszi.

Döntő fontosságú, hogy az Akadémia meritokratikus intézményként érdeklődést tudjon támasztani maga iránt az egyes tudományterületek legkiválóbbjai részéről, hogy be tudja őket fogadni soraiba úgy, hogy egyes szakterületeit elsősorban olyan tagjai reprezentálják, akik jelentős arányban aktívak a kutatásban és a tudományos intézmények, kutatóhelyek életében, jelen vannak a gyakorlati életben, helyesen érzékelik és értékelik a kihívásokat. Különösen értékesek azok a kutatók, akik tudományos iskolákat alapítanak, irányítanak. Ezeknek a tudós személyiségeknek a befogadására az Akadémiának a jelenleginél erőteljesebb stratégiai megoldást kell találnia.

A tudományterületek osztódásával, szaporodásával és új diszciplínák megjelenésével járó tudományfejlődés szétfeszíteni látszik az MTA jelenlegi osztályszerkezetét, és kihívás elé állítja tudományos bizottsági rendszerét. Ahogyan a 20. század középső harmadától helyüket keresték az élettudományok, osztódtak az élettelen természet-tudományok, hogy azután a bölcsészet évszázados akadémiai dominanciáját felváltsa a természettudományok túlsúlya, úgy folytatódik napjainkban is tovább az 1831-ben útjára indult folyamat.

Osztályszinten feszültséget teremt a társadalomtudományok eltérő dinamizmusú és akadémiai reprezentáltságú fejlődése. Ide sorolható a környezettudományok több osztályt is kihívás elé állító megnövekedett jelentősége, a multidiszciplináris sporttudomány, vagy a számítástechnika, a gépi tanulás és a mesterséges intelligencia gyakorlatilag minden tudományterületet, osztályt érintő szakterületének megjelenése az Akadémia osztályszerkezetében.

A választ meg kell találni, mert mind a tudományos közösség, mind a „megrendelő” állam, illetve társadalom más fórumot, partnert kereshet olyan funkciókra, amelyeknek – megfelelő rugalmasság és önfejlesztőképesség esetén – az Akadémia lenne a legjobb ellátója. Erre utal a kutatási hálózat leválasztása, illetve árulkodnak az Akadémia átalakítására irányuló törekvések is.

Ahogyan a mintegy hetvenévesi diszciplináris és osztályszerkezeti változatlan-ság után, a második világháborút követően felszínre került a bölcsészet- és a természettudományok összefeszülése, amely az Akadémiát létében is fenyegette, ugyanúgy érezhető manapság a felszín alatt a feljövő tudományterületek által keltett feszültség. Annak idején a kirobbanó konfliktusnak az Akadémia szempontjából kedvező kezelése eredményezte az élettudományok akadémiai reprezentációjának megerősödését. A kémia és a műszaki tudományok önállósulása is vélhetően a Szent-Györgyi–Bárányfi „felkelés” sajátos, tudományos közéleti konszolidációjának volt a hozadéka. Ma is meg kell találnunk a megfelelő megoldást, mielőtt az akadémiai tudományreprezentáció tartós torzulásával vagy egyes fontos területeken kialakuló tévesztéssel kellene szembenéznünk.

A tudományról és az innovációról

A Magyar Tudományos Akadémia örök értéke, küldetésének semmilyen körülmények között fel nem adható alapeleme, működésének vezérlő elve kezdettől fogva a tudomány, a tudományos tevékenység tisztelete, általános elismertetése, az ország és a nemzet szolgálatába állítása. Ez a vezérelv korántsem csak a magyar Akadémia sajátja, ezt követik a miénkhez hasonló külföldi akadémiai is. Ezt rendre megtapasztaljuk, amikor részt vállalunk a különféle nemzetközi akadémiai szervezetek munkájában. Ilyenkor arról is értesülünk, hogy szinte minden országban meg-megújulóan tapasztalhatók olyan, a politika és a különféle érdekcsoportok részéről jelentkező törekvések, amelyek az alap kutatás elsorvasztását, a tudományos tevékenység egyoldalú, a fejlesztés és az innováció irányába való eltorzítását eredményezhetik.

Azt kell tapasztalnunk, hogy politikusok, tudományszervezők, de még aktív kutatók egy befolyásos részének gondolkodásában, megszólalásaiban és intézkedéseiben is összemosódik az innováció a tudománnyal. Ez nem tájékozatlanságon, hanem tudatos megfontoláson alapul. A döntéshozók tisztában vannak azzal, hogy a tudomány és az innováció összefügg egymással, s hogy az innováció önmagában nem tudomány, de gondolkodásukban megkérdőjelezhetetlen prioritást adnak az innovációnak. Ez jelenik meg a politikai retorikában és a különféle döntésekben, amit általában valamiféle hangzatos elnevezésű – a tudományért felelős miniszter személyével változó – KFI-program, -stratégia keretez.

Ez a tartós és mind dominánsabb megközelítés a versenyképesség és a gazdasági növekedés szempontjából meghatározó innováció, vagyis a közvetlen anyagi megtérülés vállalkozásélénkítő és versenyelőnyt biztosító, praktikus haszna szempontjából értékeli a kutatás-fejlesztés-innováció egészét. Ezeknek a fogalmaknak egyike sem fedi le a tudomány, a tudományos fejlődés, a tudásalapú társadalom, az emberiség javára elért új tudományos felismerések körét.

Vannak felsőoktatási és kutatási intézmények, tudományos és tudományszervező tevékenységet folytató személyiségek, akik hirdetik és támogatják ezt a nézetet. Alapállásuk eredhet intézményi hagyományokból, érdekből vagy személyes meggyőződésből, sajátos döntésből, esetleg opportunizmusból. Ugyanakkor ezt a megközelítést az egész magyar tudományosságért történelmi felelősséget viselő Magyar Tudományos Akadémia még átmenetileg sem teheti magáévá, nem fogadhatja el, és nem idomulhat hozzá támogatóan.

A kormányzat 2018 óta olyan minisztériumokat állít fel, amelyekbe előbb a technológiai fejlesztés, majd a kultúra és a tudásinnováció forrásait koncentrálna. Szakpolitikai csúcsszervének nevében következetesen szerepelteti az innováció szót, s hagyja el belőle a tudománnyal való kapcsolat jelzését. Valójában jó ideje nincs magyar tudományos minisztérium. A kormányzati politika a hazai tudományos kutatások egészére tekint azzal a szemléletmóddal és módszertannal, amely valójában csak az alkalmazott kutatások és az innováció irányítási elveinek meghatározására alkalmas.

Ugyanakkor nem tapasztaljuk azt sem, hogy növekedne a hazai KFI-rendszer fejlesztésre és innovációra szakosodott részének képessége és érdekeltsége a hazai alapkutatásokból eredő „kínálat” ösztönzésére és fejlesztésre való átvételére. A KFI-rendszernek a kormányzat által elvárt és nemzetstratégiai szempontból valóban sürgősen szükséges teljesítménynövekedése nem az alapkutatásokat végző alrendszer folyamatos reformjával, hanem a fejlesztési és innovációs alrendszer „felpörgetésével” volna elérhető. Az alapkutatók ehhez Magyarországon is alkalmazkodni fognak, mihelyt számukra vonzó és kellően ösztönzött alternatívává válik az eredményeik jelenlegi hasznosítási stratégiájával, a publikálással szemben jelenleg még igen rögzös és kockázatos út, a szabadalmi védettség megszerzése és a sokszor egyenlőtlen feltételek közötti együttműködés a fejlesztő vállalkozásokkal és a fejlesztést finanszírozó szervezetekkel.

Az alapkutatói szférának ez a fordulata elsősorban nem direkt szakpolitikai beavatkozásokkal, hanem hosszú távon stabil, kiszámítható jogi keretek és ösztönző

finanszírozás, a tudásmenedzsment-kapacitások jelentős megnövelése és sokszereplős támogató ökoszisztémák kialakítása révén biztosítható. Addig, amíg a „tudástermelés” finanszírozása elégtelen marad, addig a kutatási rendszerek (kutatási hálózat, egyetemek, innovációs parkok stb.) a hasznosításhoz szükséges stratégiai fejlesztéseket sem fogják tudni kiépíteni és gazdaságosan működtetni.

Az előbbieken kifogásolt megközelítést egy 200 éves tapasztalattal, évszázados intézményekkel, világhíres személyiségekkel és tudományos iskolákkal büszkélkedő Akadémia nem teheti magáévá. Ha a felfedező kutatások szellemi dimenzióit is a rövid távú, közvetlen gazdasági megtérülés és profitnövekedés korlátai közé szorítanánk, az olyan voluntarista, életidegen és a tudományművelés ismeretének hiányával jellemezhető torzképet eredményezne, amely komoly akadályt jelentene az emberiség és a magyar társadalom legfőbb esélyét jelentő, távlatos, rendszerszintű, paradigmaticus fordulatokban kiteljesedő emberi tudás és ismeretszerzés, valamint ennek a magyar társadalom általi befogadása számára.

Az Akadémiának át kell fognia, magába kell fogadnia, meg kell jelenítenie és egymással párbeszédbe kell vonnia a tudományok teljességét, és arra kell törekednie, hogy tagjai között megjelenjen valamennyi tudományterület minden hazai és magát magyarnak valló kiválósága. Tehetséggondozási és -gazdálkodási tevékenysége során is törekednie kell a tudomány helyes szemléletének elterjesztésére és érvényesítésére.

Természetesen az Akadémia számára is fontos a felfedezések és a tudományos eredmények translációja és az innováció, ám nem minősítheti vagy prioritizálhatja a tudományterületeket a kizárólag rövid távon mutatkozó hasznosítási és innovációs potenciáljuk függvényében. Szükséges, hogy az Akadémia tudományszemlélete, politikája és napi gyakorlata egyaránt átfogó és hosszú távra tekintő legyen. Miközben a politika a hangsúlyt az általa meghatározott témákban a rövid távon közvetlen hasznot ígérő területekre helyezi, az Akadémiának állandóan figyelmeztetnie kell az ebből a stratégiából adódó veszélyekre, hosszú távon jelentkező hátrányokra, s arra az elszűrítő és elsorvasztó hatásra, amelyet ez a megközelítés gyakorol a hazai tudományos tehetségekre, műhelyekre.

Az MTA 200 éves történetének fontos tanulsága az is, hogy egy-egy korszak hatalmpolitikájának mai általános megítélése alapján nem lehet a tudomány adott korszakbeli helyzetét is minősíteni. A kettő nem független egymástól, de míg az önkényuralmi korszakokban nyilvánvalóan súlyosan sérültek a polgári szabadságjogok, a tudományművelés és az Akadémia intézményi autonómiája is (különösen a személyi kérdésekben), addig a tudományra áldozott közforrások tekintetében korántsem ilyen elmarasztaló a kép.

A „létező szocializmus” időszakában független források (pl. Világbank) szerint is a mai tudománypolitikusok és kutatók számára csak álmodott nagyságú, nemzetközi összehasonlításban is jelentős arányú közpénzforrást fordított az állam tudományos célokra, aminek nagy részét megfelelően képzett emberek tudományos célokra használták fel. (Megjegyzendő, hogy a fizika és a kémia jelentős fejleszté-

sének oka szovjet mintára és parancsra elsősorban a hidegháborús fegyverkezési verseny volt.)

A politikai rendszerváltozást követően a szabadságjogok, így a polgári jogok gyakorlásának és a kutatás szabadságának deklarálásával egy időben drámai hirtelenséggel csökkent a tudományos kutatás részesedése a közforrásokból, ami azóta is – néhány rövid ideig tartó kisebb kiugrástól eltekintve – nemcsak a fejlett országok és a volt szocialista országok éllovasaiétól (pl. Csehország) marad el, hanem – méghozzá jócskán – az 1970-es, 1980-as évek GDP-arányosan jellemző hazai átlagától is (annak mintegy fele, illetve harmada). A források felhasználásának prioritásaiba kétségkívül beleszólt az állam, és a forrásokból kevésbé részesedő területek elégedetlensége akkor is jelentkezett. E számok tükrében mai szemmel nézve úgy tűnhet, hogy a kutatási szabadság korlátozásának árát a pártállam jól megfizette.

A Neumann Programot meghirdető kulturális és innovációs miniszter, majd a HUN-REN elnöke a Karmelita kolostorban elmondott bemutató beszédében hívta fel a figyelmet arra, hogy a rendszerváltozáskor Magyarországot egy főre jutó tudományos és innovációs teljesítménye alapján jóval előbbre sorolták a nemzetközi rangsorban, mint most. Ennek egyik oka, mint láthattuk, a kutatásra szánt hazai források évtizedek óta tartó elégtelensége.

Mintha politikai rendszereken átívelően érvényesülne az a törvényszerűség a hazai tudománypolitikában, hogy fordított összefüggés van a tudomány autonómiája és közfinanszírozása között. Több szabadság, kevesebb közpénz, és fordítva. A tudomány két és fél évtizedes finanszírozási gyakorlata, valamint az egyetemi és a kutatási hálózati átalakításának módja mindenesetre ezt sugallja. Bízunk abban, hogy a konszolidálódó KFI-rendszerből ezek a sajátosságok – legalábbis a jól finanszírozott alapkutatást illetően – eltűnnek.

Az Akadémia köztestületi tagjainak és munkatársainak magatartási kódexéről

Az elmúlt években elsősorban egy-egy konkrét jelenség kapcsán merült fel köztestületi tagjaink részéről, hogy szükség volna a Magyar Tudományos Akadémia magatartási kódexének megalkotására. A legutóbbi közgyűlést megelőzően az MTA Tudományetikai Kódexe felülvizsgálata során fogalmazódott meg az igény a kutatásetikai normáktól elkülönülő, kizárólag az MTA tagságára és „belső életére” vonatkozó magatartási norma kodifikálására, amit a Közgyűlés határozata is megerősített. Az előttünk álló ünnepi közgyűlést és akadémiusválasztást követő időszakban bele kell fogunk magatartási kódexünk megalkotásába.

A magatartási kódex (Code of Conduct) vagy etikai kódex a különféle szervezeteken belül – legyen az egyesület, társaság, akadémia, vállalat, közintézmény – az egyik leggyakrabban alkalmazott szabályzat, amelyhez általában érvényesítő mechanizmusok is társulnak. A kódex meghatározza az adott szervezet alapértékeiből és küldetéséből eredő működési elveit és azokat az alapvető magatartási és etikai

elvárásokat, amelyeket a szervezet a tagjaival, tisztviselőivel, alkalmazottaival és a megbízásából eljáró harmadik féllel szemben támaszt. Mindezeket valamennyi olyan szervezeten belüli, esetleg a szervezet képviselőjében végzett, szervezeten kívüli tevékenységi területre érvényesen megszabja, ahol az adott szervezet aktívan megjelenik.

A magatartási kódexnek áttekinthető, logikus rendben be kell mutatnia a szervezet alapértékeit és az ezen értékekből következő magatartási, etikai elveket és szabályokat. Szólnia kell arról, milyen következményekkel jár a kódex előírásainak megsértése a szervezeten belül, és arról is, hogy mit kell tennie annak, aki ilyet tapasztal, vagy ilyenben érintett.

A legtöbb külföldi tudományos akadémia rendelkezik ilyen szabályzattal. Ez nem azonos az általánosan elfogadott tudományos és kutatásetikai normákat összefoglaló kutatásetikai kódexével, amely általában a teljes tudományos közösség és intézményrendszer számára tartalmaz előírásokat, ajánlásokat. A külföldi akadémiai magatartási kódexek az egyes akadémiák tagjai számára tartalmazzak előírásokat a szervezet keretében és képviselőjében végzett tevékenységeikre vonatkozóan.

A Magyar Tudományos Akadémia törvényi kötelezettségeiből kiindulva felelősséget vállal a hazai tudományos kutatások erkölcsösségének és hitelességének megőrzéséért. Ennek értelmében megalkotta és folyamatosan tökéletesíti tudományetikai kódexét, és működteti Tudományetikai Bizottságát. A Tudományetikai Bizottság felkérésre eljár minden olyan esetben, amely sérti vagy veszélyezteti a tudományos kutatás feddhetetlenségét, illetve tudományetikai vétség gyanúját kelti. A bizottság fellebbezési fórumként működik a kutatóintézetek, felsőoktatási és más intézmények, szervezetek kutatásetikai bizottságaiban született döntések kifogásolása esetében. Az MTA tudományetikai kódexe és bizottsága azonban több, az Akadémia számára alapvető fontosságú tevékenységi területen nem rendelkezik érvénnyel, illetve illetékséggel.

A magatartási kódex kidolgozásának és alkalmazásának lenne gyakorlati és eszmei haszna, amely a problémamegoldás területén, az intézményi kultúra fejlesztésében és az akadémiai imázs alakításában egyaránt jelentkezne. A magatartási kódex egyik fontos feladata, hogy megelőzzön olyan anomáliákat, amelyek zavart, konfliktusokat kelthetnek egy szervezeten belül, s ezáltal aláássák a szervezet működésének hatékonyságát, érdekérvényesítését, presztízsét, tagjainak a szervezet iránti elkötelezettségét.

A jó magatartási kódex nemcsak különféle „válságok” kezelését teszi lehetővé, hanem kiválóan szolgálhatja a tagok akadémiai szervezethez való tartozásának tudatosulását, az összetartozás, a szolidaritás, a közös felelősség és az együttes cselekvés jelentőségének érzékelését. Lehetőséget teremt a szervezeti kultúra fejlesztésére, a közösségi tudat erősítésére. Elősegítheti a tudományos közösség és az akadémiai köztestület értéktudatosságának erősödését, belső viszonyainak harmonizálását és az Akadémia előnyös pozicionálását a közéletben és a társadalomban.

A „széptudományoktól” az akadémiák közötti együttműködésig

A „széptudományok”, azaz eredetileg „az általános és különös szépműtan; a hangzó, képző és mímező művészetek elmélete, a műtörténet, műbíralat és a szóló művészetek: szépprosa, különösen a szónoklat, végül a költészet” 1949-ig tartoztak az Akadémia kötetlékébe. Tagságát tekintve is igen érdekes gyűjtőterület volt, mert ide tartoztak az írók és más művészek, de az irodalomtörténészek és műkritikusok is. Azonban 1949-ben a széptudományok művelői közül sokaknak megszűnt a tagsága, mások tanácskozó tagok lettek, megint mások pedig megőrizték tagságukat az akadémiai testületben.

A széptudományok képviselői az MTA által 1992-ben Kosáry Domokos elnök kezdeményezésére, jóvátételi szándékkal alapított, önálló, társult intézményként működő Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) keretében tértek vissza a Magyar Tudományos Akadémia kötetlékébe.

Az Akadémia vezetése arra törekszik, hogy elősegítse a tudományok és a művészetek magas színvonalú művelőinek tiszteletteljes párbeszédét, közgondolkodást inspiráló, társadalmat, országot, nemzetet gazdagító együttműködését. Ez a törekvés még nem ért maradéktalanul célba, amit elsősorban a széptudományok hazai művelőinek belső megosztottsága és egyfajta politikai aktivizmus is magyaráz.

Amikor az Országgyűlés képviselői, alkotmányozó hatalmukkal élve, az Alaptörvénybe foglalták, hogy „Magyarország védi a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia tudományos és művészeti szabadságát”, nagy feladatot és felelősséget róttak e két intézményre. Mindkét intézmény jelentős tagsággal, elismertséggel, továbbá jogositványokkal és eszközökkel is rendelkezik ahhoz, hogy a tudományos kutatásnak és a művészi alkotásnak megbecsülést szerezzen és támogatást biztosítson. Mindkét akadémia fontos törekvése a szakmai közélet szervezése, valamint hogy a tudományos és művészeti eredményeket, alkotásokat a lehető legszélesebb körben megismerjék, igényeljék, értékeljék és élvezzék a társadalom tagjai. Az akadémiák fontos szerepet játszanak abban, hogy a tudomány és a művészet hazai művelése a nemzet építését, az egész emberiség gazdagítását szolgálja. Ehhez kiegyensúlyozott, kölcsönös tiszteleten alapuló kapcsolat szükséges a kormányzattal. Ennek a kapcsolatnak mindenekelőtt a kultúra, tudomány és innováció kormányzati felelősével kell eredményesen működnie. A tudomány és a művészet, általában a kultúra nemzetstratégiai szerepe kihat az egész kormányzatra és a politikai közösségre, határon innen és túl. Az akadémiák szerepe jelentős az ország külföldi elismertetésében, megbecsülésében és érdekérvényesítésében is.

Az azonos közjogi helyzet és a felsorolt azonosságok, de még az eltérő adottságok is magától értetődően felvetik a két akadémia közötti együttműködés szükségességét. Mindkét akadémia tagjait, és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tagjait is egyaránt jellemzi, hogy az emberi szellem és kreativitás egyetemessége mellett azok iránt a nemzeti értékek iránt is elkötelezettek, amelyeket Széchenyi és nemzedéke akadémiaja képviselt. Ezt az is jelzi, hogy számos olyan művész, irodalmár van, aki mindkét művészeti akadémianak tagja.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Művészeti Akadémia vezetői ösztönözni kívánják testületeiket és tagjaikat a tudományos és művészeti közélet közötti kapcsolatok fejlesztésére. A vezetők nemcsak reprezentatív rendezvényekre gondolnak, hanem ahol szükséges, tisztázó vitákra, s előremutató megoldások megtalálására is vállalkozni akarnak. Számos olyan kérdés van, amely nem csak a tudományos és a művészeti közösséget foglalkoztatja. A társadalom számára is fontos ügyekben megtalált válaszok a politika, a jogalkotó és a közigazgatás számára is használható megoldásokat kínálhatnak.

Közügy az ígéretes fiatal tudósok és művészek fellelése és tehetségük kibontakoztatása, a múltbeli és a megszülető szellemi alkotások megbecsülése. Közérdek a szellemi alkotások hasznosítása a társadalom minden tagjának a javára, az ország harmonikus fejlődése, a jól működő magyar állam és a nemzeti kultúra gazdagítása érdekében.

A világ jelenlegi helyzetében nagyon fontos üzenetet hordoz a történelmi megosztottságokon felülemelkedni tudó akadémiák, esetünkben a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Művészeti Akadémia és az ebbe reményeink szerint bekapcsolódó Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia legkiválóbb és legkreatívabb személyiségeket és műhelyeket megmozgató együttműködésének a példája.

Tudományos tanácsadás

Az Akadémia küldetésnyilatkozatának 6. pontja „Az Akadémia a nemzet tanácsadója” címet viseli. Az MTA tanácsadási tevékenységét háromféleképpen gyakorolja: külső testületek tagjaként, állásfoglalás, véleményadás útján és közvetlen kormányzati egyeztetés alapján. A nem felkérésre, saját elhatározásból születő testületi állásfoglalások és véleménynyilvánítások nem minősülnek tudományos tanácsadásnak.

Az Akadémia – sok más szervezethez, intézményhez hasonlóan – a legtöbb fontos nemzeti fejlesztési programot, kormányzati és önkormányzati tervet véleményezi, és javaslatokkal látja el. Képviselői részt vesznek számos állami testület, szakértői csoport munkájában.

A tudományos tanácsadói szerep nem csupán a közvetlen tudományos és műszaki szakértelem biztosítását jelenti, hanem a közpolitikai és közigazgatási döntések megalapozásához szükséges tudományos tények és bizonyítékok iránti igény felbresztését és beépítését a döntés-előkészítési folyamatba. A nemzetközi tapasztalatok és felmérések azt mutatják, hogy a politikai intézményrendszerben, a közigazgatásban jellemző a tudománnyal, szakértőkkel kapcsolatos szkepticizmus. A minisztériumi köztisztviselők többségének az az álláspontja, hogy feladatuk a miniszterük elvárásainak megfelelő politika kidolgozása, nem pedig az, hogy a rendelkezésükre álló értékelések alapján javaslatot tegyenek a szakpolitikai lehetőségek közötti választásra.

Mind az egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó tudományos kutatók, oktatók, mind a tudományos tanácsadás potenciális kedvezményezettjei (közéleti szereplők, közigazgatási felső vezetők, kormánytisztviselők, köztisztviselők) segítségre szo-

rulnak e téren. Képzésre, szemléletformálásra, készségfejlesztésre van szükség annak érdekében, hogy a szakértők megfelelően dolgozzák ki javaslataikat, a „megrendelők” pedig megfelelően fogadják és érdemben használják fel a kapott tanácsokat.

A tudományos tanácsadás természetéből adódóan az MTA nem várhatja el, hogy álláspontját maradéktalanul elfogadja és magáévá tegye a döntéshozó, de mindent meg kell tennie, hogy a szakpolitikai döntések a tudományos tények ismeretében szülessenek meg. Az Akadémiának a várható elutasítás ellenére is meg kell fogalmaznia a tudományra alapozott véleményét a felmerülő szakpolitikai, tudománypolitikai kérdésekben, hiszen ezzel szolgálja feltétel nélkül a nemzetet.

Korunkban a tudomány és a technológia szerepe minden korábbinál meghatározóbb jelentőségű a társadalom, a gazdaság és az állam működésében. Ez a megállapítás különösen érvényes a közoktatás, az egészségügy, a honvédelem és a biztonságpolitika esetében. Ezért is nagy jelentőségű, hogy éppen az ezekért a területekért felelős minisztériumokkal a legszorosabb az együttműködésünk, amit megállapodások is erősítenek.

Számos példa van arra, hogy a kormányzati stratégiaalkotás, illetve a tudományos és kutatási programok Akadémia általi összehangolása elősegíti a kitűzött kormányzati célok elérését. Erre a legfrissebb példa a kormány Kvassay Jenő Tervének megvalósítását támogató Víz tudományi Programunk ivóvízminőséget javító közszolgáltatás-fejlesztést szolgáló kutatása.

A tudomány természetét, sajátosságait kevésbé ismerő döntéshozók és a társadalom számára egyértelművé kell tenni, hogy a kutatók, tudósok közötti viták nem anomáliák, hanem a tudomány természetéből adódnak, sőt fejlődésének a motorjai. Ugyanakkor elkerülendő, hogy a döntéshozókat és a társadalmat foglalkoztató kérdésekben az eltérő álláspontokat képviselő szakemberek tisztázó vitáikat ne a tudományos vita szabályai szerint, tudományos fórumokon folytassák le. Ez különösen káros, ha valamelyik vitatott nézet képviselői saját álláspontjukat hatalmi erővel vagy a tömegkommunikáció felhasználásával próbálják érvényre juttatni. Ilyen esetben összekeveredhet a tudományos és a politikai vita, ami megzavarja a döntéshozókat és a társadalmat is, ártva a tudomány hitelességének.

A követendő alapelv abban áll, hogy a politikai és a tudományos vitát szét kell választani, és egymástól függetlenül kell lefolytatni. A tisztázás után a probléma tudományos vonatkozásait ismertetni lehet a döntéshozókkal és a nyilvánossággal is.

A tudományos tanácsadási és véleménynyilvánítási célból kiadott akadémiai jelentések egyedülálló értéke és hitelessége abban áll, hogy azokat az Akadémia független, objektív és pártatlan, magas színvonalú tudományos és műszaki tanácsadási folyamat eredményeként szolgáltatja. A folyamat minden egyes lépésénél biztosítani kell a munkában részt vevők illetéktelen befolyásolástól való mentességét, és ki kell zárni minden összeférhetetlenséget.

A „nemzet tanácsadójának” tudományos tanácsadási tevékenysége során is meg kell őriznie a tudományos közösség, a társadalom és a tanácsadásban részesülő partner bizalmát. Tiszteletben kell tartani elvárásaikat, érdekeiket, amelyek sok esetben azonosak a közérdekkel vagy államunk kiemelten védett érdekeivel.

Tudományos tehetséggazdálkodás, Alumni Program, tudománybarát társadalom

Az Akadémia különösen fontos feladatának tekinti a tudományos tehetségek felfedezését és a tudományos pályára segítségüket. Ebben partnerként tekint az egész társadalomra, minden oktató-nevelő intézményre és az ezeket segítő egyházi, kulturális és társadalmi szervezetekre.

A nemzet legnagyobb kincse tagjainak tehetsége. A család, a szülőföld, a lakóhelyi közösség, az iskolák, majd az egyetem meghatározó szerepet játszanak a különféle kiemelkedő képességekkel megáldott fiatalok felfedezésében és életútjuk egyengetésében. A Kocsis Károly földrajztudós akadémikus által szerkesztett Magyarország Nemzeti Atlasza sorozat *Társadalom* című 2021-ben publikált kötetében található „Tehetségföldrajz” fejezetből kiderül, hogy 1825-ös alapítása óta a Magyar Tudományos Akadémiának 2126 tagja volt, akik közül 1453 született a mai Magyarország területén. Ezek a tudományban élenjáró emberek az ország szinte minden sarkából származtak, 59 százalékuk nem fővárosi születésű. Járásaink 87 százalékának, azaz tízből mintegy kilencnek van akadémikus szülőttje, akik lakóhelyük közelében jártak a tehetségük felfedezése és útnak indításuk szempontjából kulcsfontosságú középiskolákba. A Trianon előtti Magyarországon és a környező országokban született 648 akadémikus szülőhelyei, középiskolai és egyetemi székhelyei kirajzolják a magyar népesség településterületét, szellemi központjait és legkiválóbb oktató-nevelő intézményeit.

Az Akadémia tudományos és társadalmi küldetésének egyik legfontosabb eleme a fiatalok megszólítása. A kutatói közösség fiatal generációival a Fiatal Kutatók Akadémiája segíti a kapcsolatépítést, együttműködést, a kölcsönös tájékozódást.

A társadalom ifjú nemzedékeit – köztestületünk tagjainak a bevonásával – elsősorban a középiskolák segítségével törekszünk elérni és megnyerni. Erre irányul az MTA Alumni Program, amely ennek az elnöki időszaknak az eredeti kezdeményezése és egyik legnagyobb sikere. A program arra törekszik, hogy a legújabb felfedezéseket és a tudományos életpálya szépségét bemutató előadásokkal felkeltse a leginkább fogékony középiskolás diákok érdeklődését a tudomány, a tudományos életpálya iránt.

Talán még fontosabb cél, hogy hozzájáruljunk egy tudománybarát társadalom felépítéséhez, és már középiskolás korban megismertessük a fiatalokkal a tudományos kutatás módszertanát, hitelességének forrását, megbízhatóságát, hogy ne a közösségi média áltudományos vagy tudománytalan forrásaiból tájékozódjanak tudományos kérdésekben. Felnőhet egy generáció, amellyel már nem lehet mindenféle hamisságot elhiteni a tudósokról, az Akadémiáról, és amely tisztában van az alap kutatások mi-
benlétével és jelentőségével is. Bízunk abban, hogy a program során értékes személyes kapcsolatok is kialakulnak.

Már a program előkészítésébe is sikerült bevonni a köztestület, az illetékes elnöki bizottság, a témában akadémiai támogatással kutatók és a Titkárság széles köreit. Első szóra közel 1300 köztestületi tag ajánlotta fel, hogy örömmel látogat vissza volt közép-

iskolájába előadásokat tartani kutatásairól. Az MTA középiskolai Alumni Programjában jelenleg közel 1700 kutató (az MTA Köztisztületének tagjai) és 286 középiskola vesz részt. Az iskolák közül 51 a határainkon túl működik.

A középiskola után az egyetem a kiemelkedő tehetségek kibontakoztatója, de egyben a megbízható tudású szakmai rétegek kinevelője is, akiket két „alma materük” polgári öntudattal és közéleti részvételre alkalmassá tevő készségekkel is felruház. A kutatói pályára lépők útját intézményesült meritokratikus rendszer egyengeti. A más irányba indulók esetében is meg kell őrizni a tudomány tisztületét és elismerését. Mindkét vonatkozásban nagy szerep hárul az Akadémiára.

A tudomány és az Akadémia sokáig a férfiak ügye, terepe volt. Mára jellemzővé vált a tehetséges nők megjelenése és elismerése a tudományos életben is. Megindult a tudós női kiválóságok akadémiai térfoglalása is. Kutatási és szervezési feladatot egyaránt jelent számunkra azoknak a hátráltató tényezőknek a feltárása és ellensúlyozása, amelyek akadályozzák a nőket a kutatói életpályán való előrehaladásban, tehetségük kibontakoztatásában és esélyegyenlőségük megteremtésében.

Az Akadémia küldetése és egyik legfontosabb vállalása a nemzeti tudományos tehetségvagyonnal való felelős és igényes gazdálkodás. Az akadémiai köztestület tagjainak a kutatás mellett a tudományos tehetségek felfedezésén, eredményeik közismertté és közhasznúvá tételén is munkálkodniuk kell. Elmondhatjuk, hogy az akadémikusok többsége kiemelkedő tehetségnevelő, iskolateremtő munkát végez. Az Akadémia küldetése, elismertsége, egyetemi, kutatási hálózati és ipari innovációs kutatóhelyeket egyaránt integráló képessége, valamint a kutatástámogatásban vállalt szerepe egyedülálló felelősséget és lehetőséget biztosít számára a tehetségek hazai kibontakoztatásának elősegítésére az egész kutatói életpálya mentén.

Akadémiánk – Széchenyi István *Hiteljéből* vett kifejezéssel – „hatalmunkból elesett” múltjának tanulmányozása feltárja előttünk a magyar tudományos közösség mozgásterét, lehetőségeit, esélyeit, ami a még „uralható” jövőképünk alapja. A 2019-es megválasztást követően küldetésünk megújításával Köztisztületünk újrapozicionálta az Akadémiát. A megerősített alapokra építkezve a most aktív akadémiai nemzedékeknek kell tartalommal megtölteni a megújított kereteket. Ez még sok együtt gondolkodást, tisztázó vitát és ötletet, kezdeményezést igényel. Dolgozatunkkal ezt az együtt gondolkodást kívánjuk serkenteni akadémiai évtizedeink kutatási, kutatásszervezési és tudománypolitikai tapasztalatait társítva a jubileumára készülő Akadémia történetének tanulságaival.

A szerzők köszönetet mondanak a tanulmányban tárgyalt témákhoz kapott információkért és észrevételekért Hay Diánának, az adatszolgáltatásokért Kocsis Károlynak, Kövér Györgynek és Morvai Tündének. A szakvéleménye felhasználásához való hozzájárulásért pedig Kertész Andrásnak.

A kutatási alap szükségességéről

On the Need for a Research Council

Kollár László

az MTA főtitkára, az MTA rendes tagja
kollar.laszlo@titkarsag.mta.hu

A tudományos kutatásról

A tudományos kutatások között meg szoktunk különböztetni alap- és alkalmazott kutatásokat, amit szemléletesen mutat a Donald Stokes (1997) nyomán szerkesztett 1. táblázat.

1. táblázat. Stokes negyedei a különböző típusú kutatások jellemzésére

		A felhasználás figyelembevétele	
		Nem	Igen
Alapvető megértés keresése	Igen	1. Tiszta alapkutatás (Bohr)	2. Felhasználásorientált alapkutatás (Pasteur)
	Nem		3. Tiszta alkalmazott kutatás (Edison)

Forrás: a szerző saját szerkesztése

Az alapkutatások mindig a jelenségek magyarázatát keresik, az alapvető természeti törvényekre építenek. Lehetnek felhasználáscentrikusak (Pasteur negyede), és lehet, hogy ezt mellékesnek tekintik (Bohr negyede). Az alapkutatás mozgatórugója így részben lehet a gyakorlati alkalmazás, de lehet az emberi kíváncsiság, a világ megismerésének és megértésének igénye is. Vannak olyan kutatások is, amelyekben hangsúlyozottan van jelen a felhasználás, de azok nem az alapvető természeti törvényeken nyugvó új tudományos eredményeket fedeznek fel, hanem a meglévő ismereteket használják fel új termék, szolgáltatás kifejlesztéséhez (Edison negyede). Ezeket szokták „tiszta alkalmazott kutatásnak”, „technológiai fejlesztésnek” vagy „kísérleti fejlesztésnek” is nevezni. (A Frascati-kézikönyv szerint csak az 1. negyed az „alapkutatás”, a 2. negyed az „alkalmazott kutatás”. Jelen cikkben alapkutatáson a mindkét negyedbe tartozó kutatásokat értjük.)

A kutatás-fejlesztés fenti három formáját sokszor – helytelenül – szembeállítják egymással, jóllehet ezek kiegészítik egymást, ezért minden országnak mind a három területet támogatnia kell. Az *innováció* az alkalmazásokhoz kötődik, a National Science Foundation (NSF) például úgy definiálja, hogy az innováció az ötleteknek és a tudományos eredményeknek hasznos termékre vagy szolgáltatásra való konvertálása.

Ezek szerint az innováció egy folyamat utolsó lépcsője, amelyet megelőz a (tiszta vagy alkalmazott) alap kutatás. Így nyilvánvaló, hogy ha ebből a folyamatból valamelyik lépcsőfok kimarad, akkor a közvetlen gazdasági hasznot (is) ígérő innováció előbb-több szintén sérül.

A bölcsészettudományok területén az alap kutatások fontos részét képezi a kultúra megőrzése és ápolása, illetve Magyarországon a kifejezetten hungarikumnak minősülő témák felkarolása is. A társadalom működésének és folyamatainak vizsgálata, megértése, összehasonlítása a nemzetközi folyamatokkal szintén része az alap kutatásoknak.

A kutatás haszna többszörös, amit egy ország tudománypolitikájának kialakításakor mérlegelni kell (1. ábra).

1. ábra. A tudományos kutatások hatása
Forrás: a szerző saját szerkesztése

1. A közvetlen haszon a *tudományos eredmény*, amelynek révén jobban megértjük a világunkat. Ezek azok az eredmények, amelyeket monográfiák, tudományos cikkek stb. mutatnak be. Tudományos hatásukat többé-kevésbé jelzi a hivatkozottság.
2. Az eredményeket gyakran *felhasználják* az iparban, a gazdaságban, a társadalomban (nem mindig tervezett módon, a kutatásoknak számos esetben előre nem várt hasznosulása is van), fejlesztések épülnek rájuk, részét képezik az innovációs láncnak, esetleg szabadalmak születnek az eredményekből.
3. Az ország *nemzetközi tudományos megítélése*, egyetemeink helye a nemzetközi rangsorokban elsősorban a kutatók (egyetemi oktatók) tudományos eredményeitől függ.¹

¹ Az ország közvéleményének és a tudománypolitikával foglalkozóknak is fontos, hogy az egyetemek jól teljesítsenek a nemzetközi rangsorokban. Ezt nem vitatva (és ismerve számos kritikáját a rangsor-meghatározás szempontjainak) az elsődleges cél mégsem ez, hanem a *tudományos kiválóság javítása*, amelynek várható következménye lesz a rangsorokban való előbbre jutás is.

4. A kutatások egy része a kultúrával, a nemzeti örökség feltárásával és gondozásával foglalkozik, így fontos szerepük van a *kulturális örökség megőrzésében*, ápolásában; a társadalmi folyamatok feltárása, értelmezése és magyarázata jelentős szerepet játszhat egy *egészséges társadalom kialakításában*.
5. A kutatási háttér révén olyan *gondolkodásmód* alakul ki, amely a felsőoktatás alapjául szolgálhat: létrejön egy nyitott, érdeklődő, kérdéseket feltevő oktatói gárda, amely képes a gondolkodó értelmiség képzésére.
6. A kutatási háttér révén a modern tudományos ismeret az oktatás részévé válik.
7. A kutatásnak köszönhetően kialakuló problémamegoldó képesség számos kihívást jelentő, de nem tudományos (pl. mérnöki, egészségügyi) kérdésben közvetlenül hasznosul, megalapozhat szakpolitikai döntéseket.
8. A kutatás a kutatói, oktatói utánpótlás képzésének műhelye: a ma fiatal kutatójából, PhD-hallgatójából lesz húsz év múlva az érett kutató, az egyetem professzora, akinek meghatározó szerepe van az ország értelmiségének nevelésében és a társadalmi jóllét megteremtésében.

A felsoroltak közül meggyőződésem szerint az egyik legfontosabb – egy kis országban különösen – a *kutatás, amely megteremti az önállóan gondolkodó, széles látókörű, innovatív értelmiség létrejöttének és képzésének háttérét*. Az ilyen tudományos iskolák visszafejlődésével romlik a következő generáció önálló gondolkodási képessége is. Ferenc pápa 2023. április 30-án a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen így fogalmazott: „Az egyetem [...] az a hely, ahol a gondolat születik, növekszik és érlelődik, [...] nem egyhangú, nem zárt, hanem nyitott és szimfonikus” (URL2).

Az 1–3. pontok miatt a kutatásokat azokon a területeken érdemes támogatni, ahol a legjelentősebb eredmények várhatók, azaz ahol eleve kiváló műhelyekkel rendelkezünk, és már jelentős eredményeink vannak, de a 4–8. pontokat mérlegelve nyilvánvaló, hogy ez nem jelentheti a többi terület, a többi szempont elhanyagolását.

Fontos megjegyezni, hogy a felmutatható eredmények és a kihívást jelentő problémák, az inspiráló, stabil kutatási környezet képesek itthon tartani, illetve hazacsábítani a letehetségesebb fiatal kutatókat.

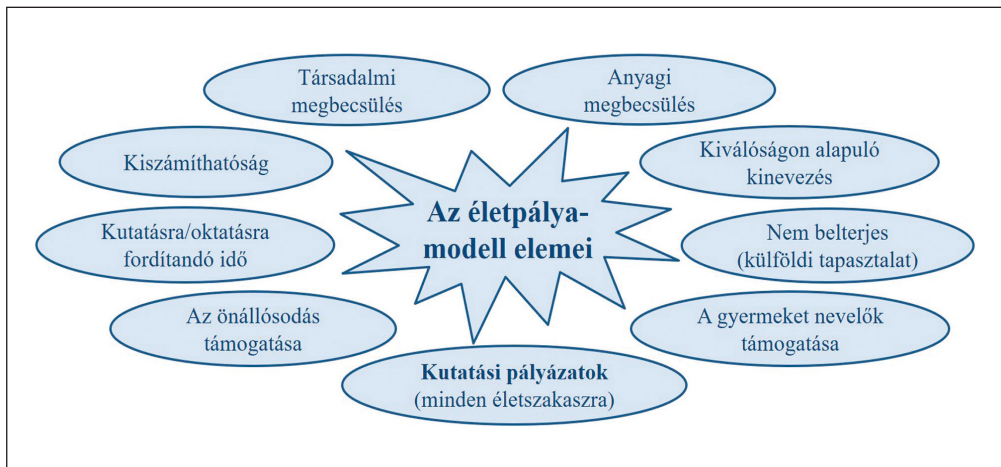
A kutatástámogatásról

A *tudományfinanszírozás* részben intézményfinanszírozás, részben célzott program-/projektfinszírozás, részben pedig a kutatók önálló kezdeményezésén alapuló (bottom-up) pályázati támogatás. A jelen elemzés a harmadik elem rendezésére tesz javaslatot, amit a nemzetközi gyakorlat szerint jellemzően a kormányoktól független döntési jogkörrel rendelkező szervezetek működtetnek, míg az első kettőt gyakran kormányhivatalok (is) felügyelik.

A tudomány fejlődéséhez, a felsőoktatási intézmények előbbre jutásához alapvető fontosságú a kiválóságon alapuló versenypályázatok hangsúlyos megléte. Az USA

egyetemeinek finanszírozásában mintegy 20–40% a pályázatok szerepe (az alapítványok hozadéka átlagosan mindössze 11%-ban fedezi a működési költségeket [URL3]), és például a svédországi felsőoktatásban is hasonló a pályázati támogatások részesedése (URL4).

A sikeres pályázatok nemcsak a közvetlen kutatáshoz szükséges forrásokat jelentik, hanem komplex rendszerként segítik a kutatókat életpályájuk kiteljesítésében. Az életpálya legfontosabb összetevőit és annak sikerességét befolyásoló főbb tényezőket mutatja a 2. ábra. Ezek támogatásában az egyik kulcsszereplő a versenypályázati rendszer.

2. ábra. A kutatói életpálya jellemzői és a pálya sikerességét befolyásoló főbb tényezők
Forrás: a szerző saját szerkesztése

A *kutatónak teljes szabadsága* van, illetve kell hogy legyen olyan területet kutatni, amelyet fontosnak vagy érdekesnek, nemzetközileg relevánsnak tart. E szabadságnak azonban nyilvánvalóan vannak szervezeti és anyagi korlátai is. A kutatók többsége egyetemeken, kisebb része kutatóintézetekben, ipari vállalatoknál, múzeumoknál, levéltárakban stb. dolgozik. Egy-egy egyetemi tanszéknek, kutatócsoportnak megvan a kutatási profilja, és a kutatók felvétele, előléptetése akkor lehetséges, ha az illető a csoport kutatási területén (vagy megcélzott új területén) végez magas szintű munkát. A csoportok eredményességéhez a pályázati sikeresség is hozzátartozik, és bár vannak tematikai megkötés nélküli tudományos pályázatok, amelyekre bármely témával lehet pályázni, nem minden témával lehet nyerni. A bírálók a pályázó habitusának megítélése mellett értékelik a pályázat kutatási tervét, és az értékelés nemzetközileg is elfogadott legfontosabb szempontja, hogy milyen a kutatás *várható hatása (impact)*. A hatást azonban igen tágra értelmezik, lehet tudományos, társadalmi, kulturális és rövid vagy hosszú távú gazdasági haszon is.

A pályázatok lehetőséget teremtenek arra, hogy a tudományos kutatások olyan új területek felé forduljanak, amelyek valamilyen szempont miatt fontosak, és amelyek jelentős „impact” várható.

Tudománypolitikai döntés, hogy a kutatásra szánt források hányad részét szánják alapkutatásra és tisztán felhasználásorientált fejlesztésre, hányad része tematikus, illetve tematikai megkötés nélküli, és hogy a támogatás hányad része történik az intézmény(ek) közvetlen finanszírozásával, és hányad része kiválósági pályázatok útján. E tudománypolitikai döntés után a tudomány szabadsága azáltal érvényesül, hogy az egyes tudományos pályázatok értékelését, a pályázatok közti rangsor meghatározását az adott tudományterület vezető képviselői végzik. Ezt az Alaptörvény [Szabadság és felelősség, IX. cikk (2)] is rögzíti: „Tudományos kutatások értékét megállapítani kizárólag a tudomány művelői jogosultak.”

A kutatási alap szerepe

Bár az alapkutatások és az innováció egymásra épül, a legtöbb országban támogatásokat egymástól független szervezetek végzik, aminek fő oka az, hogy az alapkutatási pályázatok kezelése, bírálata, valamint projektmenedzsmentje alapvetően más struktúrát kíván, mint az innovációt és a versenyképességet szolgáló támogatások.

Javasolom egy független, alapkutatást támogató szervezet (*research council* vagy *science foundation*) létrehozását önálló pénzkezeléssel, önálló testületekkel és független döntési jogokkal, adminisztrációs apparátussal. Ez értelmezhető az OTKA újra-alapításaként is. Ezt az új szervezetet „Ipolyi Arnold Kutatási Alap”-nak fogom nevezni, de megfontolandó – a negyedszázados hagyomány és nemzetközi elismertsége miatt – az „OTKA” elnevezés megőrzése is.

A lehetséges névadó, Ipolyi Arnold a tudománytámogatás korszerű eszméinek úttörője volt. Az OTKA 1995-ben alapított tudományfejlesztési díja Ipolyi Arnold nevét viselte.

Röviden vázoljuk egy ilyen szervezet (1) célját (küldetését); (2) szervezeti kialakítását és (3) szükséges finanszírozását. Világos cél nélkül nincs eredményes működés, a rossz szervezeti struktúra a legkiválóbb vezetők cselekedeteit is megbéníthatja, megfelelő finanszírozás híján pedig a legszebb célok sem valósulnak meg.

A célról

A szervezet célja az alapkutatások támogatása versenypályázatokkal. Az alapkutatás lényege, hogy feltárja a természet, a társadalom, a kultúra és a művészet mély törvényszerűségeit, vagy azokra épít; ennek része lehet az alkalmazás szándéka is. (Lásd Stokes első két negyedét.) Nem tartozik ide a technológiai fejlesztés, de az előkészítése igen.

Egyetértek az osztrák alap (FWF) küldetésnyilatkozatával (URL5): „Ha meg akarjuk érteni a világot, a dolgok mélyére kell ásni. Az alapkutatás végzéséhez idő kell, de

az alapkutatás képes teljesen új távlatokat nyitni. Ez az oka annak, hogy támogatjuk a tudományos kutatókat az eredményeikhez vezető útukon. Sokszínű felfedezéseik alapozzák meg a jövő generációinak boldogulását.”²

A létrehozandó új kutatási alap biztosítékot jelentene mind az alapkutatások egy-egy kezelésére, mind pedig – a kutatási szabadság szellemében – a kormánytól való függetlenségére.

Egyesítené az NKFIH-hoz és az MTA-hoz tartozó alapkutatási versenypályázatokat, és integrálhatná a jelenleg a HUN-REN által támogatott és felügyelt egyetemi kutatócsoport-pályázatokat is. Ez utóbbiak „Center of Excellence” pályázatként működhetnének tovább.

A versenypályázatoknak komplex rendszert kell képezniük, a kutatás tárgyi feltevételeinek biztosításán túl figyelembe véve a kutatói életpálya elemeit, illeszkedve a hazai kutatástámogatás további összetevőihöz. A kiválóságon alapuló méltányos kutatói javadalmazás biztosításának szükségessége nyilvánvaló, de idehaza megoldandó az egyetemi kutatók túlzott mértékű oktatási tehertől való mentesítése is. (NSF-pályázatokban pl. lehetséges arra támogatást kapni, hogy a pályázó oktatási tevékenységének egy részét más személy vegye át.)

A legjobbakat kiemelten kell támogatni (a kutatók 10–20%-a), de társadalmi érdek a kutatói derékhad támogatása is. (Lásd a kutatás hatásainak 4–8. pontját.) Fontos, hogy az arra alkalmas kutatók képesek legyenek fiatalon önállósodni, és ki tudják alakítani a saját kutatási területüket. A pályázati felhívások és az értékelés során tekintettel kell lenni a gyermeket nevelők speciális helyzetére.

Már említettem, hogy a támogatási döntés alapvetően két tényezőtől függ, az egyik a kutatói kiválóság, a másik a várható (tudományos, gazdasági, társadalmi, kulturális, környezeti) hatás. Sajnos egyik sem mérhető pusztán számokkal, alapvetően a tudomány képviselőinek véleményére kell támaszkodni. A kutatói kiválóság mérésére sokan próbáltak tudományometriai mutatókat alkalmazni, de ezek, főként a kumulatív számok csak korlátozottan alkalmasak az egyén teljesítményének mérésére. Ráadásul a kumulatív méréseken alapuló értékelések torzítóan hathatnak vissza a kutatók viselkedésére.³ Általában az egyéni kutatási csúcsteljesítmény mérlegelendő, a valódi minőség, hogy képes volt-e a jelölt (a közelmúltban) jelentős eredményt felmutatni. A csúcsteljesítmény attól függetlenül elvárható, hogy a pályázó idejének hányadrészét

² „If you want to understand the world, you have to get to the bottom of it. Basic research takes time, but it opens up completely new horizons. That’s why we support the pioneers of science on their path to discovery. The diversity of their findings is the capital of future generations.”

³ Erről részletes elemzést közzeltünk a *Magyar Tudomány* 2024. januári számában. Kollár László – Balla Andrea – Csuka Gyöngyi – Holl András – Soós Sándor, „A tudományos eredmények közlésének és értékelésének változása, a publikációkkal kapcsolatos visszaélések új formái”. Ott tárgyaltuk Goodhart törvényét, amely szerint: „Ha egy mérés eredményét választjuk célnak, akkor a mérés megszűnik jól mérni.” A törvényt szellemesen illusztrálja ez a karikatúra: <https://sketchplanations.com/goodharts-law>.

tölti aktív kutatással, oktatással, vezetői feladatokkal, szaktanácsadással vagy akár gyermekneveléssel.

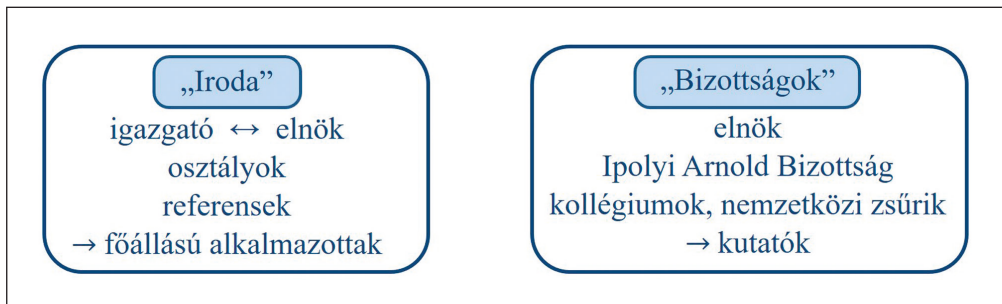
Lényegében ezeket fogalmazzák meg az ún. CoARA-elvek (URL6), amelyeket már 14 hazai intézmény elfogadott (többek között az MTA, a MAB, a HUN-REN, az MRK, az ELTE és a BME). Ezen elvek szerint a kutatásértékelésnek elsősorban olyan minőségi (kvalitatív) értékelésen kell alapulnia, amelyben a szakértői értékelés (peer review) központi szerepet játszik, és amelyet a mennyiségi (kvantitatív) mutatók felelős használata támogat.

A pályázati rendszernek és működtetésének kiszámíthatónak és stabilnak kell lennie, és bírnia kell a kutatói közösség bizalmát. Ennek fontos eleme – a hungarikumokat leszámítva – a nemzetközi zsűriokban való döntéshozatal átlátható döntési mechanizmussal.

A szervezetnek ki kell alakítania a tudományfinanszírozás nemzetközi sztenderdjeinek megfelelő kultúráját. Alapvető, de nem elegendő a vezetők és a munkatársak saját kutatási és nemzetközi pályázati tapasztalata, elköteleződése a tudomány és a kutatói közösség iránt. A tudományfinanszírozás egy szakma, amelyet tanulni kell, célszerűen a jól működő nemzeti alapoktól (pl. az osztrák FWF, a finn Research Council of Finland, az amerikai NSF, a német DFG) és a nemzetközi szervezetektől. Európában ezek közül a legjelentősebb a Science Europe (URL7), de fontos a Global Research Council (URL8) és a CoARA (URL9) is.

A szervezetről

Az alap működésével kapcsolatos technikai, pénzügyi, szervezési és adminisztratív feladatok ellátását az iroda végzi önálló jogi személyként főállású alkalmazottakkal, köztük rész- vagy főfoglalkozású, kutatásban képzett (PhD) és gyakorlattal rendelkező munkatársakkal, akik kiegészülhetnek külső szakértőkkel. Irányítója az igazgató, aki az Ipolyi Arnold Alap elnökének egyetértésével határozza meg az iroda feladatait, tevékenységét. Jelenleg az ehhez szükséges apparátus egy része leválasztható lenne az NKFIH-ról (3. ábra).

3. ábra. A kutatási alap szervezeti felépítése
Forrás: a szerző saját szerkesztése

Az alap döntéshozó szerve az Ipolyi Arnold Bizottság, amelybe tagokat javasol a kormányzati tudománypolitikáért felelős miniszter, egyeztetve a szakági minisztériumokkal, a felsőoktatásért felelős miniszter, az MTA, a HUN-REN, az NKFIH, a Magyar Rektori Konferencia, a Fialat Kutatók Akadémiája, a közgyűjtemények. A tagokat négy évre nevezik ki, ami egyszer hosszabbítható. A bizottság tagjai nem a javaslattevő szervezetek érdekeit képviselik, hanem saját szakmai meggyőződésük alapján hoznak döntéseket.

A bizottság elnökét a tudománypolitikáért felelős miniszter és az MTA elnökének közös javaslatára a miniszterelnök nevezi ki négy évre, ami egyszer hosszabbítható. Az iroda igazgatójának felettese a bizottság elnöke.

Az alap stratégiájáról, a pályázati portfólióról, a meghirdetendő pályázati kiírásokról és a támogatási keretek pályázatok közti elosztásáról az Ipolyi Arnold Bizottság dönt.

A pályázatok támogatásáról szóló végső döntéseket az Ipolyi Arnold Bizottság hozza, ami nem bírálható felül. A döntés-előkészítés a szakterületi kollégiumok és szakértői bizottságok feladata, amelyek tagjait az Ipolyi Arnold Bizottság elnöke bízta meg a bizottság döntésének megfelelően. A szakértői bizottságok minden meghatározó pályázattípus esetében *nemzetközies* kell hogy legyenek.

A finanszírozásról

A jelenlegi, NKFIH-nál lévő alapkutatási támogatás (~19 Mrd) és az MTA-nál lévő pályázati támogatások (~5 Mrd) összevonásával az induló finanszírozás összesen ~24 Mrd lenne.

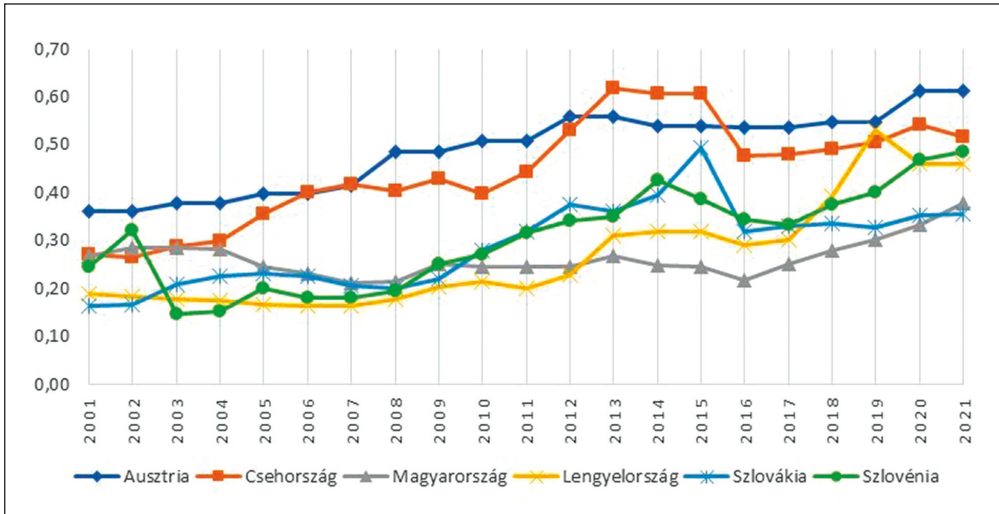
Az alábbi felsorolásban néhány ország alapkutatást támogató szervezetének népességszámra vetített 2023-as költségvetési támogatását hasonlítottuk össze az Ipolyi Arnold Kutatási Alap tervezett költségvetésével. (Az összes szervezet költségvetését osztottuk az Ipolyi Arnold Kutatási Alap tervezett költségvetésével.) Ezek a számok a *pályázati* támogatások összehasonlítását mutatják:

- Magyarország: 1,00
- Szlovákia (APVV): 1,07
- Lengyelország (NCN): 1,41
- Csehország (GACR): 2,64
- Ausztria (FWF): 6,20

Az évi 24 milliárdos támogatás lényegesen kevesebb, mint térségünk kutatási alapjaié. Célszerű a támogatás egyenletes emelése legalább öt évig évi ~10%-os reálértékkel.

A 4. ábrán bemutatjuk néhány ország összes (nemcsak pályázati) alapkutatás-támogatásának változását az elmúlt két évtizedben a GDP-hez viszonyítva (OECD MSTI database [URL10], a Frascati-kézikönyv szerinti alapkutatásra vonatkozik). Hazánkban a 2016-os mélypont után jelentős (50%-ot meghaladó) növekedés történt,

amely elegendő volt arra, hogy utolérjük Szlovákiát. A többi környező országhoz képest még mindig jelentős az elmaradásunk (URL11).

4. ábra. Az alapkutatások támogatása a GDP %-ában

Forrás: a szerző saját szerkesztése; adatok: OECD Main Science and Technology Indicators

Valahol utat vesztettünk

Az OTKA-ról

Az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) 1986-ban jött létre, elnöke 1990-ig Láng István volt. A keleti blokkban ez volt az első alapkutatásokat támogató „research council”. A nemzetközileg is példaértékű kutatási struktúrát a DFG mintájára Andorka Rudolf elnöksége alatt (1991–1996) alakították ki, Gilyén Elemérné igazgató hathatós, elkötelezett közreműködésével. Az OTKA felépítése lényegében az volt, amit „A kutatási alap szerepe” című fejezetben kifejtettem. A rendszert a következő két elnök, Lipták András (1997–2003) és Makara Gábor (2003–2009) tovább finomították. Rendszeres kapcsolatot tartottak az NSF-fel, a DFG-vel és egy informális szervezettel (EuroHORCs), amely az európai alapok elnökeiből állt. (Itt született meg a Science Europe gondolata.) A nemzetközi intézményekben szerzett tudás alapvetően hatott az OTKA rendszerére, a pályázati portfólió folyamatosan frissült.

Kialakult a kutatási pályázatok három szintje: a fiatal kutatói (F, később PD) pályázat (amely béren kívül kutatási támogatást is tartalmazott), az általános kutatói pályázat (K) és a nagyobb támogatásokat biztosító (NK) pályázat. Elindult a fiataloknak önálló kutatócsoport létrehozását szolgáló „nagy” pályázat is (NF), de ez két év után, a hasonló célú Lendület Program elindítását követően megszűnt. Létrejött egy inter-

diszciplináris zsűri, megszületett a *high risk/high gain* (magas kockázatú) pályázat lehetősége, külön támogatást kaptak a nemzetközi együttműködésben végzett kutatások (NN). Számos nemzetközi kutatási pályázati felhívásnak és támogatásnak volt az OTKA aktív részese, a teljesség igénye nélkül: ERA-Chemistry, EURYL, ERANET PathogenoMics, EUROCORES. Az OTKA 2007-ben sikeresen pályázott a Norvég Finanszírozási Mechanizmusok (EGT/NFM) támogatására, amelynek felhasználásával nemzetközileg elismert fiatal tudósok kutatásait tudta finanszírozni.

2005-ben bevezetésre került az elektronikus pályáztatási rendszer (EPR), amelyet – kisebb változtatásokkal – máig használ az NKFIH. A két természettudományi kollégiumban angol lett a pályázat nyelve. Engedtessék meg egy személyes emlék, amely talán mutatja a szervezet dinamizmusát: Makara elnök úr kíséretében több napot töltöttem a DFG-nél, egy hetet az NSF-nél. A repülön ülve volt időnk megbeszélni, hogy a látottak alapján hogyan kell változtatni az OTKA-kiírásokat, milyen elvek szerint kell a zsűriüléseket lefolytatni stb. Amit megbeszéltünk, azt hamarosan megvitattuk először a kollégiumi elnökökkel, majd az OTKA Bizottságban, és nagyrészt meg is valósultak.

A saját elnökségem (2009–2014) alatt nem tettem mást, mint haladtam tovább a kiváló elődök által kijelölt úton. Megtartottuk a pályázatok három szintjét, 2014-ben az általános kutatói pályázat (K) maximális összege 44 millió Ft volt. A harmadik, bölcsészeti- és társadalomtudományi kollégiumban is (az igen alacsony számú hungarikumot leszámítva) bevezettük az angol nyelvű pályáztatást, elvárás lett, hogy a bírálók között legyen külföldi is. Először a nagy pályázatok három zsűrijében, majd néhány általános zsűriben a munka nyelve angol lett, és meghívtunk magyarul nem beszélő zsűritagokat is.

Az OTKA alapító tagja volt a Science Europe-nak. *Lead agency*-megállapodást kötöttünk az osztrák és a szlovén alappal (ANN és SNN pályázatok), amely a kölcsönös bizalomra épült, elfogadtuk egymás támogatási döntéseit. A belga (flamand) alap képviselőivel 2014 nyarán Budapesten szintén megegyeztünk a *lead agency*-megállapodásról, amelynek aláírására az OTKA megszüntetése miatt nem került sor. A finn alap kezdeményezésére közös pályázatot hirdettünk meg a bölcsészeti- és társadalomtudományok területén. Az iroda munkatársai több napot töltöttek az osztrák, a német és a finn alapnál, hogy tanulják a jó gyakorlatokat.

Az OTKA szakértelmére több hazai szervezet is támaszkodott, így pl. a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKTH) által finanszírozott, a gazdaságban hasznosuló, innovációt megalapozó célzott alapkutatási és mobilitási pályázatokat egy OTKA–NKTH vegyes bizottság bírálta el.

2014-ben az OTKA-t az Európai Tudományos Alap (European Science Foundation, ESF) nemzetközi átvilágítás során kiválóan értékelt. Idézünk az átvilágítást végző bizottság jelentéséből: „Az OTKA teljesíti a kutatási alapokkal kapcsolatos elvárásokat: kutatási kiválóságon alapuló verseny, politikai függetlenség, minden tudományterület felelősségteljes kezelése, átláthatóság és korrektség, minden pályázó

esélyegyenlősége függetlenül nemtől, bórszintől vagy pozíciótól; mindezek teszik az OTKA-t a magyar kutatási rendszer koronaékszerévé” (URL12).⁴

A kiváló nemzetközi minősítés ellenére az OTKA a 2014. évi LXXVI. törvény rendelkezése szerint 2015. január 1-jétől egy kormányhivatal, az NKFIH része lett. Megszűnt az OTKA Bizottság, az OTKA szervezetei integrálódtak a kormányhivatalba.

Álljunk meg egy pillanatra! Tíz év után is mélyen felkavar az önálló OTKA megszüntetése. Egy olyan intézményé, amelyet a hazai tudományos közösség elismert és elfogadott, amelynek kialakításában olyan óriások vettek részt, mint Andorka Rudolf, amelyet negyedszázadon keresztül számos kutató számtalan munkaórában tökéletesített, amelyben az ott dolgozók értéknek tekintették a munkájukat, amely megbecsült tagja volt a nemzetközi tudományfinanszírozói közösségnek, amely jó hírért vitte hazánknak a nagyvilágba. Az OTKA Bizottság utolsó ülésén Pilinszkyt idéztem: „Nem gondoltak a rózsakertre, / és elkövezték, amit nem szabad” (URL13). Miért? Persze ismertem az NKFIH elnökének akkori válaszát. Azt hiszem, azt remélte, hogy ami történt, az *felix culpa*, „szerencsés bűn”, amikor is a remélt előnyök felülírják az elkövetett vétket. Ma, visszatekintve az elmúlt tíz év eseményeire, teljesen világos számomra, hogy az OTKA megszüntetése súlyosan ártott hazánknak.

Ezelőtt 38 évvel Magyarország volt az egyetlen a keleti tömbben, ahol egy független kutatási alap működött. Ma mi vagyunk az egyedüliek az Unióban, ahol ilyen nincs.

Egy helytelennek tartott átalakítás esetén az érintettek három dolgot tehetnek. Van, aki tiltakozik, van, aki nem szól hangosan, de visszautasítja az utódszervezet munkájában való részvételt, és van, aki együttműködik, elfogadva az új helyzetet. Mind a hármat lehet indokolni, de nem biztos, hogy indoklásunk tíz év elteltével is megállja a helyét. Emlékszem, az OTKA megszűnése előtt a kollégiumi elnökök felvetették, hogy tiltakozásul felállnak. Arra kértem őket, ne tegyék: az OTKA kultúrája olyan érték, amelynek továbbvitele még a nehezített körülmények között is fontos szolgálatot tesz a hazai kutatói közösségnek. Ezúton is köszönöm, hogy ezt még évekig vállalták. Egy tökéletlen rendszer is elviselhetőbb, ha hozzáértő, becsületes emberek működtetik.

A személyes kitérő után folytatom az átalakítás történetének rövid ismertetését. Az OTKA alapkutatási pályázatait és az innovációs kutatások pályázatait 2015. január 1-jétől ugyanahhoz a pályázatkezelő intézményhez kerültek. Az OTKA rendszere és pályázatait kisebb változtatásokkal, de ekkor még megmaradtak. A korábbi OTKA-törvény szerint a támogatási döntéseket az OTKA Bizottság hozta. Az NKFIH-ra vonatkozó új törvény a támogatási döntéseket az NKFIH elnökére bízta, de tudo-

⁴ „OTKA conforms to the research council conditions of: competitive on the basis of research excellence, political independence, equal treatment of all scientific disciplines, transparency and fairness and equal chances for all applicants regardless of gender, race or position which makes it the jewel in the crown of the Hungarian research system.”

másom szerint a törvény 2020-as megváltoztatásáig az NKFIH elnöke nem bírálta felül a bizottsági döntéseket.

A hivatal elnöke 2020-ban elveszítette a pályázatok támogatásáról való önálló döntési jogkörét, ami átkerült a felügyelő miniszterhez.⁵ A pályázati kiírásokról való döntés, ami korábban az OTKA Bizottság, majd az NKFIH feladata volt, szintén a miniszterhez került.⁶ (Ezzel az NKFIH elvesztette azt a potenciális lehetőségét, hogy pl. a Science Europe tagja lehessen, ahol a tagság feltétele a kormánytól való függetlenség.) Egy konkrét esetről van tudomásom, amikor a minisztérium – a hatályos magyar törvényekkel összhangban – megváltoztatta a zsűrik által javasolt sorrendet, ami több, az OTKA döntési mechanizmusában részt vevő tudós lemondásához vezetett.

Az elmúlt három évben történtek lépések az átalakított rendszer korrekciójára. Az NKFIH-ban 2021-ben különválasztották az alapkutatásokat és az innovációs kutatásokat két független alaprészre: létrejött az Innovációs Alaprész és a Kutatási Alaprész.

2023-ban megalakult a Kutatási Kiválósági Tanács (KKT), amely egyszerűsítve a korábbi OTKA Bizottság szerepét tölti be (18 tag helyett 7 taggal): kialakítja a kutatási támogatási programok feltételrendszerét, és meghatározza a döntési rangsorokat, de nem döntéshozó, hanem a törvény szerint „döntés-előkészítő testület”: „A végleges támogatói döntést a Kormány által kijelölt szerv vezetője hozza meg a KKT javaslata szerint.”

Mind a két fenti változtatás visszalépés az OTKA rendszerének irányába. (Ezek természetesen javítják a rendszer működését, de strukturális problémáit nem oldják meg.)

A KKT törvény adta lehetőséggel élve gyökeresen átalakította az addig meglévő zsűrirendszert, megszüntette a zsűriket felügyelő kollégiumokat, és átalakította a pályázati feltételeket. Ezeket a lépéseket nem kívánom elemezni ebben a cikkben.

A megoldásról

A jelenlegi rendszer legnagyobb problémája, hogy hiányzik egy szervezetében, döntéseiben és finanszírozásában is független kutatási alap (*research council* vagy *science foundation*), amely professzionális módon tudja ápolni a tudományfinanszírozás kultúráját.

⁵ A 2014. évi LXXVI. törvény 13. § (2) 2020. január 1-től hatályos módosítása szerint: „A pályázatokat az e törvényben meghatározottak szerint kell értékelni. A pályázat támogatására – amennyiben e törvény másként nem rendelkezik – a Kormány által kijelölt szerv vezetője által összehívott – a 25. § (2) bekezdés szerinti – testület tesz javaslatot. A támogatási döntést – a 12. § (2) bekezdése szerint jóváhagyott programstratégiájában foglaltakra figyelemmel – a tudománypolitika koordinációjáért felelős miniszter hozza.”

⁶ A 2014. évi LXXVI. törvény 25. § (1) 2020. január 1-jétől hatályos módosítása szerint: „Az NKFI Alap Kutatási Alaprésze terhére finanszírozott pályázat kiírásáról a tudománypolitika koordinációjáért felelős miniszter dönt.”

Kár, hogy az NKFIH nem tagja sem a Science Europe-nak, sem a CoARA-nak. Óriási hiba, hogy a tudománytámogatás e többé-kevésbé stabil, kiszámítható, szervesen fejlődő szisztémáját 2014-től felváltotta egy turbulens rendszer.

Nem egységes az alapkutatások pályázati támogatása. Jelenleg döntően az alábbi három szervezetben valósul meg: KKT, HUN-REN, MTA. Az alapkutatások e pályázati programjai a kutatói életpálya különböző szakaszait támogatják, amelyeknek azonban *egységes rendszert* kellene alkotniuk, lefedve a kutatói életpálya teljes ívét.

Nincs kellő pályázati támogatás. Jelenleg a tematikus megkötés nélküli alap kutatási tudományfinanszírozás az intézményfinanszírozáshoz és az alapkutatási *top-down* támogatásokhoz képest többletfinanszírozást igényel, ami erősítené a fejlesztést és az innováció kibontakozását is. Világszínvonalú eredményeket felmutató kutatókat csakis átlátható, kiszámítható, összehangolt alapkutatás-finanszírozással tarthat meg az ország.

Bár a fentiek egy részét kisebb korrekciókkal többé-kevésbé lehet orvosolni, és ahogy írtam, a kiváló közreműködő kutatók szerepvállalása sokat tud javítani a rendszer működésén, a legfontosabb a rendszerszintű javítás lenne.

Létre kell hozni egy független kutatási alapot (research council) önálló pénzkezeléssel és pénzügyi döntésekkel, önálló testületekkel, irányítási, bírálati és adminisztrációs apparátussal. Ebben integrálni kell az összes jelentős alapkutatási pályázatot. Az alapnak csatlakoznia kell a fontosabb nemzetközi szervezetekhez, és aktívan részt kell vennie a munkájukban.

A pályázati portfólió kialakításának elveiről írtam korábban, általánosságban csak annyit emelnék ki, hogy a támogatás legnagyobb részét a háromszintű pályázati rendszer kell hogy adja, ahogy ez az OTKA-ban is volt a megszűnéséig, és ahogy ez az ERC pályázati rendszerében jelenleg is van. Ezáltal kialakulhatna a *bizalom* a hazai kutatásfinanszírozási rendszerben, ami jelentősen javítaná a kutatók jóllétét, és csökkentené az agyszívást.

Az alapnak függetlennek kell lennie a kormánytól és az MTA-tól is. (Mint ahogy az OTKA esetében is volt: sem az MTA osztályai, sem az Elnökség nem szólt és nem is szólhatott bele az OTKA működésébe.) Ennek ellenére erős érvek szólnak amellett, hogy az alap az *MTA költségvetési fejezetén* belül működjön:

- Így működött a kutatói közösség megalégedésére és a nemzetközi átvilágítás szerint is kiválóan (és önállóan) az OTKA.
- Bizalomépítés: általában is elmondható, hogy a világon bárhol sokkal nagyobb a tudományba és a tudósokba vetett bizalom, mint a politika és a politikusok iránti. Az OTKA-val kapcsolatos átalakítások ezt a bizalmatlanságot idehaza tovább erősítették. Bár egy a kormánytól teljesen független szervezet elvileg megszerezheti a bizalmat, jelenleg az MTA ernyője erre sokkal nagyobb garancia lenne.
- Az alapkutatások pályázati támogatásának pénzügyi súlya lényegesen kisebb, mint az innovációé, így érdekvédelemképessége kicsi, a politika pedig gyak-

ran nem érti a fontosságát. Ezért lényeges az MTA *közvetlen* támogatása, adott esetben védelme. Ezt korábban OTKA-vezetőként többször megtapasztaltam.

- Ez a feltétele az MTA alapkutatási pályázatainak integrálásának.
- Költségvetési szerv esetében is szükséges egy felügyeleti szerv, jó választás, ha az MTA ernyője alatt (a köztisztviselési befolyástól függetlenül) működik.

Az alap támogatásának összege a költségvetési törvény MTA fejezetének külön alfejezetében lenne megjelenítve (mint „Ipolyi Arnold Kutatási Alap” működési költségei), egy összegben, az Alap működtetési forrásaként megnevezve.

A fentiekben leírtam, hogy – tíz évvel az önálló OTKA megszüntetése után – mit gondolok az alapkutatások támogatásáról, mit tartanék optimális szervezeti megoldásnak. Nem zárom ki, hogy van részleteiben vagy akár egészében más, működő megoldás is. Javaslatomat egyetlen mondatban összefoglalva: létre kell hozni egy független kutatási alapot (önálló pénzkezeléssel, önálló testülettel, független döntési jogokkal, adminisztrációs apparátussal), amely együttműködve a nemzetközi szervezetekkel ápolja az alapkutatások támogatásának kultúráját, és stabil, kiszámítható pályázati rendszerével szolgálja a hazai tudományt, csökkenti az agyelszívást.

Irodalomjegyzék

Stokes, Donald E. (1997). *Pasteur's Quadrant: Basic Science and Technological Innovation*. Washington: Brookings Institution Press.

URL1: https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2023/Fotitkari_koncepcio_Kollar_Laszlo_2023_2.pdf

URL2: <https://ferenc2023.hu/hu/informacio/ferenc-papa-beszede-a-pazmanyon>

URL3: <https://edge.sitecorecloud.io/nacubo1-nacubo-prd-dc8b/media/Nacubo/Documents/EndowmentFiles/FINAL-Media-Slide-Deck---NCSE-2023.pdf>

URL4: <https://www.vr.se/english/analysis/reports/our-reports/2024-05-21-the-swedish-research-barometer-2023.html>

URL5: <https://www.fwf.ac.at/en/about-us/mission-statement>;

URL6: CoARA - Coalition for Advancing Research Assessment; <https://coara.eu/>

URL7: Science Europe; <https://scienceeurope.org>

URL8: Home | Global Research Council <https://globalresearchcouncil.org>

URL9: The Commitments - CoARA <https://coara.eu/agreement/the-commitments/>

URL10: OECD Data Explorer • Main Science and Technology Indicators (MSTI database)

URL11: <https://doi.org/10.1787/2ac37ce2-en>

URL12: http://archives.esf.org/uploads/media/otka_evaluation_01.pdf

URL13: Pilinszky János: Sztavrogin visszatér. <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00001/pilinszky00189/pilinszky00189.html>

Az MTA kommunikációs tevékenysége Eredmények és kihívások

HAS Communication Activities: Achievements and Challenges

Erdei Anna¹ – Simon Tamás²

¹ az MTA főtitkárhelyettese, az MTA rendes tagja

² az MTA Kommunikációs Főosztály főosztályvezetője

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia egyik legfontosabb küldetése, hogy a tudomány eredményeit a társadalom felé közvetítse. Ezt a 2019-es küldetésnyilatkozat is megerősítette. A kommunikáció fő stratégiai céljai az intézmény hagyományos, de napjaink dezinformációs zűrzavarában talán minden korábbinál fontosabb pozícióját erősítik: az MTA hiteles forrás, megbízható sziget a tényeket megkérdőjelező, a tudást relativizáló világban. A Magyar Tudományos Akadémia már a kezdeti időktől figyelmet fordított arra, hogy a magyar nyelv és a tudomány művelésének eredményeiről a legszélesebb közönséget is tájékoztassa. Ahogyan azt Kónya Sándornak az akadémiai törvények, alapszabályok és ügyrendek 1827–1990 közötti történetét összefoglaló munkájában olvashatjuk egy 1854-es határozatról: „A Magyar Tudományos Akadémia célja a tudományok és a szépművészetek magyar nyelven művelése és terjesztése, egyszersmind a magyar nyelvnek egész gonddal csinosbítása és gazdagítása”.¹

A tudományos eredmények terjesztésének kihívásai és erőfeszítései végigkísérik az Akadémia történetét, és ma is komoly erőforrásokat fordít erre az intézmény. Az MTA 192., rendkívüli közgyűlése által 2019-ben elfogadott, megújult akadémiai küldetés szerint az „Akadémia közvetíti a tudományos kutatások eredményeit a társadalom számára. Az Akadémia kommunikációs csatornáin és rendezvényein bemutatja a tudomány eredményeit és módszereit, ösztönzi a kritikai gondolkodást.”

E tevékenység jelentősége talán még nagyobb, mint bármikor korábban, mert olyan korszakban élünk, amelynek dezinformációs zűrzavarában már nemcsak a tényeket, hanem magát a tudást is támadják, relativizálják. Az új kommunikációs csatornákon áradó álhírek, áltudományos tartalmak minden eddiginél hatékonyabban bizonytalanítják el az embereket olyan több ezer éve bizonyított tényekben is, mint hogy a Föld nem lapos, hanem (megközelítőleg) gömb alakú. Az interneten

¹ https://real-eod.mtak.hu/337/1/KOZLEM_032.pdf.

könnyen elérhető információk miatt egyre többen gondolnak magukra szakértőként, és nem fogadják el a valódi szakértők és szakmai intézmények érveit, sőt a közösségi média miatt minden korábbinál súlyosabb megerősítési torzítás és a buborékokba záródás következtében egyre inkább nem is hallgatják meg azokat (szakértői, intézményi válság). Rengeteget torzít a hagyományos média is, amikor a hamis egyensúly látszatát keltve ültet le egy stúdióban vitatkozni például egy klimatológust és egy annak álcázott klímaszkeptikust. A nézőkben így olyan benyomás alakul ki, mintha a tudósok két egyenlő táborra oszlanának annak megítélésében, hogy valóban az emberi tevékenység okozza-e napjaink egyre súlyosabb időjárási és egyéb következményekkel járó klímaváltozását, pedig valójában a kutatók 99,7%-a állítja azt, hogy ez a helyzet.

Ebben a most már a mesterséges intelligencia által is egyre komolyabban befolyásolt információs káoszban – az utóbbi években elterjedt néven ebben a „tények utáni világban” – kellene tájékozódniuk a laikusoknak és a döntéshozóknak például környezetvédelmi és egészségügyi kérdésekben, ami egyre nagyobb kihívás, és a laikusoknak gyakorlatilag lehetetlen. Az intézmények, így a Magyar Tudományos Akadémia annyit tehet, és ezt kötelessége is megtenni, hogy továbbra is tényeken és a tudomány eredményein alapuló hiteles forrás és biztos tájékozódási pont marad, egy stabil sziget a zűrzavarban. Erre alapul kommunikációs stratégiánk, és erre utal a 200. évfordulóhoz választott szlogenünk: „Biztos pont. 200 éve.” Azt az üzenetet kell sugározni a társadalom felé, hogy nem az egyes tudósok, hanem a tudósok együtt, tehát maga a szervezet, az intézmény garantálja a minőséget. Azt kell a lehető legtöbbször elmagyaráznunk, hogy mi a tudományos módszer lényege, melyek azok a játékszabályok, amelyeket a tudományos közösség minden tagjának be kell tartania világnézetétől, politikai pártállástól, vallásos és egyéb meggyőződéseitől függetlenül. A tudomány a közös nevező, a tudományos tények adják ennek a közösségnek az erejét és hitelességét.

Kommunikációs stratégia

Kommunikációs stratégiánk alapvetései három egyszerű mondatban összefoglalhatók: A tudomány, a tudományos módszer a legjobb út a világ és az ember megismeréséhez és megértéséhez.

Magyarországon az MTA a tudomány és a tudás legfőbb képviselője és őrzője, és ez a tudás mindenki számára hozzáférhető. Az MTA mindig, minden időben hiteles forrás, megbízható sziget a tényeket megkérdőjelező, ránk zúduló információ-tömegben.

Ezekon az állításokon alapulnak kommunikációnk stratégiai céljai: intézményi fókusszal az MTA mint brand erősítése és a „márkahitelesség” megőrzése, az MTA társadalmi beágyazottságának növelése; tágabban pedig a tudomány iránti bizalom erősítése, ahogyan Freund Tamás, az MTA elnöke megfogalmazta: egy tudománybarát társadalom építése.

A tudománybarát társadalmat a lehető legszélesebben kell értelmeznünk, ezt szem előtt tartva jelöltük ki kommunikációnk legfontosabb célcsoportjait. A legtágabb csoportot a tudomány, a tudományos eredmények, a kutatók iránt érdeklődő laikusok jelentik. Ők azok, akiket eredménykommunikációval és ismeretterjesztő programjainkkal, rendezvényeinkkel érünk el. Fontos megjegyezni, hogy a nagy kihívást mindig ennek a célcsoportnak a bővítése jelenti, vagyis az igazi siker az, ha új „rajongókat” szerzünk a tudománynak. Nyilvánvaló, hogy erre a legnyitottabb korosztályokban, a fiataloknál van a legnagyobb esélyünk, így egyik fő célcsoportunk a középiskolás diákok, amelyet az Alumni Programmal a remélnél is hatékonyabban sikerült megszólítanunk. Az egyetemi hallgatóknak már a kutatói életpályát is szeretnénk bemutatni, főleg a Bolyai és a Lendület Programon keresztül. Az áltudományok elleni küzdelemben állandó szövetségeseink a sajtó, a hiteles ismeretterjesztő tartalmat előállító médiumok munkatársai. Végül speciális célcsoportot jelentenek a döntéshozók, a velük való stratégiai kommunikáció és kapcsolattartás a Köztestületi Igazgatósághoz (KTI) tartozik. A KTI-vel közösen kell dolgoznunk a Köztestület tagjainak tájékoztatásán, érzékenyítésén és bevonásán, ezeken a területeken még sok a kihívás és a tennivaló.

Eredménykommunikáció – Visszatérés Őz földjére

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 2015–2019 közötti időszak új korszakot nyitott az MTA kommunikációjában. A Mindentudás Egyeteme óta először ismét jelentősen megnőtt az intézmény láthatósága, amit alapvetően a kutatóhálózat eredményeinek bemutatásával sikerült elérni. A 2014 előtti ORIGO internetes újságtól érkezett új munkatársak, köztük e cikk egyik szerzője is olyan kompetenciákat hoztak a rendszerbe, amelyek teljesen új alapokra helyezték a tartalomgyártást. A hálózat tudományos eredményeire alapuló, sajtóbarát módon megírt híreket válogatás (és rendszerint változtatás) nélkül hozták le a médiumok, függetlenül attól, hogy az akkor már erősen polarizálódó sajtó melyik részéhez tartoztak. A kezdeti bizalmatlanság után hétről hétre egyre több kutató kereste meg a Kommunikációs Főosztályt azzal, hogy tudunk-e segíteni rövidesen megjelenő cikkének bemutatásában. Nagyon kellemes meglepetés volt az is, hogy kiderült: a kutatók zöme nem csupán szakmailag kiváló, de közérthetően tudja megfogalmazni eredményeit és azok jelentőségét. Ezen felbuzdulva indítottuk el 2016-ban a *Sigma* című, keddenként 19 órától ma is hallható műsort az InfoRádióval. 2019-ig, a kutatóhálózat elcsatolásáig közel ezer eredménykommunikációs cikk jelent meg a 2016-ban megújult mta.hu-n, és körülbelül kétszáz kutató beszélhetett 10-10 percet a *Sigmában*, amely a tudomány mellett az embert, a kutatót is közelebb hozta a hallgatókhoz.

Az eredménykommunikáció kiválóan alkalmas volt arra, hogy az Akadémiát a mindennapi tudományos tevékenységen, vagyis a kutatómunkán keresztül láttassa, ezáltal egy friss, aktív, progresszív képet nyújtva az intézményről, amelynek társada-

lomban való reprezentációját, társadalmi beágyazottságát a hálózatban dolgozó közel ötezer kutató és más szakértő minden korábbinál nyilvánvalóbban képviselte. Kritika-ként többször felmerült, hogy a Köztestület bemutatására nem került sor hasonló súllyal, ami tény, ugyanakkor ez akkor is – és ma is – egy jóval kevésbé konkrét, kevésbé fókuszálható és kevésbé hatékony kommunikációra nyújt(ott) csak lehetőséget. Ezen folyamatosan dolgozunk, a megújult székfoglaló-dokumentáció, a Bolyai- és Lendület-sorozatunk, az MTA doktori sorozatunk is ezt célozzák, de igazán nagy és rendszeres sajtójelenlét csak a hír jellegű tartalmaktól várható. Ezért is készülünk nagyon az Akadémia Nemzeti Tudományos Programjainak, azok első nagyobb eredményeinek bemutatására, amelyekkel reményeink szerint visszatérhetünk majd a klasszikus eredménykommunikációhoz (megtartva természetesen jelenlegi aktivitásainkat is).

A Magyar Tudomány Ünnepe – Az ismeretterjesztés legfontosabb pillére

A Magyar Tudományos Akadémia 2003 óta minden év novemberében megrendezi a hazai tudományos élet kiemelt eseményét, a Magyar Tudomány Ünnepe (MTÜ) országos és határon túli programsorozatot. Az MTÜ egyben az Akadémia alapításának is az ünnepe. Ennek kapcsán november 3-án évről évre megrendezzük a Széchenyi-emléknapot, melynek során az MTA vezetői megkoszorúzzák a nagycenki mauzóleumban található Széchenyi-síremléket, és elültetnek egy hársfát a sopronpusztai Akadémiai Emlékerdőben.

A MTA – küldetésével összhangban – évek óta együttműködik kormányzati szervekkel, felsőoktatási és kutató-fejlesztő intézményekkel, valamint tudományos szervezetekkel a tudományos tevékenység népszerűsítése, az áltudományok elleni küzdelem és a kutatói utánpótlás-nevelés elősegítése érdekében. Az együttműködés egyik legfontosabb színtere a Magyar Tudomány Ünnepe, az MTA legjelentősebb, a nagyközönség számára nyitott rendezvénye.

Évről évre egyre több tudományünnepi rendezvényt szerveznek szerte az országban, melyeket egyre nehezebbé vált az Akadémiának számon tartani. Ezért az utóbbi években kiemelt partnereink az irányításuk alá tartozó intézmények programjait egyetlen weboldalon jelenítik meg, melyek elérhetőségét az MTA közzéteszi.

A tudományünnepi előadásokon a kutatókat foglalkoztató legújabb eredmények mellett előtérbe kerülnek a széles közönség érdeklődésére számot tartó témák is. Így nagy érdeklődés kísérte az utóbbi időkben a mesterséges intelligencia hatásait elemző kérdésköröket, továbbá a globális gazdasági, politikai folyamatokat, a klímaváltozást, az energetikai problémák hatásait, valamint számos, a társadalomtudományok eredményeit bemutató előadást.

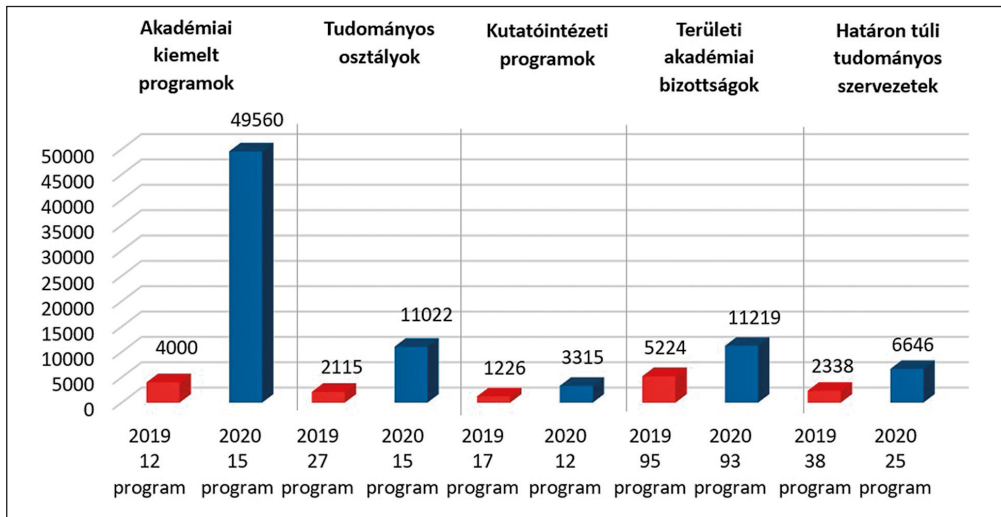
A tudományünnep során kiemelt események az Akadémia tudományos osztályai által szervezett rendezvények, továbbá az immár hagyományossá vált MTÜ-programok: Nők a tudományban, Tudomány és Parlament, a Fiatal Kutatók Akadémiája, valamint a Diákok az Akadémián rendezvénye. Emellett az Akadémia elnöki és elnökségi bizottsá-

gai, valamint az MTA Könyvtár és Információs Központ rendezvényei is megjelennek az MTÜ-n. A kiemelt, népszerűsítő előadások megújultak, és 2022 óta új köntösben, Tudományünnep+ címen kerülnek megrendezésre.

Emellett minden évben önálló programmal jelentkeznek a területi akadémiai bizottságok és a határon túli szervezetek is. 2022-ben első ízben félnapos szimpóziumot tartott a Magyar Művészeti Akadémia és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia is.

A tudományünnep iránti jelentősen megnövekedett érdeklődést mutatja, hogy 2023 novemberében összesen 474 eseményt rendeztek határon innen és túl az MTÜ égisze alatt.

A Covid19-járvány 2020-ban nagy változást hozott, a személyes részvételtől az események közvetítésére és felvételére való átállást eredményezte. Sikerült a járvány okozta hátrányból erényt kovácsolni, mivel az internet segítségével a tudományünnepen elhangzott előadásokat sokkal többen követhették, mint ahányan az MTA Székházának Dísztermében és a többi program helyszínén jelen lehettek volna. Az utóbbi négy évben az Akadémián megvalósult számos olyan kommunikációs szempontú, koncepcionális és technikai fejlesztés, amely az „MTÜ-brand” erősítését, valamint a nagyközönség hatékony elérését szolgálja. 2021-ben a tudományünnep új arculatot kapott, idén pedig Tudományünnep+ néven megújítottuk a tudomány-népszerűsítő előadások programblokkját, és jelentősen előreléptünk az élő közvetítések (streaming) technikai fejlesztésében is. 2020 óta a megrendezett programokról készült videófelvelek megtekinthetők az MTA YouTube-csatornáján.²

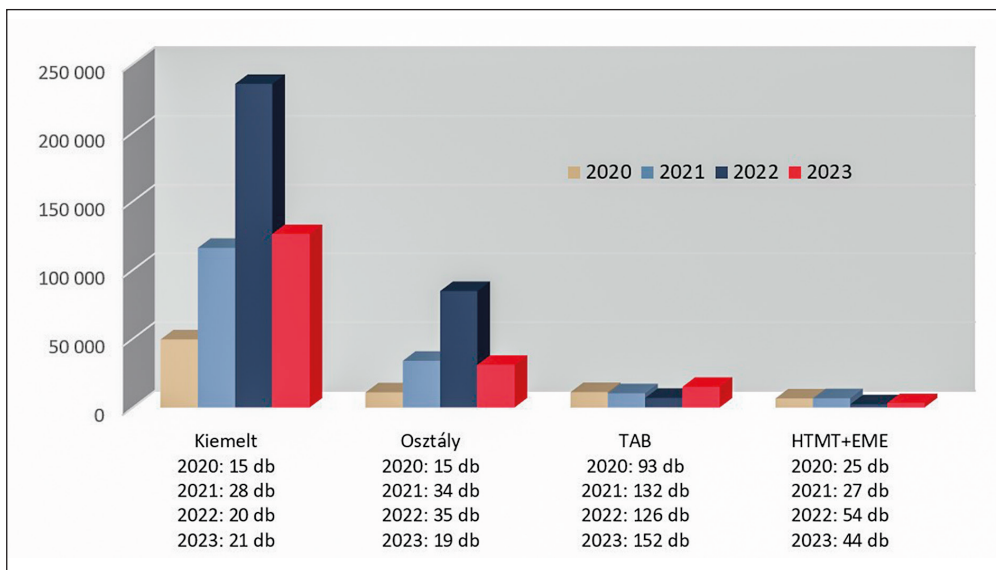
1. ábra. A 2019-es és a 2020-as MTÜ-rendezvények részvételi, illetve nézettségi adatai

Forrás: mta.hu

² <https://www.youtube.com/c/MTA1825/videos>.

Ezt a jelentős változást mutatja az 1. ábra. Míg a Covid19-járvány előtt, 2019-ben csak személyes részvétellel követhették az érdeklődők a tudományünnepe előadásait (ez összesen átlagosan 4000 érdeklődőt jelentett évente), 2020-ban az események közvetítése és a felvett előadások megtekintése következtében többszörösére nőtt az érdeklődők száma.

A 2. ábrán látható, hogy 2021-ben jelentősen megnőtt a különböző rendezvények száma, és ezzel párhuzamosan növekedett a kiemelt és az osztályrendezvények nézettsége is, elsősorban az eseményeknek az MTA YouTube-csatornáján történő megtekintése révén. A kiemelt rendezvények iránti érdeklődés tovább növekedett 2022-ben, bár az események száma ebben az évben csökkent. Emögött egy-egy 2022-es rendezvény iránti kiugróan nagy érdeklődés áll, mint például „A magyarok a honfoglalás előtt” című előadás.

2. ábra. A tudományünnepi videókra vonatkozó megtekintések száma az adott év november 3. és december 31. közötti időszakában

Forrás: mta.hu

Az elmúlt évek eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy elengedhetetlen a rohamosan fejlődő kommunikációs eszközök alkalmazása és újonnan elérhető platformok használata annak érdekében, hogy a tudományünnepe kiemelkedő színvonalú előadásai minél nagyobb közönséghez – elsősorban a fiatalabb korosztályhoz – eljussanak.

Középiskolai MTA Alumni Program – A kritikai gondolkodás fejlesztése

Mint már említettük, a Magyar Tudományos Akadémia egyik legfontosabb küldetése a tudománybarát társadalom és közgondolkodás kialakítása. Freund Tamás, az MTA elnöke 2020-ban indította el a Középiskolai MTA Alumni Programot, melynek célja, hogy az Akadémia köztestületének tagjai a legfogékonyabb generáció, a középiskolás korosztály körében népszerűsítsék a tudományt és fejlesszék a kritikai gondolkodást.

A programba eddig jelentkezett több mint 1600 kutató önkéntes munkát végez, vállalva, hogy felkérésre saját korábbi középiskolájában (innen a program elnevezése) vagy akár más hazai vagy határon túli középiskolában Alumni-rendezvényen vesz részt. A középiskolák a rendezvények szervezéséhez pénzügyi támogatást kaphatnak, jelenleg maximum évi 400 000 forint értékben. A programot az MTAT Kommunikációs Főosztálya koordinálja. Az események egy részéről videófelvételek készülnek, amelyeket az MTA YouTube-csatornáján teszünk közzé. A programmal kapcsolatos részletes információk az mta.hu/alumni oldalon olvashatók, a programnak Facebook- és Instagram-csatornája is van.

Az Alumni Program hivatalos megnyitóját a Covid19-járvány miatt csak 2021. október 15-én tartották meg a veszprémi Lovassy László Gimnáziumban. Az első előadások óta csaknem 300 magyarországi és határon túli iskola csatlakozott a programhoz, és több mint 500 előadást tartottak a programba jelentkezett kutatók. A 2022/23-as tanévben az MTA a programmal közösen tanulmányi csapatversenyt hirdetett középiskolás diákok számára, klímaváltozás és fenntarthatóság témakörben. Összesen 686 hazai és határon túli csapat nevezett, a két online forduló után a tíz legjobb csapat részvételével lezajlott szóbeli döntőből végül a Gödöllői Református Líceum Gimnázium csapata került ki győztesen. A döntős csapatok minden tagja és felkészítő tanáraik értékes nyereségben részesültek, a győztes csapat pedig egy szakmai utazáson vehetett részt. A 2023/24-es tanévben készült el az *Útikalauz a tényekhez egy tények utáni világban* című videósorozat Pléh Csaba akadémikus szakmai közreműködésével. Előadásaikban a fiatal kutatók a középiskolásokat megszólító problémákon keresztül mutatják be a tények és a szkepszis szerepét a tudományos gondolkodásban a bennünket állandóan információkkal bombázó, ugyanakkor megrendült bizalmú világunkban. Az Akadémia 200 éves évfordulóját egy nagyszabású versennyel ünnepeljük meg a 2025/26-os tanévben, melynek tematikája a reformkortól a kiegyezésig tartó időszakot öleli fel. A diákok és a tanárok elérésének fő eszközei továbbra is az akadémiai kommunikációban szokatlanul számító, de itt nélkülözhetetlen eszközök (az újabb közösségi médiafelületek és influenszerek) maradnak.

MTA200 – Felkészülés a bicentenárium méltó megünneplésére

2025-ben lesz 200 éves a Magyar Tudományos Akadémia, a hazai és egyetemes tudományosság, modern nemzeté válásunk egyik legfontosabb szimbóluma. A jubileumi év alkalom az emlékezésre, ünneplésre, de jó alkalom arra is, hogy megmutassuk,

e történet, mely mindannyiunk közös történetének része, nem ért véget. A közönség különböző szegmenseinek szóló projektek tartalmi keretét az az egymásba fonódó kettősség jellemzi, amely egyszerre adózik a múltnak, ugyanakkor a jövő generációkért érzett felelősség jegyében a tudománybarát társadalom építésének célját is szolgálja. A projektek egy része ezért az MTA történetére, a kultúránkban betöltött szerepére összpontosít, érzékeltetve, hogyan kapcsolódik e történet a nemzet történetéhez, bemutatja intézményei és tudományos közössége sokszínűségét, a tudomány eredményeit mind történeti perspektívában, mind a jelen szempontjából. Emellett olyan, aktív részvételt igénylő ismeret- és élményszerzési lehetőségeket kínál, amelyekben a tudományos gondolkodás objektivitásra való törekvése, a kritikai gondolkodás, a tudománynak a társadalom és a környezet megismerésében, a társadalmi problémák megoldásában játszott szerepe kerül előtérbe.

A viszonylag hosszú távú, komplex ünnepi projekttel a lehetséges befogadók igen széles körét kívánjuk megszólítani, egyrészt a projekt jelentősége miatt, valamint azért, mert az egyik legfontosabb áttételes célunk a márkaerősítés és -építés. A célcsoportokat tekintve kommunikációs tevékenységünkkel elsődlegesen a felnőtt nagyközönség különböző szegmenseit szólítjuk meg. Azon belül az ünnep apropóján fontos csoportot képeznek azok, akiket a szokásos eszközökkel kevésbé tudunk elérni.

A kommunikációs folyamat igazodik az ünnepi rendezvénysorozat fókuszpontjaihoz, valamint főbb tartalmi elemeihez. 2024-ben, az ünnepi évet megelőző időszakban az elsődleges cél az ünnep tartalmi és kommunikációs előkészítése volt. Elindítottuk az mta200.hu címen elérhető ünnepi honlapot, amelyen főképp az MTA történetével kapcsolatos tartalmakat tettünk közzé.

2025-ben, a jubileumi évben a kommunikáció tartalmi fókuszában a kiemelt központi események, így a programsorozat nyitányának számító közgyűlés és a köré szervezett programok, az osztályhónapok, valamint a nagyközönségnek szóló filmes tartalmak, kiállítások és kísérő programjaik állnak. Hangsúlyos lesz a november 3-ával kezdődő tudományünnep kommunikációja, mivel 200 évvel korábban ezen a napon tette meg felajánlását Széchenyi István az Akadémia megalapítására.

Arculatfrissítés – Az Allegória mellett végre van igazi logó is

Egy erre a célra felállított szakértői testület, egy neves külső tanácsadó bevonása és kellő anyagi forrás lehetővé tette, hogy a Kommunikációs Főosztály 2023-ban olyan arculatfrissítést hajtson végre, amelynek eredményeként az intézmény fő jelképe, az Allegória mellett a „vizuális nyelv” hangsúlyos része lett egy új logó is. Ezzel az intézmény megtartja hagyományait, de alkalmazkodik a jelenkor kommunikációs elvárásaihoz és digitális környezetéhez. Az elnökség jóváhagyásával az eredeti fő szimbólum mellé egy karakteres tipográfiai rendszer és logotípus került az arculat középpontjába. Az arculat színei kapcsán a tervezők az MTA eredeti festményének palettájából merítettek inspirációt, ezzel erősítve az Allegória és az intézmény közötti vizuális kapcsolatot.

Legfontosabb kommunikációs csatornáink

Az akadémiai kommunikáció legfontosabb fóruma az intézmény honlapja, az mta.hu. A folyamatosan megújuló weboldalon megtalálhatók a legfontosabb információk az MTA köztestületéről, szervezeti felépítéséről, vezetőiről, tagjairól. Napi rendszerességgel frissülő hírfolyamából a tudomány új eredményei mellett képet kaphat az oda-látogató a Magyar Tudományos Akadémia tevékenységéről, a kutatók számára hasznos pályázatokról, és itt olvashatók vezető testületeinek állásfoglalásai. A már említett mta200.hu ünnepi weboldalt kifejezetten a bicentenáriumi tartalmak számára hoztuk létre, amely 2025-től eseménynaptárként is szolgál majd.

Kiemelten fontosnak tartjuk, hogy az mta.hu oldalon bemutassuk a kutatói közösség legkiválóbb, legeredményesebb tagjait, így a Lendület és a Bolyai Program nyerteseit, újabban pedig az MTA doktorait és a poszt-Covid-kutatások eredményeit. A honlapnak átlagosan 80 000 egyedi látogatója van havonta.

Ma már legalább ennyire fontos kommunikációs felület az MTA már több mint 14 000 követővel rendelkező YouTube-csatornája, amelyen a legfontosabb akadémiai rendezvények, konferenciák, ünnepek felvételei láthatók, 2022-től a korábbiaknál sokkal jobb minőségben, televíziós színvonalú felvételeken. Ennek előzményeként, 2021–2022-ben létrehoztunk egy szakmailag képzett stábot a Rendezvényszolgálat keretein belül, és megtörtént a stúdió műszaki továbbfejlesztése is.

Az intézmény hivatalos Facebook-oldalának 21 000 követője van, egyre több és egyre változatosabb tartalom jelenik meg ezen a felületen is, legutóbb például egy ismeretterjesztő könyvnyeremény-játék.

A Kommunikációs Főosztály tíz fős, kiváló szakemberekből álló csapata és külső munkatársai az alapfeladatok – az mta.hu és egyéb felületek rendszeres frissítése, sajtókapcsolatok, beszédírás, olvasószerkesztés, grafikai munkák, fotózás, részvétel a közgyűlések és egyéb rendezvények szervezésében stb. – ellátása mellett számos tartalomgyártási és projektszervezési feladatot is végeznek. Mindezek szervezésében és adminisztrációjában a Titkárság más szervezeti egységeivel, főleg az igen támogató Jogi és Igazgatási Főosztállyal és a Gazdasági Igazgatósággal működik együtt a Kommunikációs Főosztály.

Akadémiák a világban – Történeti és nemzetközi áttekintés

Academies in the World – A Historical and International Survey

Hamza Gábor
az MTA rendes tagja
gabor.hamza@ajk.elte.hu

Bevezetés

Összegzésünkben néhány európai és Európán kívüli ország nemzeti, azaz nem regionális akadémiáinak struktúráját és működésének sajátos vonásait tekintjük át. Kitérünk továbbá néhány nemzetinek nem minősülő vagy nem minősített akadémiára, tudományos társaságra is. Megállapítható, hogy a nemzeti és regionális akadémiák struktúrája nem az alapítás idején alakult ki. Az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia osztálystruktúrája is csak húsz évvel később, 1845-ben alakult ki. Jelentős változást eredményezett az 1858-ban elfogadott alapszabályzat, amely a már meglévő hat osztály mellett bizottságok (archeológiai, matematikai, statisztikai, természettudományi és történeti bizottság) szervezését tette lehetővé, melyek rendszeresen üléseztek, és tevékenységükkel az osztályokat erősítették. Ez a szisztéma egészen a második világháború végéig, 1945-ig működött – tegyük hozzá, hatékonyan.

Sodalitas litteraria Danubiana

Történeti vonatkozásban figyelmet érdemel Galeotto Marzio Mátyás király mondásairól és cselekedeteiről szóló munkája, melyet Kardos Tibor fordított magyar nyelvre, írt hozzá utószót, és a jegyzetek is tőle származnak. A kötet 37. jegyzetében az alábbi adatot közli ifjabb Vitéz János tevékenységéről: „Ifjabb Vitéz János [...] lett a vezetője az osztrák, cseh és magyar humanisták közös humanista társaságának, a Celtis Konrád alapította Dunai Tudós Társaságnak” (Marzio 1979, 124–125). A Dunai Tudós Társaság latin elnevezése *Sodalitas litteraria Danubiana*.

Ifj. Vitéz János szereplését illetően Klaniczay Tibor fogalmazott meg markáns véleményt a halála után megjelent könyvében. Az alábbiakban idézzük megállapításait:

„[A] magukat már *sodalitas*-nak tekintő [bécsi] literátorok kellő fogadtatást készítettek elő a *sodalitas »dux perpetuus«*-ának [Celtisnek]. Egy epigramma-füzerért állítottak össze [1497-ben] [...] Ez a különböző helyeken lakó, de közös eszményeket valló csoport lép itt fel »*sodalitas litteraria Danubiana*« néven. Hogy ezt hogyan kell érteni, arra a két utolsó epigramma világít rá. [...] Celtis azelőtt a Rajna mellett toborozta a *sodalisokat* – írják –, s a wormszi püspök (*Vangionum praesul*) patronálta őket; most a Duna mellett rajznak a *sodalisok*, ki lesz az ő patrónusuk? Erre ad feleletet az utolsó epigramma,

melynek címe közli, hogy a dunai sodalitium a veszprémi püspököt választotta princepszé. [...] Eddig a Rajna vidékén volt a súlypont, most a Duna mellett egy másik centrum is kialakult” (Klaniczay 1993, 55–56).

Ezektől a részletektől függetlenül a kora újkori humanisták nemzetek (nationes) és nyelvek (linguae, sermones) feletti együttműködése, egymás eredményeiről való, ma is joggal példaértékűnek tekinthető tájékozottsága, közös tudományos kihívásokban való együttes érdeklődése és érdekeltsége a mai hazai és nemzetközi tudományos közélet és – tegyük hozzá – tudányszervezés fontos hivatkozási pontja. A Sodalitas litteraria Danubiana tudós társaság, melynek két központja Bécs és Buda volt, a magyar–német (osztrák) egyenrangúságon alapuló együttműködésnek ma is követésre méltó példája (lehetne).

Közép-európai tudományos akadémiák

Az 1847-ben alapított Osztrák Tudományos Akadémia megőrizte, eltérően a Magyar Tudományos Akadémiától, alapításkori struktúráját, szervezeti felépítését. Az alapításkor a mai Osztrák Tudományos Akadémia jogelődjének tagjai között, jól ismert történeti okoknál fogva több, nem az osztrák örökös tartományokból származó tudóst – így magyart is – találunk. A Magyar Tudományos Akadémia tagjai közül is többen tagjai voltak az ausztriai (birodalmi) akadémiának. Az Osztrák Tudományos Akadémia két osztályra, Filozófiai-történeti Osztályra és Matematikai-természettudományi Osztályra tagolódik. A Filozófiai-történeti Osztály rendes tagjainak száma 78, levelező tagjainak száma pedig 76. A Matematikai-természettudományi Osztály rendes tagjainak száma 86, levelező tagjainak száma pedig 73. Az akadémiát irányító elnökség négy tagból áll: elnök, alelnök, főtitkár és titkár. A négy személy közül ketten képviselik a Filozófiai-történeti Osztályt és ketten a Matematikai-természettudományi Osztályt. A társadalomtudományok és a természettudományok képviselői mind számukat, mind pedig az akadémia irányításában betöltött szerepüket, funkciójukat tekintve egyenlő súlyt képviselnek.

A Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia (latinul: Academia Scientiarum et Artium Croatica). Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az 1866-ban alapított akadémia Délkelet-Európa legrégebbi nemzeti akadémiája. Alapításában Josip Juraj Strossmayer püspök játszott döntő szerepet. Strossmayer szándéka szerint a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia a központi, koordináló tudományos és művészeti intézménye a Balkán-félszigeten élő délszlávoknak. A Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia jelenleg kilenc osztályra tagolódik. Ezek a következők: társadalomtudományok, matematikai, fizikai és kémiai tudományok, természettudományok, orvostudomány, filológia, irodalom, képzőművészet, zenei művészet és zenetudomány s végül műszaki tudományok. Az akadémia 1866-ban, alapításának évében 16 teljes jogú tagot választott. A tagok száma ma ennek a számnak pontosan tízszerese. A tagoknak négy kategóriája van: teljes jogú tagok, társult tagok, tiszteletbeli tagok és végül levelező tagok. A teljes és a levelező tagok száma nem haladhatja meg a 160-at, míg a társult

tagok száma nem lehet több száznál. Az akadémia alapításáról a horvát parlament 1861-ben határozott Zágrábban. Ferenc József császár hosszan tartó, több éven át húzódó mérlegelés, megfontolás után 1866-ban szentesítette az akadémia létrehozásáról szóló törvényt. Az akadémia tagjai szoros kapcsolatot építettek ki a Zágrábi Egyetemmel. Az akadémia neve 1941 és 1945 között „jugoszláv”-ról „horvát”-ra módosult. 1991-ben, miután Horvátország független, szuverén állammá vált, az akadémia hivatalos neve ismét Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia lett.

A Cseh Tudományos Akadémia előtörténetét tekintve csaknem két és fél évszázados múltra tekint vissza. Born Ignác, az erdélyi nemesi famíliából származó jeles, korában jól ismert természettudós 1775-ben alapította meg Prágában a Matematikai, Honismereti és Természettudományok Művelését Támogató Magántársaságot. Ez a tudományos társaság néhány évvel később, 1784-ben a Cseh Tudós Társaság nevet vette fel. Újabb névváltoztatásra 1790-ben került sor. Ekkor lett a tudós társaság neve Cseh Királyi Tudós Társaság. A Cseh Királyi Tudós Társaság érdeme a cseh tudományos szaknyelv megalkotása. A Cseh Tudományos Akadémia jelenlegi szervezete az 1992-ben elfogadott jogszabályon, illetőleg statútumon alapul. A Cseh Nemzeti Akadémia három osztályra tagolódik. A harmadik osztály foglalja magában a társadalomtudományok képviselőit. A harmadik osztály, hasonlóan a két természettudományokat tartalmazó osztályhoz, három szekcióra tagolódik. Ezek az alábbiak: társadalom- és közgazdaság-tudományi szekció, történettudományi szekció és humán tudományok és nyelvtudományok szekciója. Az egyes osztályok rendes és levelező tagjainak száma azonos. Az akadémia irányításában a társadalomtudományi osztály a tagjai arányszámának megfelelően jut szerephez.

A Lengyel Tudományos Akadémia hét osztályra tagolódik. A hét osztály közül csupán egy osztály tekinthető társadalomtudományi osztálynak. Az I. osztály magában foglalja valamennyi társadalomtudomány képviselőit. Rendes és levelező tagjainak száma, hasonlóan a másik hat osztályhoz, ötven. Az összesen 350 tagot számláló Lengyel Tudományos Akadémia egyhetedede kerül ki a társadalomtudományok képviselőiből. Az 1952-es struktúrát tükröző szerkezet átalakítására a rendszerváltást követően nem került sor. Lengyelországban még egy, nemzeti tudományos akadémiának is tekinthető akadémia létezik: az 1989-ben újból megalakult Krakói Tudományos Akadémia. Ez az 1872-ben alapított, de már 1815 óta – igaz, nem akadémiai formában – működő akadémia hat osztályra tagolódik, amelyek közül kettő a társadalomtudományok képviselőit foglalja magában. A két társadalomtudományi osztály: az I. nyelvtudományi (filológiai osztály) és a II. történettudományi és filozófiai osztály. Ez utóbbi osztályhoz tartoznak a jogtudományok képviselői is. Az akadémia statútuma értelmében egy-egy osztálynak maximálisan 27 rendes és 36 levelező tagja lehet. A fenti számok azonban csupán keretet jelentenek, az egyes osztályok tagjainak száma a keretszámnál kisebb. A II. osztálynak jelenleg 26 rendes és 35 levelező tagja van. Az egyes osztályok rendes és levelező tagjainak létszáma azonos. Ebből következően a társadalomtudományok képviselői az akadémia összlétszámának (az alapszabály [statútum] értelmében összesen 290 lengyel és 151 külföldi állampolgár tag) egyharmadát alkotják.

Modern európai tudományos akadémiák

Az 1603-ban alapított Olasz Nemzeti Akadémia (Accademia Nazionale dei Lincei) jelenleg egy természettudományi és egy társadalomtudományi osztályra tagolódik. Az akadémiának jelenleg kilencven rendes, kilencven levelező és kilencven külföldi tagja van. Az első osztályhoz öt osztály, a második osztályhoz pedig hét osztály tartozik. A jogtudomány képviselői önálló osztályt alkotnak. A közgazdaság-tudomány képviselői a VII., a társadalom- és politikatudományi osztályhoz tartoznak. A társadalomtudományok képviselői az akadémia struktúrája alapján és számuknál fogva, vonatkozik ez a rendes és levelező tagokra egyaránt, többséget alkotnak. Az Accademia dei Lincei működése Federigo Cesi herceg 1630-ban bekövetkező halálával több mint egy évszázadon át szünetelt. Működését 1745-ben kezdte meg ismét. Megemlítjük, hogy a Galileo Galilei tisztelői és részben követői által 1657-ben alapított Accademia del Cimento (Kísérleti Akadémia) azonban csak tíz éven át, 1667-ig működött.

A Francia Akadémia Richelieu bíboros szándéka szerint elsősorban az irodalom ápolására, művelésére jött létre 1635-ben. Alapításánál Richelieu a római Accademia dei Linceit tekintette modellnek. A Tudományos Akadémiát 1666-ban Colbert hívta életre. A Francia Akadémia négy másik akadémiával együtt alkotja az Institut de France-t. Az Institut de France-hoz tartozó öt akadémiát nevezik osztálynak is. A Francia Akadémia negyven tagjának feladata eredetileg a francia nyelv nagyszótárának elkészítése volt. A Francia Akadémia tagjai között a társadalom- és természettudományok jeles képviselői mellett kiemelkedő politikusok, írók, valamint képzőművészek is voltak és vannak jelenleg is. Az Institut de France-hoz tartozó négy akadémia – más elnevezéssel osztály – Colbert, illetve Mazarin, végül pedig a Konvent elhatározásából jött létre. A Természettudományok Akadémiájában a rendes tagok száma 190. Ez az akadémia két részlegre és nyolc szekcióra tagolódik. A Természettudományok Akadémiája tagjai közé tartozik továbbá 135 külföldi társult tag és 160 levelező tag. A Társadalomtudományi Akadémia rendes tagjainak száma ötven. Ez az akadémia hat szekcióra tagolódik. Ezek a szekciók az alábbiak: az első szekció a *section philosophie*, a második a *section science morale et sociologie*, a harmadik a *section législation, droit public et jurisprudence*, a negyedik a *section économie politique et statistique*, az ötödik a *section histoire et géographie*, a hatodik pedig az interdiszciplináris társadalomtudományok képviselőit magában foglaló *section générale*. Ez az akadémia tizenkét külföldi társult tagot és hatvan levelező tagot is magában foglal. Az Institut de France-hoz tartozó további két akadémia az Académie des Beaux-Arts (képzőművészeti) és az Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (humán tudományok).

Sajátos rendszer érvényesül Belgiumban, tekintettel az ország 1983 óta kialakított és azóta is többször módosult föderális struktúrájára. A belga királyságban két: egy flamand és egy francia nemzeti akadémia működik. Megemlítjük, hogy önálló orvostudományi akadémia is létezik. A két akadémiának mind a struktúrája, mind pedig tagjainak száma azonos. Mindkét akadémia három-három osztályra tagolódik. A három osztály az alábbi: természettudományi osztály, humán tudományok és társadal-

mi tudományok osztálya és a széptudományok osztálya. Mindkét akadémia tagjainak száma 150-150. Az egyes osztályok tagjainak száma egyenlő, osztályonként 50-50. A természettudományok képviselői ilyen módon csupán a tagok egyharmadát alkotják. Az osztályok nem tagolódnak kisebb egységekre, így például szekciókra. Ilyen módon a humán és társadalmi tudományok osztályában a jogászok, a közgazdászok, a szociológusok, a nyelvészek és a történészek nem különülnek el. Az osztályüléseken minden, az osztály profiljához tartozó tag rendszeresen részt vesz. A természettudományok képviselői az összes tag egyharmadát alkotják, tehát arányuk megegyezik a humán tudományok és társadalmi tudományok osztályának tagjaival. A harminc rendes tag közül öt, a tíz úgynevezett társult tag közül három, a tíz tiszteletbeli tag közül pedig ugyancsak három jogász.

Az 1808-ban alapított Holland Királyi Tudományos Akadémia, mely tagjainak létszáma maximálisan 200, két osztályra, a természettudományira és a humán- és társadalomtudományira tagolódik. Az akadémia jelenleg hatályos alapszabálya alapján a természettudományi osztály tagjainak száma maximálisan 110, a humán- és társadalomtudományi osztály tagjainak száma pedig maximálisan 90 lehet. A statútumban megszabott számbeli keret kitöltésére általában nem került és napjainkban sem kerül sor. A természettudományi osztály hét szekciót, a humán- és társadalomtudományi osztály pedig öt szekciót foglal magába. A jogtudomány képviselői önálló szekciót alkotnak. E szekció tagjainak száma jelenleg 16, ami kétségtelenül figyelemreméltóan magas hányadot jelent.

Nagy-Britanniában a nemzeti akadémia az 1660-ban alapított, londoni székhellyel működő The Royal Society. A Royal Society brit és a volt birodalomból származó tagjainak és külső tagjainak együttes létszáma jelenleg 1400. A Brit Nemzeti Akadémia a természettudomány és a társadalomtudomány képviselőit egyaránt magában foglalja. Elnökét öt évre választják.

A Németország Szövetségi Köztársaságban nincs nemzeti akadémia, és nincs is napirenden nemzeti akadémia alapítása. Ennek elsősorban történeti okai vannak, de szerepet játszik az ország föderális állami berendezkedése is. 1990-ig a Német Demokratikus Köztársaságban a Gottfried Wilhelm Leibniz kezdeményezése alapján 1700-ban alapított Berlieni Tudományos Akadémia – a későbbi Porosz Tudományos Akadémia – töltötte be ténylegesen, bár nem formálisan, a nemzeti akadémia funkcióját. 1992-ben jött létre a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften a Berlin és Brandenburg tartomány között kötött *Staatsvertrag* alapján. Működését 1993 elején kezdte meg. Ez az akadémia öt osztályra tagolódik. Az akadémia alapításakor száz rendes és rendkívüli tagja volt. Az alapszabályzat értelmében tagjainak létszáma a kétszázat nem haladhatja meg. Az egyes osztályok tagjainak létszáma szinte azonos. Németországban önálló természettudományi akadémia létezik Halle székhellyel. Mivel Németországban nincs nemzeti akadémia, ezért az egyes „regionális” akadémiákat (így a Bajor Tudományos Akadémiát, a Heidelbergi Tudományos Akadémiát, a Göttingeni Tudományos Akadémiát, a Szász Tudományos Akadémiát, az Észak-Rajna-Vesztfáliai Tudományos Akadémiát, a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémiát és mainzi

Akademie der Wissenschaften und der Literatur) az őket tömörítő Union der deutschen Akademien der Wissenschaften képviseli. Ebben az önálló akadémiának nem tekinthető akadémiai egyesülésben is tükröződik a tagakadémiák tudománycsoportok szerinti összetétele. Megemlítjük, hogy Németországban az első tudományos társaság az 1652-ben alapított Academia Naturae Curiosorum volt. Ezt az akadémiát a harmincéves háború befejezését követően néhány évvel nem annyira tudományos célok, mint inkább különös jelenségek, „furcsaságok” kutatása céljából alapították.

Az 1779. december 24-én alapított (eredeti nevén Lisszaboni Királyi Tudományos Akadémia) Lisszaboni Tudományos Akadémia a kezdetekben három osztályra tagolódott. A jelenlegi osztálystruktúrát az 1851-ben elfogadott alapszabály rögzíti. Az akadémia két osztályra, egy társadalomtudományi és egy természettudományi osztályra tagolódik. Mindkét osztály hat-hat szekciót foglal magában. A szekciók (rendes és levelező tagok) taglétszáma azonos a természettudományi és a társadalomtudományi osztályok vonatkozásában. Ilyen módon a Lisszabon központtal működő Portugál Tudományos Akadémián a társadalomtudományok képviselői az összes akadémikus felét alkotják. Az akadémia irányításában is teljes mértékű az egyensúly a társadalomtudományok és a természettudományok vonatkozásában.

Spanyolországban az egyes akadémiák, lényegében a francia modellt követve, az Instituto de España keretében működnek. Az egyes „királyi akadémiák” státusáról az 1978-ban elfogadott spanyol alkotmány 62. cikkelye rendelkezik, rögzítve azt, hogy ezek az akadémiák az állam (a király) felügyelete alatt fejtik ki működésüket. Sem a természettudományok, sem pedig a társadalomtudományok nem tartoznak egy adott akadémiához. A Real Academia de Ciencias Morales y Políticas mellett önálló, a jogászokat magában foglaló akadémia (az 1882 óta fennálló Real Academia de Jurisprudencia y Legislación) és a történészeket tömörítő Real Academia de la Historia is működik. A természettudományok képviselőit magában foglaló Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales mellett önálló akadémia az orvostudományok kiemelkedő művelőit magában foglaló Real Academia Nacional de Medicina és a Gyógyszerészeti Akadémia (Real Academia Nacional de Farmacia). Autonóm státusszal rendelkezik a Szépművészeti Akadémia is. A koordináló funkciót (is) betöltő Instituto de España irányításában az egyes tudományágak arányos képviselethez jutnak. A regionalizmus, pontosabban tartalmilag már föderális állami struktúra jegyében Katalónia fővárosában, Barcelonában is működik akadémia, a Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, amely ugyancsak állami, pontosabban az állam által támogatott intézmény. Ez az akadémia a struktúráját tekintve azonban jelentősen különbözik az Instituto de España által koordinált, Madridban működő akadémiáktól.

Az 1742-ben alapított Dán Akadémia két osztályra tagolódik. Az első, a társadalomtudományok képviselőit magában foglaló osztály 75 belföldi taggal, a második, a természettudományok képviselőit magában foglaló pedig 110 belföldi taggal rendelkezik. Említést érdemel: az első osztály 99, a második osztály pedig 180 külföldi tudóst is tagjai között tart számon. A Dán Akadémia sajátossága, hogy eredetileg négy osztályból állt, és ezek összevonásával alakult ki a jelenleg csupán két osztályra

tagolódo struktúra. A természettudományok képviselőinek magasabb arányszáma ellenére a két osztályra való tagozódásból adódóan az érdekérvényesítés szempontjából a társadalomtudományok képviselői nem tekinthetők hátrányban lévőknek.

Az 1760-ban alapított Norvég Királyi Tudományos Társaság két osztályra, a természettudományira és a társadalomtudományira tagolódik. A természettudományok képviselőinek száma megegyezik a társadalomtudományok képviselőinek számával. A társaság irányításában is teljes mértékű az egyensúly a társadalomtudományok és a természettudományok vonatkozásában. Az 1857-ben alapított Norvég Tudományos Akadémia is két osztályra tagolódik, a természettudományira és a társadalomtudományira. Az akadémiát egy kilenc tagból álló testület irányítja, melyben a társadalomtudományok és természettudományok képviselői azonos súlyt kapnak.

Az 1786-ban alapított Svéd Királyi Akadémia kizárólag az irodalom művelésének célját szolgálja. A néhány évtizeddel korábban, 1753-ban alapított Svéd Társadalomtudományi Akadémia nem tekinthető általános társadalomtudományi akadémiának. A két osztályra tagolódo akadémia (az I. osztály a Történettudományi és Ókortudományi Osztály, a II. osztály a Filozófiai és Nyelvtudományi Osztály) tagjainak száma jelenleg 130. Mivel az aktív akadémiai tagság korhatára hatvanöt év, egy-egy osztálynak egyenlő számú, 30-30 tagja van. Az akadémiának vannak belföldi és külföldi levelező tagjai, továbbá tiszteletbeli tagjai is. Önálló akadémia a Természettudományi Akadémia, amely teljes mértékben független a két másik akadémiától.

A Finn Akadémia, amely már nevében is tükrözi azt, hogy a társadalomtudományokat is átfogja (angolul Finnish Academy of Science and Letters), az Olasz Akadémiához és a Japán Akadémiához hasonlóan két osztályra tagolódik. A társadalomtudományi osztály nyolc, a természettudományi osztály pedig hét osztályt foglal magában. A 328 tagból álló Finn Akadémia tagjai között valamivel magasabb a természettudományok képviselőinek a száma. Ez a számbeli eltérés azonban nem jelent hátrányt a társadalomtudományok képviselői számára, aminek oka döntően az, hogy két, egyenlő súllyal rendelkező osztályban helyezkednek el a két különböző tudománycsoport képviselői.

A szövetségi állami struktúrájú Svájcban három, illetőleg négy nemzeti akadémia van. A Társadalomtudományi Akadémia három osztályra tagolódik. Ezek az alábbiak: Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, Történettudományi és Kultúrtudományi Osztály, továbbá Társadalomtudományi Osztály. Ezekhez az osztályokhoz azonban nem személyek, hanem intézmények, kutatóintézetek és alapítványok tartoznak. A Társadalomtudományi Akadémiától függetlenül működik az 1815-ben alapított Természettudományi Akadémia. Ennek az akadémiának a neve 2004-ben megváltozott. Hivatalos elnevezése: Akademie der Naturwissenschaften Schweiz. Szervezetileg annyiban sajátos, hogy nincsenek rendes, illetve levelező tagjai, hanem lényegében bárki a tagja lehet. Ebből adódóan taglétszáma tízezres nagyságrendű. A technikai tudományok is rendelkeznek akadémiával, melynek neve Schweizerische Akademie der Technischen Wissenschaften. Struktúrája hasonló a Természettudományi Akadémia szerkezetéhez. A Genfben, 1776-ban alapított és ma is ott működő Művészeti Akadémia csak részben tekinthető nemzeti akadémiának.

A szuverén román állam létrehozása és nemzetközi elismerése előtt jött létre a Román Akadémia (Academia Româna), eredeti (francia) neve: Société Littéraire Roumaine, mely a második világháborút követően új struktúrát kapott. A természettudományi osztályok száma, hasonlóan a szocialista országok akadémiáihoz, jelentősen növekedett. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia tizennégy osztályt (szekciót) foglal magában. A tizennégy osztály közül öt társadalomtudományi, kilenc pedig természettudományi osztály. A XI. osztályban a közgazdaság-tudományok a szociológiai tudományokkal, míg a jogászok a filozófusokkal együtt alkotnak egy osztályt. Önálló osztály a pszichológiai. Ugyancsak önálló osztályhoz tartoznak a geológia- és a földrajztudományok képviselői. Sajátossága a Román Tudományos Akadémiának, hogy továbbra is megmaradt önálló osztályként a széptudományi osztály. A rendszerváltást követően nem került sor az akadémia struktúrájának reformjára. Figyelmet érdemlő, összevetve a Magyar Tudományos Akadémiával, a társadalomtudományi osztályok viszonylag magas száma, mely kétségtelenül a társadalomtudományok súlyát növelő körülmény.

Görögországban a nemzeti akadémia az Athéni Akadémia. Az Athéni Akadémiát 1926. március 18-án alapították. Az akadémia alapszabályát, statútumát évekkel később, 1929-ben törvény hagyta jóvá. Az akadémia eredetét Platón Athéni Akadémiájára vezeti vissza, ami hivatalos elnevezésében is tükröződik. Ez a magyarázata annak, hogy más országok nemzeti akadémiáitól eltérően nevében nem az ország, hanem egy város szerepel. A görög tudományos akadémia 1926-ban elfogadott és 1929-ben törvényben megerősített alapszabálya módosításokkal, kiegészítésekkel ma is hatályos. Az alapszabály értelmében az Athéni Akadémiának három osztálya van. Ezek a következők: a Természettudományi Osztály, a Szépirodalmi és Művészeti Osztály, továbbá a Morál- és Politikatudományi Osztály.

A Macedón Tudományos Akadémia négy osztályra tagolódik. A társadalomtudományok képviselőit egy osztály foglalja magában. Ilyen módon a fővárosban, Szkopjében működő Macedón Tudományos Akadémia irányításában a társadalomtudományok aránya hozzávetőleg 25 százalékos.

Az 1724-ben alapított Orosz Tudományos Akadémia eredetileg három szekcióra (fizikai és matematikai osztály, orosz nyelv és irodalom osztálya, valamint történelem-tudományi és filozófiai osztály) tagolódott az 1836-ban elfogadott statútum alapján. Még az alapítás évében felsőfokú intézményt is létrehoztak az akadémia keretében, mely a mai Szentpétervári Állami Egyetem jogelődje. Az akadémia új struktúrájának kialakítása az 1935-ben elfogadott új statútum alapján történt, és 1963-ban került sor a jelenlegi szervezet kialakítására. Kilenc osztály helyett tizenöt osztály létesült, és egyúttal három szekciót is létesítettek. A fizikai, technikai és matematikai szekció hat osztályt, a kémiai, technikai és biológiai szekció öt osztályt, a társadalomtudományi szekció pedig négy osztályt foglal magában. Az 550 rendes és levelező tag mintegy 80 százaléka az első két osztályhoz tartozott. A négy társadalomtudományi osztály az alábbi: történettudományi osztály, irodalom- és nyelvtudományi osztály, filozófiai és jogtudományi osztály és közgazdaság-tudományi osztály. Ezt a struktúrát követték tendenciaszerűen a Szovjetunióhoz tartozó tagköztársaságok tudományos

akadémiái is. A különbség abban mutatkozott, hogy Oroszországnak nem volt önálló akadémiaja, mivel az azonos volt a Szovjet Tudományos Akadémiával. Az akadémiai tagjai között a rendes és a levelező tagok szinte egyenlő arányban voltak jelen. A Szovjetunió megszűnését követően az Orosz Tudományos Akadémián új struktúrát hoztak létre. A korábban létező tizenhét osztály helyett ma kilenc osztályra tagolódik az Orosz Tudományos Akadémia. Az egyes osztályok több tudományterület képviselőit foglalják magukban. Említést érdemel, hogy az 1991. november 21-én kihirdetett elnöki rendelet hangsúlyozza az akadémia egysége fenntartásának szükségességét. Jelenleg a rendes tagok létszáma hétszáz, a levelező tagok száma pedig négyszáz. Az akadémia irányítása alá mintegy négyszáz kutatóintézet tartozik. Az Orosz Tudományos Akadémia azonos jogállással rendelkező négy regionális akadémiával is rendelkezik. 2008-ban került sor a Szentpétervári Tudományos Akadémia alapítására.

Az 1991-ben megújult Lett Tudományos Akadémia négy osztályra tagolódik: a fizikai és technikai tudományok osztálya, a kémiai és biológiai tudományok osztálya, a társadalomtudományok és „széptudományok” osztálya, valamint a New York központtal működő tengerentúli osztály. Ez utóbbi osztály, amelynek létjogosultságát a külföldön élő nagyszámú lett (lettországi) tudós indokolja, a társadalomtudományok és a természettudományok képviselőit egyaránt magában foglalja. Ezért ez az osztály „vegyes” osztálynak tekinthető. Ezért a társadalomtudományi osztályok arányszáma, pontosabban súlya meghaladja a 25 százalékot. Sajátos a 116 tagból álló Lett Tudományos Akadémia összetétele. A teljes (rendes) és a levelező tagok száma csaknem azonos, 19, illetve 20. Igen magas a tiszteletbeli tagok (38) és a külső tagok száma (39). Az egyes osztályok tagjainak a száma csaknem azonos. Az arányokat tekintve feltűnően magas a jogász akadémikusok száma (két rendes, két levelező, egy tiszteletbeli és egy külső tag). A Lett Akadémia sajátos struktúrája döntően abból adódik, hogy az ország lakosságának alig több mint fele tartozik a lett etnikumhoz.

Európán kívüli nemzeti akadémiák

Chilében a hat nemzeti akadémiát koordináló, a francia modellt követő Instituto de Chile jelenlegi szervezete 1964-ben alakult ki. Az egyes akadémiák az alábbiak: Természettudományi Akadémia, az Orvostudományi Akadémia, az interdiszciplináris jellegű Társadalomtudományi Akadémia, a Nyelvtudományi Akadémia és a Történettudományi Akadémia. A Társadalomtudományi Akadémia tagjainak száma 36, amely megegyezik a Természettudományi Akadémia rendes tagjainak számával. A hat akadémia autonóm státusszal rendelkezik. A koordináló szerepet az Instituto de Chile tölti be, melynek tanácsában az egyes tagakadémiák egyenlő súllyal vannak képviselve. Ez annyit jelent, hogy a társadalomtudományok aránya jóval meghaladja a természettudományokét (négy plusz kettő).

Brazíliában két nemzeti akadémia is van. Mindkét akadémia székhelye Rio de Janeiro. A Nemzeti Orvostudományi Akadémiát 1829-ben alapították. Alapításkori neve Rio de Janeiró-i Orvostudományi Társaság volt. Hat évvel később lett Birodalmi

Orvostudományi Akadémia. Az alapszabály szerint az orvosi akadémia fő szervei a közgyűlés és az igazgatótanács. A Brazil Tudományos Akadémia alapítására csaknem egy évszázaddal később, 1916-ban került sor. A Brazil Tudományos Akadémia neve eredetileg Brazil Tudományos Társaság volt, hasonlóan a Magyar Tudós Társasághoz. Új, azaz a jelenlegi nevét öt évvel később, 1921-ben kapta. A Brazil Tudományos Akadémia alapításával a cél egy olyan szervezet létrehozása volt, amely összefogja az egyes tudományterületek legrangosabb művelőit, és hozzájárul a tudomány nemzeti, országos szintű fejlesztéséhez. A második világháborút követően került sor az akadémia révén a brazil tudományos élet új szervezetének kiépítésére. A 20. század elején az akadémia struktúrája változott. Alapítása évében legfeljebb száz, ma pedig csaknem ezer akadémikus tagja van. A közgyűlést az akadémia rendes tagjai alkotják, közülük választják az igazgatótanácsot három évre. A tíz tudományos osztály közül a szociális tudományok osztályához tartoznak a jog, a közgazdaság-tudomány és a szociológia művelői.

Sajátosan alakult az akadémiai szervezet Argentínában, ahol három nemzeti akadémia is létezik, ám nincs társadalomtudományi akadémia. Időben legkorábban (1874-ben) a Természettudományi Akadémia jött létre. Ez az akadémia jelenlegi, autonóm státusát 1926-ban nyerte el. Az Irodalomtudományi Akadémia 1931-ben alakult meg. 1970-ben alakult meg a Mérnöki Akadémia, mely jogi személyiségét két évvel később, 1972-ben nyerte el. Az akadémiai alapításánál döntően az Amerikai Egyesült Államok és Svédország megfelelő intézményei szolgáltak modellként.

A Japán Akadémia két osztályra tagolódik. Ennek a tagolódásnak az alapja a társadalomtudományok és a természettudományok szerinti elválasztás, differenciálás. A társadalomtudományi osztály három alszekciót, a természettudományi osztály pedig négy alszekciót foglal magában. A Humanities and Social Sciences osztály az alábbi alszekciókat (a Magyar Tudományos Akadémia struktúráját alapul véve „osztályokat”) tartalmazza: irodalmi, történelmi és filozófiai osztály; jog- és politikatudományi osztály, továbbá közgazdasági és kereskedelmi tudományok osztálya. A három osztály tagjainak száma összesen 70, szemben a másik osztály összesen 80 tagjával. Ebből következően a társadalomtudományok képviselőinek aránya hozzávetőlegesen 45 százalék. Tekintettel arra, hogy szervezetileg a Japán Akadémia két egyenlő súlyú osztályra tagolódik, az érdekérvényesítés szempontjából a társadalomtudományok képviselőinek súlya megegyezik a természettudományok képviselőinek súlyával. A Japán Akadémia sajátossága, hogy általában nem töltik be az egyes osztályok, illetve az azok keretében működő szekciók rendelkezésére álló valamennyi helyet. Különösen érvényes ez azokban az esetekben, amikor nincs konszenzus az egyes személyek akadémiai tagságra való alkalmasságának kérdésében. Ebben a sajátos szisztémában döntő szerepet játszik az akadémia nemzetközi mércével is mért színvonalára megőrzésének abszolút prioritást élvező szempontja.

A Kínai Népköztársaságban a társadalomtudományok képviselőit a Csungkuo Shehui Kehszüe Jüan (Chinese Academy of Social Sciences, CASS) foglalja magában. A rendelkezésre álló információk alapján ennek az akadémiának negyven tagja van. Súlyát jelentősen növeli az, hogy önálló, posztgraduális képzést nyújtó egyetemmel,

tehát felsőoktatási intézménnyel rendelkezik. A CASS-hoz tartozó intézetek száma harmincnégy, munkáját a tagokból álló tizenöt tagú bizottság irányítja. A CASS formálisan osztályokra (szekciókra) nem tagolódik. Ilyen módon az együttműködés a társadalomtudományok különböző ágainak képviselői között szoros, vagy legalábbis annak tűnik. A Chinese Academy of Social Sciences (CASS) mellett nemzeti akadémia a Természettudományi Akadémia, a Chinese Academy of Sciences és a Mérnöki Akadémia, a Chinese Academy of Engineering is. A három akadémia egymástól függetlenül működik. Ismereteink szerint nincs semmiféle koordináció, alá- és fölérendeltségi kapcsolat közöttük. Finanszírozásuk az állam részéről nem függ a kutatók számától.

A vizsgált téma szempontjából Ausztráliát illetően kiemelendő, hogy a Társadalomtudományi Akadémia tagjainak száma (375 tag) meghaladja a londoni The Royal Society mintájára 1954-ben létrehozott Természettudományi Akadémia tagjainak számát (350 tag). A Társadalomtudományi Akadémia négy szekcióra (osztályra) tagolódik. A B szekcióhoz tartoznak a pénzügytan, a közgazdaság-tudomány, a közgazdaságtörténet és a statisztika művelői. A C szekció tagjai a történettudomány, a jogtudomány, a filozófia és a politikatudomány képviselői. Említést érdemel az Australian Academy of Technological Sciences and Engineering, valamint az 1969-ben létrehozott The Australian Academy of the Humanities. Ez utóbbi, négyszáz tagot magában foglaló akadémia nemzeti akadémiának nem tekinthető. Feltétlenül említést érdemel, hogy 2007-ben létrejött az Australian Academy of Law, amely a jogtudomány legtekintélyesebb művelőit fogja össze. Az Australian Academy of Law nemzetközi kapcsolatainak kiépítése jelenleg még folyamatban van, befejezettnek nem tekinthető.

Az Amerikai Egyesült Államok viszonylatában az 1863-ban alapított National Academy of Sciencesnek 2200 tagja van. Ez a nagy presztízsnak örvendő akadémia erősen természettudományos orientáltságú. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a National Academy of Sciencesnek vannak a társadalomtudományokat képviselő tagjai is. A társadalomtudományokban a közgazdaságtan, a politológia és a szociológia együtt szerepelnek. A másik nemzeti akadémiát, az American Academy of Arts and Sciences 1780-ban hozták létre. Ennek 4000 tagja van, öt osztálya, azok közül az egyik társadalomtudományi osztály (amelyben ismét együtt van a közgazdaságtan a politológiával és a szociológiával), de van egy Arts and Humanities osztálya is, amelynek tagjai írók, költők és képzőművészek. A korabeli Magyar Tudományos Akadémiához hasonlatosan egyetlen szervezetben található a tudomány és az alkotóművészet. Az első két osztály a természettudományok osztálya (fizika és matematika, illetve biológia). A tagságában természettudósok és társadalomtudósok, illetve humán tudományokat művelők és alkotóművészek egyaránt megtalálhatók. Említést érdemel, hogy kutató-intézeti hálózattal egyik akadémia sem rendelkezik.

Történeti visszatekintésben, perspektívában említést érdemel, hogy számos európai országban az akadémiák alapításával egy időben természettudományos múzeumokat is létrehoztak. Ezek közül kiemelkedő jelentőségűek voltak a Hamburgban, Párizs-

ban, Koppenhágában, Rómában és Veronában alapított múzeumok. Ezek a múzeumok azonban az akadémiáktól függetlenek voltak szervezeti, személyi és költségvetési vonatkozásban egyaránt. Kivételt egyedül a Londonban alapított természettudományi múzeum jelentett, amelynek alapítására a Royal Society patronálásával került sor.

A fenti, teljességre nem törekvő, inkább csak reprezentatív, azonban több földrészre is figyelemmel lévő mintát alapul vevő áttekintés alapján megállapítható, hogy a politikum által nem módosított struktúrában működő nemzeti akadémiákon belül számuk és arányuk alapján a társadalomtudományok képviselői mintegy kétötödét vagy nem egy esetben ennél is nagyobb hányadát alkotják az akadémiák tagjainak. Ez a súly érvényesül az egyes akadémiák működésének irányításában, tudományos profiljának kialakításában is. Egyes nemzeti akadémiákon belül a két osztályra tagozódás valójában egyenlő súlyt biztosít a társadalomtudományok képviselőinek. Ez egyaránt érvényes több európai és Európán kívüli akadémiára. Önálló vizsgálat tárgya lehetne az egyes akadémiák hivatalos, legtöbbször történeti hagyományokban gyökerező elnevezése. Így például a Dán Akadémia angol neve The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, a Finn Akadémia neve pedig ugyancsak angolul Finnish Academy of Science and Letters. Egyes esetekben, így az 1603-ban alapított Olasz Nemzeti Akadémia elnevezésében a „tudomány” szó egyáltalán nem szerepel (Accademia Nazionale dei Lincei).

Változások a rendszerváltás után

A rendszerváltást követően csak kivételesen került sor strukturális reformra a korábbi államszocialista országokban. Vonatkozik ez – többek között – a Magyar Tudományos Akadémiával csaknem azonos taglétszámmal rendelkező (varsói) Lengyel Tudományos Akadémiára, kivéve a Krakkói Akadémiát. Kivételt azok az országok jelentenek – ez a helyzet például Lettország esetében, ahol a lett etnikum az ország lakosságának ötven százalékát csak csekély mértékben haladja meg –, amelyekben a nemzeti, etnikai érdekek bizonyos mértékű struktúramódosítást tettek kívánatossá, illetve szükségessé. Ugyancsak kivételt jelent a Cseh Tudományos Akadémia és bizonyos mértékig a Macedón Tudományos Akadémia. Mindhárom, utóbb említett ország esetében kétségtelenül komoly szerephez jutott az a tény, hogy az 1990-es évek első felében kialakult új, egy korábbi föderációból (Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia) kiváló, nemzeti szuverenitását (függetlenségét) nem sokkal korábban elnyert vagy visszanyert állam nemzeti akadémiáiról van szó.

Irodalomjegyzék

- Klaniczay Tibor (1993). *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*. Budapest: Balassi Kiadó.
 Marzio, Galeotto (1979). *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford. Kardos Tibor. Budapest: Magyar Helikon – Európa Könyvkiadó.

Az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ a bicentenáriumi ünnepségek után

The Library and Information Centre of the HAS after the Bicentenary Celebrations

Monok István

az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója, az MTA doktora

A könyvtárak alapvető feladatai nem változtak a történelemben, alapvetően a szolgálatuk eszközparkja újult meg időről időre. Az MTA könyvtára több egyedi jelleggel bír. Szervezeti része a Tudós Köztestület levéltára, így tevékenységében figyelemmel kell lennie a levéltárak tevékenységét szabályozó jogszabályokra is. A magyar tudomány nemzeti könyvtára, vagyis megőrizz minden, a magyar tudományműveléssel kapcsolatos dokumentumot, és biztosítja ezek társadalmi megismertetését. Az MTA könyvtára nemzeti közfeladatokat ellátó nyilvános tudományos könyvtár. Ezzel a tevékenységével a Magyar Tudományos Akadémia Köztestület társadalmi és tudománypolitikai súlyát is növeli.

Küldetésnyilatkozatunk

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Levéltár és Információs Központ (MTA KIK) országos szakkönyvtárként, szaklevéltárként, a magyar tudomány és nemzeti, illetve nemzetközi kulturális örökség őrzőjeként a hagyományos értékeit megtartva, a kor követelményeinek megfelelő informatikai háttérrel egyre szélesebb körben bocsátja rendelkezésre gyűjteményét és szolgáltatásait. A könyvtár az országos kutatástámogatási rendszer egyik meghatározó központja, elkötelezett a nyílt tudomány alapelvei mellett. Ezzel az összes magyar tudós, vagyis az MTA Köztestület céljainak megvalósítását szolgálja, vagyis hozzájárul az MTA 2019-ben megfogalmazott küldetési nyilatkozatában megfogalmazott célok eléréséhez. Az MTA KIK hozzáférést biztosít a külföldi elektronikus tudományos tartalmakhoz nemzeti licenc vásárlásával, a hazai nyílt hozzáféréssel megjelenő publikációk technikai támogatója, fenntartja és hozzáférhetővé teszi a magyar tudományos kutatási eredményeket számba vevő nemzeti bibliográfiai adatbázist, illetve a tudományos eredmények digitális könyvtárát. Az MTA KIK munkájával támogatja a nyílt kutatási adatkezelés hazai bevezetését, új tudományértékelési módszer kidolgozását. Közösségi tudományos tevékenységével aktívan kapcsolja össze a tudósok köreit az érdeklődő társadalmi csoportokkal.

Jövőképünk

Az MTA KIK egyedülálló kincsestára – a tudós társaság levéltára, tudósok kézirat-hagyatékai, speciális gyűjteményei, muzeális könyvdokumentumok, a világ tudományos eredményeit bemutató könyvanyag – révén kiemelkedik a hazai szakkönyvtárak közül, a hazai és nemzetközi kulturális örökség megőrzésének meghatározó intézménye, a kutatástámogatás elismert szereplője. Célunk, hogy az MTA KIK országos szakkönyvtárként az egész akadémiai köztestület könyvtárává váljon, a magyar tudományos művek őrzője és aktív közreadója legyen. Megújuló szolgáltatásaival támogatja az ország valamennyi kutatói közösségét, az egyetemi oktatókat és hallgatókat. Kulturális tevékenységével megismerteti a magyar társadalom tagjaival és a világgal a magyar tudomány múltbéli és jelenkori eredményeit. Országos szakkönyvtárként az országos könyvtári rendszer megújításának egyik meghatározó szereplője. Könyvtárszakmai és tudományos nemzetközi kapcsolatai mentén a magyar tudományos örökséget a világ könyvtári nyilvántartásainak részévé teszi. Az MTA és Magyarország tudomány- és kulturális politikai céljaival összhangban újraértékeli és változatos formában – kiállítások, internetes tematikus honlapok – bemutatja muzeális gyűjteményeit. Az MTA KIK aktív részese a hazai nyílt tudomány megvalósítási terve kidolgozásának és megvalósításának, a mesterséges intelligencia használata elterjesztésének.

A Könyvtár és Információs Központ a fenti feladatellátást csak megújuló fizikai és informatikai környezetben tudja ellátni. A következő években ezért meg kell lennie az épület felújításának úgy, hogy az MTA Székház és az egykori köztisztviselői bérház (a mai könyvtár) emeletenkénti összekötése megtörténjen. A könyvtári épület földszintjén egy internetes olvasóterem és egyben egy alkoholt nem árusító kávézó, akadémiai kiadvány- és emléktárgybolt, illetve egy kisebb konferenciaterem kerül kialakításra. A földszinten, de már a székház épületében alakítjuk ki a könyvtár új kiállítóterét, ahol évente két nagyobb kiállítást tervezünk, alapozva a nálunk őrzött muzeális dokumentumokra, nemzeti ereklyékre. Minden kiállítást könyvtári állományrevízió és az anyag tudományos kutatása előzi meg, így a kiállításokat tudományos igényű, korszerű katalógusok kísérhetik. A látogató ebből a térből a székházban folytathatja programját, és akár a Széchenyi tér felőli kijáraton is távozhat az épületből. A könyvtár olvasótermének átalakítása is megtörténik, azt tagoljuk, kialakítjuk a muzeális dokumentumok zárt, szigorúbb felügyelet melletti olvasási lehetőségét csakúgy, mint egy-egy jelentős magyar tudós nálunk őrzött könyvtárának hosszú idejű bemutatásának terét is.

Az MTA KIK aktívan részt vállal az MTA mint a magyarországi tudósok köztestülete nemzeti programjaiban és a magyar tudomány minőségbiztosítására irányuló tevékenységében. A Magyarországon kívüli – főként a Kárpát-medencei – magyar vagy magyar kutatókat is alkalmazó intézményekkel intézményes – rendszeres és tervezett – kapcsolatot ápol, közös tevékenységet végeznek (kiadványcsere, tudományos információellátás, kulturális és könyvtár-, levéltárszakmai rendezvények). Evvel a te-

vékenységével az országos nemzetstratégiai programok részesévé is válik („A könyvtár, ami összeköt” programsorozat, muzeális könyvállományok nyilvántartása, védelme stb.). A Magyar Tudomány Ünnepe programsorozata megvalósításának segítője, rendezvények kezdeményezője. Támogatja az MTA Alumni és a Diákok az Akadémián programját. A kutatói előmenetek minőségbiztosításában csakúgy, mint az akadémikusok választásának folyamatában az MTA KIK által üzemeltetett és gondozott köztestületi MTMT adatbázisra alapozva kulcsszereplővé vált.

A könyvtár és levéltár teljes informatikai infrastruktúrája modernizálásra szorul. A hálózati, a hardver – szerverek és munkaállomások – megújítása mellett a szoftverállományt is modernizálni fogjuk. Ennek kiindulópontja az integrált rendszer cseréje lesz egy felhőalapú, gyűjteményeink mindegyikének – ideértve az előfizetett adatbázisok tartalmát is – egységes szolgáltatását nyújtó felület kialakításával, illetve egy új honlap létrehozatala. Ez az új rendszer kapcsolódik a hazai – országos közös nyilvántartások, hiteles adatokat rögzítő névterek – és a nemzetközi könyvtári, illetve tudományos információkat szolgáltató – idézet-nyilvántartók, nemzetközi azonosítókat rögzítők, európai és világszintű közös katalógusok – rendszerekhez, a magyar tudományos kibocsátást a világban láthatóvá tevő tudománymetriai és más nyilvántartó adatbázisokhoz. Az intézmény munkatársai a hazai és a nemzetközi könyvtári, tudománymetriai, tudományos folyóirat- és könyvkiadási módszerek elismert szakemberei, komoly erőfeszítéseket tesznek a magyar nyelvű tudományosság és annak intézményei (folyóiratok, könyvsorozatok, könyvkiadók) korszerű fenntartására (Open Journal Systems, Digital Object Identifier stb.).

A Magyar Tudományos Művek Tára (MTMT) új változatának kidolgozását előkészítettük, a megvalósítás nagyban segíti majd a tudományos közösség, az őket foglalkoztatók, illetve az intézményeket fenntartó döntéshozók munkáját. Alapozva erre a digitális adatvagyonra, a Könyvtár tudománymetriai kutatói kapacitására, a partner tudományos intézményekkel közösen tudunk intézményi, illetve kormányzati szintű döntéshozatalhoz előkészítő munkákat végezni. Könyvtárunk intézményi szerepvállalásban elkötelezett a tudományos adatok hosszú távú digitális megőrzésének megteremtését célzó munkákban.

Az Elektronikus Információszolgáltatás Nemzeti Program (EISZ) sikeres működésének kiterjesztése eddig is nagyban segítette a magyar kutatókat, komoly erőfeszítéseket tettünk, hogy az előfizetett adatbázisokra vonatkozó információkat és az MTMT adatait együttesen értelmező felülettel (COMPASS+) segíthessük a felhasználókat, az őket szolgáló könyvtárosokat, illetve a kutatóintézeteket fenntartókat.

Az MTA KIK törekszik arra, hogy az MTMT ne egyszerűen tudománymetriai eszköz legyen, hanem szakirodalmi tájékoztató adatbázis is. Ennek érdekében a retrospektív bibliográfiai munkára nagy figyelmet fordítunk. Elsőként valamennyi akadémikus teljes bibliográfiáját rögzítjük, de folyamatosan dolgozunk – az egyetemekkel, a közkönyvtárak helyismereti gyűjteményei munkatársaival – annak a célnak az elérésén, hogy a magyar tudományos munkák túlnyomó része szerepeljen adatbázisunkban, illetve azon, hogy – ahol a szerzői és a kiadói jogok engedik – az MTA KIK

REAL repozitórium rendszerében megjelenítsük, szabadon elérhetővé tegyük a teljes magyar tudományos korpuszt. A mesterséges intelligencia kutatási programok is a minél nagyobb tudományos szövegtudományra alapozva hozhatnak eredményt. A minél teljesebb adatbázisok a könyvtári tájékoztató munka hatékonyságát is jelentősen növelik.

Az elektronikus információk beszerzése a világból a hagyományos könyvtári gyarapítási munka folytatása. Fontos azonban fenntartani a papíralapú dokumentumok folyamatos bővítését – az elsőrangú monográfiák jelentős kiegészítéssel válnak csak digitálisan is elérhetővé –, főként annak a célnak az elérése érdekében, hogy az MTA Könyvtára egyben a magyar tudomány nemzeti könyvtára, így a magyar tudománytörténet elsődleges kutatóhelye lehessen. Ezért is fogadjuk be nagy számban a magyar tudósok kézirat- és könyvhagyatékait. Alapvető fontosságú emellett az, hogy a 19–20. századi katalóguscédula-anyag adatbázisba írásával (retrokonverzió) megalkotott elektronikus katalógusunk adatminőségét javítsuk (retrokatalogizálás). Ez annál is inkább fontos, mert az európai kulturális örökség közös európai nyilvántartásához (ISTC) így az MTA KIK minőségi példányadatokkal tud hozzájárulni.

Az MTA Levéltára sok esetben az MTA által támogatott tudományos szakmai közösségek, egyesületek levéltára is. Kiemelkedő tudománytörténeti, illetve tudománypolitika-történeti forrásanyagot őriz. Fontos törekvésünk a digitális levéltári anyag befogadhatóságának előkészítése, és a meglévő dokumentumok, főként kutatási programok mentén történő digitalizálása. Ugyanez a szándék a tudóshagyatékok kézirat, illetve digitálisan született részével is. Nem mondhatunk le arról, hogy napjaink és a jövő tudósainak kapcsolati hálóját rekonstruálandó megismerjük szakmai levelezésüket.

Az MTA Könyvtár Keleti Gyűjteménye, a Régi Könyvek Tára és a Kézirattár darabjai iránt fokozott az érdeklődés. Részben a Kelet-kutatás jelentőségének megnövekedése, Magyarország keleti kapcsolatainak bővülése miatt, részben azért, mert tudatosan törekszünk kulturális örökségünk, a magyar művelődéstörténet ikonikus, ereklyeszintű darabjainak a bemutatására. Digitálisan, nyílt hozzáféréssel, illetve a tudományos konszenzussal kialakított információk szakszerű közzétételével.

Nem csupán a gyűjtemények darabjait, de a munkánkat is szeretnénk a nagyobb nyilvánosság számára ismertté tenni. A közönségkapcsolati munkára tehát éppúgy hangsúlyt fektetünk, mint az intézményszerű működés minőségbiztosítás melletti garانتálására.

Az MTA KIK számára az üzleti, vállalkozói világgal, főként a könyvkiadókkal, a sajtó szereplőivel való együttműködés nagyon fontos, ugyanakkor mindig világossá tesszük, hogy számunkra – mint nyilvános tudományos gyűjtemény számára – a nyílt tudomány (Open Science, Open Access, Open Data, Citizen Science) elvszerű alapot képez. Ezen az alapon tudjuk fenntartani kiterjedt nemzetközi kapcsolatainkat is, tekintélyünket, amelyet következetes munkánkkal alapoztunk meg.

Az MTA KIK kutatóhely. A tudományos kutatómunka elsődlegesen a saját állomány feltárására, bemutatására irányul, de nemzetközi szinten is kiemelkedő a tu-

dományelemzési tevékenység. Intézményként is részt vesz a mesterséges intelligencia lehetőségeit kutató tevékenységben, ugyancsak a magyarországi és a határon túli magyar muzeális könyvállomány feltárásában. Kiadványai nemzetközi elismertségnek örvendenek. Számos egyedi kiadvánnyal jelentkezett, itt csak néhány sorozatot említünk: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 1956–, 125 kötet; Az MTA Könyvtár Kézirattárának Katalógusai, 1966–, 26 kötet; Keleti Tanulmányok – Oriental Studies, 1976–, 19 kötet; Budapest Oriental Reprints, 1977–, 13 kötet; Fülep Lajos levelezése és összegyűjtött írásai, 1990–, 11 kötet; A könyv története Magyarországon, 2019–, 2 kötet; Esterházyana, 2019–, 8 kötet; Tanulmányok a tudományelemzés mai gyakorlatából, 2020–, 2 kötet; A magyar történelem metszetein, 1514–1689, 2021–, 8 kötet.

Vidéken nem csak a föld terem... Gondolatok az MTA területi bizottságainak megalapításáról

Rural Revolution in Hungarian Science: Reflections on the Foundation of the Regional Academic Committees

Gelencsér András

az MTA levelező tagja, az MTA Veszprémi Területi Bizottság elnöke
gelencser.andras@mk.uni-pannon.hu

Az MTA területi bizottságainak közel emberöltőnyi történetéről a *Magyar Tudomány* bicentenáriumi sorozatának első számába bevezető tanulmányt írni igen nagy megtiszteltetés, *nobile officium*, amelyet a területi bizottságok elnökeinek választott elnökségi képviselőjeként sikerült elnyernem. Sokáig töprengtem azon, hogyan lehet a területi bizottságok alapításának történetéről írni úgy, hogy az ne szívja el a levegőt az öt területi bizottság történeti fejlődését külön-külön bemutatni szándékozó, a későbbiekben egymást követő lapszámokban megjelenő írások elől. Végül egy szubjektív gondolatfutam mellett döntöttem a területi bizottságok közel két évtizedig tartó születésének és evolúciójának bemutatására, a történeti tényekből csak annyit exponálva, amennyi a gondolataim alátámasztásához feltétlenül szükséges.

Kezdjük a száraz ténnyel: a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége 1961. március 3-án kelt 136/1961. számú határozatában döntött elsőként a Szegedi Akadémiai Bizottság megalapításáról. Az alapító okiratnak is minősülő határozatban foglaltak szerint „a bizottság célja a város és a környező vidék akadémiai tagjainak, a tudományosan minősített és más tudományos dolgozóknak összefogása a tudomány művelésének hatékonyabbá tételére, valamint a helyi tudományos élet elősegítésére, a regionális népgazdasági és kulturális tervek megvalósításában való aktív részvétel céljából és nem utolsósorban annak érdekében, hogy szorosabb kapcsolat alakuljon ki a vidéken tudományt művelők és az Akadémia között” (Minker 2007). Arra a tényre, hogy e nemes küldetéssel nemcsak Szeged városát és környékét, hanem később az ország más vidéki városait is meg kívánták bízni, a határozat egy másik szövegrészlete utal: „Az országban folyó tudományos munka, valamint a jobb központi irányítás és ellenőrzés elősegítése érdekében kívánatos, hogy egyes vidéki egyetemi városokban (elsősorban Szeged, Debrecen és Pécs, későbbi időpontban esetleg Sopron, Miskolc) akadémiai bizottságok létesüljenek” (Minker 2007). Kétségtelenül máig hatóan progresszív döntésnek bizonyult ez a maga korában, a „pragmatikus szocializmus” kibontakozásának hajnalán, beemelni a tudományt egy vidéki nagyváros és környékének gazdasági fejlődését és társadalmi, gazdasági és környezeti problémáinak megoldását célzó politikai döntések előkészítésébe. Ezzel európai szellő érkezett Magyarországra,

elsőként a napsütés fővárosába. Olyan vívmány volt ez, amelynek a mai politika által történő visszafejlesztésén nem lehet eléggé csodálkozni. Hiszen a világ nem lett egyszerűbb, az immár globális gyökerű problémák nem lettek kevésbé súlyosak, és soha nem volt nagyobb szükségünk arra, hogy az életünket meghatározó súlyos döntések érzelmeiktől és irracionalitástól mentesen, a tudomány hathatós közreműködésével szülessenek. Már ha igény lenne rá.

Az alapító határozat szövegezéséből ítélve aligha lehetett az Akadémia elnökségének eredeti célja az az országot lefedő régiós képviselő, amely napjainkban a területi bizottságok küldetését jellemzi. Hiszen a határozat szövegében szerepel Sopron, amely abban az időben – sőt e sorok írójának gyermekkori emlékei szerint még jóval később is – kizárólag különleges engedéllyel látogatható város volt, tehát akkoriban aligha tudta volna a régió tudományos központjának szerepét betölteni. Az Akadémia vélhetően inkább – mintegy világítótoronyként – néhány nagyobb vidéki egyetem tudományos-szellemi kapacitására építve kívánt helyi gazdasági és politikai döntések előkészítésében és megalapozásában részt venni. Ahhoz hasonlóan, ami manapság az egyetemek esetében elvárt „harmadik missziós tevékenység”.

Ahhoz, hogy a vidéki nagyvárosok közül elsőként Szegedre essen az elnökség választása, aligha kellett célfotó. Ugyanis a József Attila által is megénekelte szegedi tudományegyetem volt a magas tudomány legerősebb vidéki bástyája, ráadásul mind a mai napig az egyetlen tudományos kutatóhely hazánkban, amelynek a falai között elért tudományos eredményekért Nobel-díjat ítéltek oda. Így nem véletlen, hogy 1961-es megalakulásakor a Szegedi Akadémiai Bizottság „kezdőcsapata” 12 akadémikussal állhatott fel.

A bizottság megalakulását követően annak működése kissé döcögösen indult. Nemcsak azért, mert kezdetben „falak nélküli intézményként” az egyetem adott ott-hont a bizottságnak, hanem azért is, mert majdnem tíz évig észrevétlenül, szervezeti és működési szabályzat nélkül működött. Az is bizonytalanságot szült a székház 1967-es átadása után, hogy azon az akadémiai bizottság két kutatóműhellyel (a Matematikai Kutató Intézettel és a Lumineszcencia Kutató Csoporttal) osztozni kényszerült, emiatt a székházra eleinte a „Szegedi Akadémiai Központ” felirat került. Ehhez kapcsolódik a Veszprémi Akadémiai Bizottság VEAB betűszavának születéséhez kapcsolódó anekdota (amely egyedülként négybetűs az akadémiai bizottságok betűszavai közül), amely szerint a bizottság megalapításának idején a veszprémi megfelelője a VAK lett volna, és egy akadémikus tag nehezményezte, hogy az bizony nem állna jól egy, a tudomány világhírét hirdető akadémiai intézménynek (MTA VEAB, 2012). Így lett a betűszó a VEAK, később VEAB. A SZAB esetében a kényszerű társbérlet egészen 1985-ig fennmaradt, annak ellenére, hogy az időközben sorra megalakult összes többi területi bizottságnál hasonlóan még csak a gondolata sem merült fel.

Az első évtizedben az akadémiai bizottság területi elvű működésének gondolata még annyira nem kristályosodhatott ki, az 1969-ben másodikként megalapított Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) tevékenységének fókuszterülete is kezdetben Pécs és közvetlen vonzáskörzete volt (idézet az MTA elnökségének 4/1969/A.K. 3. számú alapító

határozatából: „Az Elnökség az Akadémia tudományos szervező és irányító tevékenységének előmozdítására, valamint *Baranya megye és Pécs mj. város* tudományos életének elősegítésére és a helyi tudományos dolgozók összefogása érdekében Pécsi Akadémiai Bizottságot létesít”) (Barabás 2021), amelynek elsőként Zala, később Somogy és Tolna megyék felé történő kiterjesztésére csak az 1970-es évek második felében került sor. A fordulatot 1972-ben a Veszprémi Akadémiai Bizottság (VEAB) megalapítása hozta el, amelynek alapító okiratában már explicite a teljes észak-dunántúli régió (Vas, Győr-Sopron, Veszprém, Fejér, Komárom megyék) tudományos életének képviselő szerepelt (részlet a VEAB 1973-as Szervezeti és Működési Szabályzatából: „A VEAB fő feladata: a *Közép- és Észak-Dunántúlon folyó* tudományos tevékenység társadalmi, helyi és területi erőkkkel való ösztönzése, támogatása és koordinálása, az e területen működő tudományos dolgozók összefogása a tudományok művelésének hatékonyabbá tételére, újabb tudományos eredmények elérése, valamint a regionális és területi gazdasági, kulturális és egyéb tervek megvalósításának társadalmi erők mozgósításával történő tudományos előmozdítása”).

A figyelmes olvasó itt nyilván joggal akad fenn azon, hogyan került az Akadémia elnökségének 1961-es határozatában meg sem említett Veszprém (hiszen a határozat szövegében eredetileg még Sopron szerepelt) az egyetemi városokban létesítendő tudományos centrumok sorába, mindjárt és elsőként teljes régiós területi felhatalmazással, megelőzve például Debrecent, amelyet patinás történelmi múltja, rangos egyetemei és kutatóintézetek, akadémikusainak száma majdnem Szegeddel együtt érdemesített volna erre a nemes küldetésre. E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy a kérdés egyik felére közvetlenül ismeri a választ a 102 éves kort megélt Nemezc Ernő, a Veszprémi Vegyipari Egyetem akkori akadémikus rektora, a VEAB későbbi elnöke személyes elbeszéléséből. Konkrétan ő volt az, aki frissen megválasztott akadémikusként tudomást szerezve az akadémia szándékáról, meggyőzte a megyei pártbizottság első titkárát, hogy elnökségi határozat nélkül is ajánljon fel egy várbeli patinás épületet az MTA számára. Ezt követően jelezte az elnökségnek, hogy Veszprém örömmel székhelyet ad az akadémiai központnak, amennyiben ez a teljes észak-dunántúli régió tudományos centrumát jelenti. E szándékot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a VEAB első elnöke – egyedülként a területi bizottságok közül – nem is Veszprémből került ki, hanem a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem akkori akadémikus rektora, Belák Sándor lett.

A VEAB alapításával vált egyértelművé az Akadémia szándéka – már ha eredetileg volt ilyen –, hogy az akadémiai bizottságok az országot lefedve régiós területi képviselőket lássanak el. A Debreceni Akadémiai Bizottság (DAB) 1976-os megalapításakor az alapító okiratban (Kerepeszki 2010; Hodossy-Takács 2016) már szerepeltek területi feladatok Hajdú-Bihar, Szolnok és Szabolcs-Szatmár megyék nevesítésével éppúgy, mint az 1979-ben utolsóként létrehozott Miskolci Akadémiai Bizottság (MAB) Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyékre kiterjedő küldetésében is (40 éves az MTA MAB 2019): „A MAB célja az *Észak-Magyarországon folyó* tudományos tevékenység állami és társadalmi erőkkkel való ösztönzése, támogatása, koordi-

nálása és szervezése. Felkérés alapján részt vesz a régió társadalmi gazdasági fejlődésével összefüggő döntések megalapozásában, véleményezésében.” Ezzel az akadémiai területi bizottságok alapításának közel két évtizedes kalandos története befejeződött, az Akadémia szándéka kikristályosodott, és az akadémiai területi bizottságoknak immár egy politikailag lassan enyhülő, új korszakban kellett a tudomány várát az egész országban építeniük.

A tudomány és így az Akadémia strukturális konzervativizmusa okán a területi bizottságok megalakulásukat követően létrehozták a szak- és munkabizottságaik diszciplináris rendszerét, többé-kevésbé az akadémiai tudományos osztályok szervezeti struktúrája mentén. Azonban a valóság által kikövetelt komplex kutatási témák hatékony megvalósítása miatt a kor lassan formálódó kihívásaira elsőként és a központi szervezetenél nagyobb szabadsági fokkal reagálva a maguk korában eretnek – *horribile dictu* – *interdiszciplináris* bizottságokat is létrehoztak. Ilyenek voltak például a Környezetvédelmi és Urbanisztikai Szakbizottság (SZAB), a Számítástechnikai és Rendszerelméleti Szakbizottság (VEAB), a Tudomány és Technikatörténeti Komplex Bizottság (MAB), a Matematikai és Informatikai Tudományok Szakbizottsága (PAB), a Környezettudományi Szakbizottság (DAB), hogy csak néhány példát említsünk a hőskorból. Napjainkban, amikor a tudományterületekkel és kutatási témákkal kapcsolatban csak úgy röpködnek az inter-, multi- és hasonló előtagok, nehéz elhinni, hogy a területi bizottságok kezdeményezései mennyire korukat megelőzőnek számítottak. Már csak azért is, mert akkor a szocialista Magyarországon hol voltak még például a környezetnek megoldandó problémái? Legfeljebb a hanyatló Nyugaton. De arra sem lehetett volna nagy tételben fogadni, hogy a számítástechnika a vasfüggönyön innen egy-két évtized alatt mivé növi majd ki magát. (Persze arra sem, hogy egyszer csak nem lesz vasfüggöny.)

Abban is úttörőnek bizonyultak a területi bizottságok, hogy a politika által igényelt döntés-előkészítést támogató érdemi kutatási programokkal becsempészték az akadémiai tudományokba is az *alkalmazott tudomány* gyakorlatát. Nem feltétlenül abban az értelemben, amit a magas tudomány nézőpontjából kissé pejoratív színezettel ma értünk alatta (vö. tudományegyetem *versus* alkalmazott tudományok egyeteme), hanem modern kifejezéssel élve egyfajta *szakértői team* szerepben. Azt a gyakorlatot, amelyet minden normálisan működő politikai rendszerben követni kellene, hogy tudni illik fontos döntések előkészítésénél azoknak a véleményére ajánlott támaszkodni, akik a legjobban értenek hozzá. És ezek ki mások lehetnének, mint a tudomány jeles képviselői, akik ráadásul az adott régióban élve a hátteret és a részleteket is a legjobban ismerik, és jobbító szándékuk is megkérdőjelezhetetlen? Nagy kár érte, hogy napjainkra ez az idejétmúlt szemlélet ismételten kiment a divatból...

Csak néhány kiragadott példa arról, hogy a területi bizottságok tudományterületeken és intézményeken átívelően szerveződő szakértői csoportjai milyen problémák megoldásán serénykedtek: a DAB-nál a kelet-magyarországi termálvizek hasznosítási lehetőségeit kutatták, a SZAB munkacsoportja Szeged és környéke hidrogeológiai viszonyait tanulmányozta, a PAB a Duna–Dráva Nemzeti Park születésénél bábás-

kodott, a MAB kutatói a bélapátfalvai cementgyár poremissziójának csökkentési lehetőségeit vizsgálták, a VEAB koordinálásával a Balaton állapotromlásának tanulmányozása folyt. Az ehhez hasonló kutatási témák művelése eleinte a területi bizottságok fő feladatának számított, és mai szóhasználattal pályázati forrás (akkori nevén egyszerűen pénz) is járt hozzájuk. Megint csak történelem, de akkoriban ez – a ma már a tudomány köldökzsinórját jelentő elterjedt gyakorlat – még csak a műszaki egyetemek és főiskolák néhány oktatója számára biztosított pluszmunkát és extra jövedelemszerzési lehetőséget (az ún. kapacitáskihasználás, KK-munkák formájában). A rendszer-váltást követően a tudományfinanszírozási modell gyökeres átalakításával a területi bizottságoknál ez a gyakorlat elhalt, nem is beszélve arról, hogy a politika részéről az igény is teljesen megszűnt rá.

Bármennyire is hihetetlennek tűnhet napjainkban, a tudományos ismeretterjesztés az alapításkor és még egy jó ideig nem tartozott a területi bizottságok kiemelt feladatai közé. Általában véve a tudomány legfőbb szerve nem foglalkozott a tudomány eredményeinek szélesebb körű megismertetésével, a tudósok többsége ezt rangon alulinak tartotta. A tudomány az ipari forradalom hajnala óta elefántcsonttoronyként működött, áthághatatlan diszciplináris fegyelemmel, megingathatatlanul magas társadalmi elfogadottsággal (megjegyzendő, hogy az MTA társadalmi elfogadottsága ugyan kissé megkopott, ámde napjainkban is az egyik legmagasabb valamennyi társadalmi csoport közül). Utánpótlási gondjai nem voltak, a hazai oktatási rendszer még megfelelő színvonalon működött, a tudományegyetemek nagy presztízsű kutatói szakjaira túljelentkezés miatt csak igen magas felvételi pontszámmal lehetett bekerülni, a kutatói pálya anyagi elismerése is átlag feletti volt. Ma ennek rendre éppen az ellenkezője igaz, ami a társadalom jövőképe szempontjából több mint tragikus.

A tudományos ismeretterjesztést egy önálló országos szervezet, az 1841-ben alapított Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) (kezdetben Magyar Természettudományi Társulat) végezte, amelynek minden nagyobb városban működtek csoportjai, és akkoriban a szükséges infrastruktúrával is rendelkeztek. A tudóstársadalom részéről az ismeretterjesztés sokáig lenézett tevékenység volt (vö. TIT-szintű), a tudományos pályán való előrejutásban majdhogynem hátránynak számított. Megjegyzendő, hogy az ismeretterjesztés lehetőségei is sokkal szűkebbek voltak a mainál, hiszen nem léteztek a széles körű elérést biztosító elektronikus médiafelületek. A területi bizottságok azonban – a fősodorral szemben – a kezdetektől kiemelt feladatuknak tekintették a tudományos ismeretterjesztést nyílt, közérdeklődésre számot tartó, és az adott tudományterületen kevésbé járatos közönség számára is emészthető előadások formájában.

Ezen rendezvények szervezése a szinte a kezdetektől megalakított akadémiai klubok égisze alatt történt, az általánosabb érdeklődésre számot tartó előadások hamar népszerűvé váltak a székhelyek egyetemi városaiban, akár a 2002-ben az MTA kezdeményezésére útjára indított *Mindentudás Egyeteme* című sorozat előképének is tekinthetők. Az akadémiai klubok önálló egyesületként fontos társadalmi küldetést

is betöltöttek, hiszen a vidéki egyetemi városokban egyfajta polgári szalonként funkcionáltak. Ez, tekintettel az akkori pártelit az értelmiségi rétegről festett ellenséggképére, illetve úgy általában a csoportos összejövetelektől való zsigeri félelmére, a maga korában igencsak haladó vívmánynak számított, aminek jelentőségét napjaink nézőpontjából nem lehet eléggé értékelni (Budapesten az Akadémiai Klub Egyesület csak 1998-ban jött létre). Elég az hozzá, hogy 1971-ben(!) a SZAB Klub tagjai – igaz, zártkörű vetítésen – még Bacsó Péter *A tanú* című filmjét is megtekinthették (az 1969-ben forgatott, majd azonnal tiltólistára tett alkotást nyilvánosan először csak 1979-ben engedte a párt bemutatni).

A területi bizottságok a kezdetektől felvállalták a fiatal kutatók szakmai eredményeinek elismerését, kutatómunkájuk ösztönzését olyan pályázatok kiírásával és díjak alapításával, amelyekhez tudományos alapítványokat hoztak létre a térségben működő intézmények és vállalatok jelentős anyagi támogatásával. A pályázatok egy része a tudomány bázisának szélesítésére irányult, amennyiben tudományos fokozattal nem rendelkezők számára önálló pályamunka benyújtására adtak lehetőséget. A területi bizottságoknál a komoly presztízsű díjak és pályázatok ma is fontos szerepet töltenek be a legkiválóbb fiatal kutatók elismerésében és motiválásában, kutatói életpályájuk előmozdításában. Ugyan az MTA már 1972-ben megalapította az Akadémiai Ifjúsági Díjat (a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj program jóval később, csak 1997-ben indult), a vidéken dolgozó fiatal kutatók közül ez csak a legkiválóbbaknak jelenthetett valós esélyt az elismerésre, így elmondható, hogy a területi bizottságok felbecsülhetetlen mértékben járultak hozzá a vidéki tudomány fundamentumainak megerősítéséhez.

Epilógus

A múlt század hatvanas, illetve hetvenes éveiben megalapított területi bizottságok az MTA szürke eminenciásai, amelyek napjainkban a hazai tudomány szereplőinek közel egyharmadát soraikban tudva az Akadémia fő küldetésévé avanszált társadalmi szerepvállalásának élharcosai. Előretolt helyőrségek, akiknek a zsoldját mindvégig szűken mérték, ámde a Magyarországra kevésbé jellemző régiós társadalmi összefogással mégis nagy dolgokat sikerült elérniük. Köztük olyanokat, amelyek a kor társadalmi-politikai atmoszférájában szinte meg sem történhettek volna. Mondhatni a maguk korában csodákat tettek. A haladás, a magas tudomány társadalmi szerepvállalása kétségtelenül vidéki földben csírázott ki és szökkent szárba. A területi bizottságok nélkül más és szegényebb lenne az ország, a magyar tudomány és az Akadémia is. *Quod erat demonstrandum.*

Irodalomjegyzék

- 40 éves a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Területi Bizottsága (2019). Miskolc: MTA Miskolci Területi Bizottsága.
- A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága (2012). Veszprém: MTA Veszprémi Területi Bizottsága.

- A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága, Szervezeti és Működési Szabályzata (1973)*. Kézirat, MTA VEAB.
- Barabás Gábor, szerk. (2021). *A Pécsi Akadémiai Bizottság 50 éve 1969–2019*. Pécs: MTA Pécsi Területi Bizottsága.
- Hodossy-Takács Előd (2016). „Történetek a DAB negyven évéből”. *Debreceni Szemle*, 4, 392–397.
https://epa.oszk.hu/04600/04620/00036/pdf/EPA04620_debreceni_szemle_2016_04_392-397.pdf
- Kerepeszki Róbert (2010). *Tudomány életközélen. Az MTA Debreceni Területi Bizottságának története 1976–2010*. Debrecen: MTA Debreceni Területi Bizottsága.
https://tab.mta.hu/files/7214/6242/7693/Kerepeszki_Robert_Tudomany_letkozelen.pdf
- Minker Emil (2007). *A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottságának története 1962–2006*. Szeged: MTA Szegedi Területi Bizottsága.
<https://real-eod.mtak.hu/17737/>

A Magyar Tudományos Akadémia és a külföldi magyar tudományosság

The Hungarian Academy of Science and Hungarian Science Abroad

Kocsis Károly

az MTA rendes tagja, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság elnöke
kocsis.karoly@csfk.org

A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (MTK EB) megalakulásának előzményei

Az 1989-es rendszerváltást megelőző években Magyarországon a politikai enyhülés és a reformmozgalmak térnyerésével egyre hangsúlyosabbá vált a határon túli magyarokkal való kapcsolatfelvétel és a nemzeti összetartozás gondolata. Az államszocialista rendszer lazulásával párhuzamosan egyre több szó esett arról, hogy a magyar nemzet nem csak az államhatárokon belül élő közösségeket foglalja magában, és szükség van a külhoni magyar közösségek támogatására, valamint a velük való szorosabb együttműködésre. A nemzeti identitás és a kulturális összetartozás kérdése nemcsak a közgondolkodásba, hanem a tudományos életbe is beszivárgott. A Magyar Tudományos Akadémia (továbbiakban: MTA vagy Akadémia) is felismerte a határon túli magyar tudományos közösségek jelentőségét, és az 1980-as évek végén egyre inkább kereste a kapcsolatépítés lehetőségeit.

Az Akadémia szervezeti keretein belül a Kutatásszervezési Intézet kezdte el a magyar–magyar tudományos kapcsolatok kiépítését. 1991-ben létrejött a Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága Határainkon Kívüli Magyar Tudományosságot Koordináló Albizottsága. Az albizottság főként olyan alapvető kérdésekre próbált választ találni, mint hogy van-e a tudománynak nemzeti szerepe, ki tekinthető magyar tudósnek, és milyen módon szükséges és/vagy lehetséges a határon túli magyar tudósok, intézetek és szervezetek támogatása. 1993-tól az albizottság vezetését Juhász Gyula akadémikustól Glatz Ferenc akadémikus vette át, akit 1996-ban az MTA elnökévé választottak. Elnökségének első évében kiemelt feladatként határozta meg a határon túl élő, magukat magyarnak valló kutatók integrációját a magyar tudományos életbe, és elindította a határon túli magyar tudományosság programját. A program összehangolása, a külhoni magyar tudományossággal kapcsolatos stratégia kidolgozása, valamint az e terület akadémiai képviselőinek biztosítása érdekében 1996. szeptember 18-án megalakult a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság (továbbiakban: MTK EB), amely az Akadémia határon túli tudományosság programjának stratégiai irányító és kapcsolattartó testülete lett.

Az MTK EB szervezete és működése

A Juhász Gyula akadémikus által vezetett albizottság már az 1990-es évek elején lefektette a határon túli magyar tudományossággal kapcsolatos program máig érvényes alapelveit és feladatait. Négy kiemelt területet határozott meg: a kapcsolattartás és információcsere fenntartása; a magyar tudományos utánpótlás összehangolt ösztöndíj-politikával történő támogatása; a határon túli tudományos műhelyek könyv- és folyóirat-kiadásának rendszeres hazai finanszírozása; valamint kutatási együttműködések és közös pályázatok kiírása. Ezek a célkitűzések ma is meghatározzák az Akadémia határon túli magyar tudományosság programját, ugyanis az MTA-ról szóló 1994. évi XL. törvény 2009-es módosításai során a határon túli magyar tudományosság támogatása hivatalosan is a közfeladatok közé került. A törvény szerint az MTA „kapcsolatot tart a külföldön élő magyar nyelvű és tárgyú tudományos kutatások művelőivel, támogatja a határon túli magyar tudományosságot”.

Az Akadémia a törvényben megfogalmazott kettős feladatkörét az MTK EB-n keresztül látja el, a hozzárendelt MTA Titkársága operatív végrehajtásáért felelős szervezeti egysége, a Határon Túli Magyarok Titkársága (HTMT) közreműködésével. Az MTK EB tagjai (legfeljebb 30 fő) a határon túli tudományos élet jeles képviselői, a határon túli akadémiai szervezetek, kiemelt tudományos intézetek vezetői, valamint a külföldi magyar tudományosság iránt elkötelezett magyarországi kutatók. Az MTK EB elnökét és tagjait – a HTMT vezetője kivételével – az Akadémia elnöke kéri fel hároméves időszakra, mely időszak megegyezik az Akadémia elnökének mandátumával.

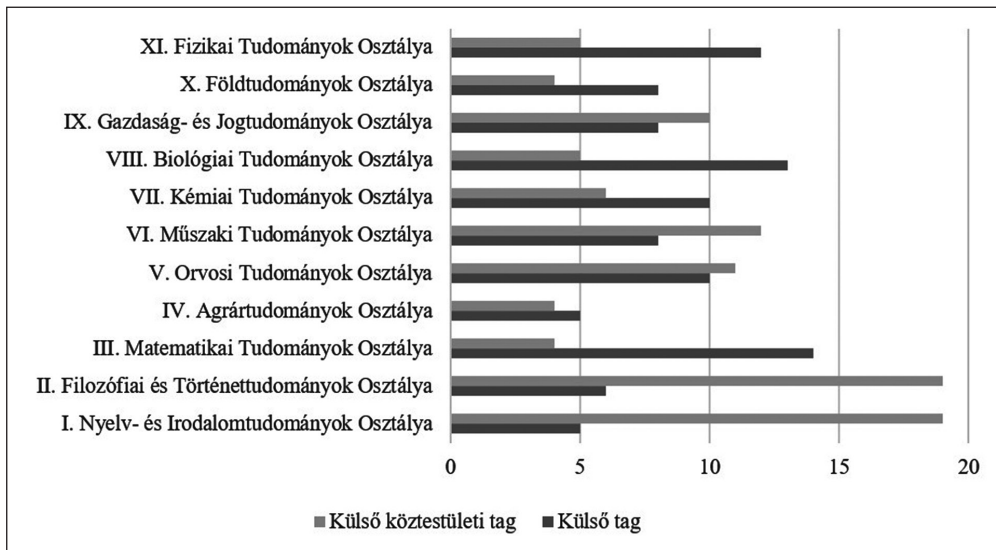
Kapcsolattartás

Az MTK EB feladatkörébe tartozik a külső tagokkal és a külső köztestületi tagokkal történő folyamatos kapcsolattartás. Ez utóbbiakkal kapcsolatban a bizottság feladata az Akadémia külső köztestületi tagságára vonatkozó kérelmük elbírálása is. A bizottság évente kétszer hoz döntést a beérkezett jelentkezések elfogadásáról. Fontos hangsúlyozni, hogy a külső köztestületi tagok felvétele eltér a hazai köztestületi tagok esetén alkalmazott eljárástól, akik esetében a tudományos osztály rendelkezik döntési jogkörrel.

A 180 külső tag közel fele (45%) Észak-Amerikában él: 69 fő az Amerikai Egyesült Államokban (továbbiakban: USA), 12 fő Kanadában. A környező országok közül Romániában lakik a legnagyobb számú külső tagság (21 fő). Jelenleg a külső köztestület 1876 tagból áll. Közülük legtöbben (927-en) Romániában élnek, ahol a legnagyobb határon túli magyar közösség található. Ezt követően azonban a külső köztestületi tagok száma már nem tükrözi a határon túli magyar közösségek lélekszámának nagyságát: 234 tag szerbiai, 221 szlovákiai, 187 ukrainai és 101 fő az USA lakója.

A külső tagok és külső köztestületi tagok megoszlása mind regionális, mind tudományterületi szempontból jelentős eltéréseket mutat (1. ábra). A külső köztestületi tagok közel fele (48%) a bölcsészet- és társadalomtudományi osztályokhoz tartozik, míg

a külső tagok esetében ez az arány mindössze 19%. A külső tagok között az élettelen és élő természettudományi területek aránya szinte egyenlően oszlik meg (40-40%). Ez a megoszlás arra is utalhat, hogy a külső köztestületbe jelentkezett magyar tudósok viszonylagos többsége elsősorban az ún. „hungarikum tudományok” (például: történet-, nyelv-, irodalom- és néprajztudomány) területén tevékenykedik, míg külső tagnak (akadémikusnak) inkább a természettudományos kutatókat választják meg.

1. ábra. A külső tagok és külső köztestületi tagok megoszlása tudományos osztályonként (% , 2024)

Forrás: www.mta.hu

Határon túli területi szervezetek

Magyarország területén már évtizedek óta működnek az MTA területi bizottságai mint az adott régió tudományos életének szervezői. Ennek mintájára jöttek létre a Magyarország határain túli akadémiai területi szervezetek. Csak nagyon röviden térnék ki a szervezetek bemutatására, ugyanis a *Magyar Tudomány* folyóirat az MTA 200. évforduló alkalmára összpontosító számaiban ők maguk külön-külön is beszámolnak tevékenységükről.

Az MTA a romániai magyar tudósközösség képviselőivel elsőként, 2007-ben a Kolozsvári Akadémiai Bizottságot (akkori nevén EME-KAB-ot) hozta létre, mely szervezet – nagy területi hatásköre és tudóslétszáma miatt – a magyarországi területi bizottságok példáját követte. A három kisebb magyar közösség akadémiai tanács elnevezésű szervezetet alakított. Időrendi sorrendben 2008-ban a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács (VMAT), 2014-ben a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács (SZMAT), majd 2015-ben a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT) jött létre. A négy Kárpát-medencei, céljait tekintve az MTA-hoz kötődő, de jogilag romániai,

szerbiai, szlovákiai és ukrainai civil szervezet működését az MTA finanszírozza, éves működési költség biztosításával.

Az elmúlt években az USA-ban is felmerült az igény egy területi bizottság szerepét betöltő szervezet megalakítására. Fontos előzménye volt, hogy 2016-ban megalakult az Amerikai Magyar Akadémikusok Társasága (AMAT), mely ezt követően évente szervezi konferenciáit, ahol főként amerikai magyar tudósok ismertetik legújabb kutatási eredményeiket, és éltetik egymással személyes kapcsolataikat is. 2018-ban az AMAT mellett még három tudományos szervezet (Bostoni Tudósklub, New York-i Magyar Tudományos Társaság, Nyugati Parti Magyar Tudósklub) összefogásával létrejött az MTA Amerikai Magyar Bizottsága (MTA AMB). Az MTA AMB kezdeményezése pár éven belül kifulladt, így az Akadémia ottani stratégiai partnerszervezetévé az AMAT vált.

Az MTK EB hírlevél mint a kapcsolattartás egyik eszköze

2011-ben, amikor átvettem a bizottság vezetését Görömbei András akadémikustól, friss lendülettel kezdeményeztem egy új információs csatorna létrehozását: az MTK EB hírlevelét, amely azóta (főként Kálóczy Katalin szerkesztőtársamnak köszönhetően) fontos eszközzé vált a külföldön élő magyar tudósokkal való kapcsolattartásban. A hírlevél rendszerezett formában, havonta tudósít a legfontosabb tudományos hírekről, eredményekről és programokról. Ezenkívül 2012 júniusa óta egy kétnyelvű (angol–magyar) Tudósportré rovat is szerepel benne, amelyben neves magyar tudósokat mutatnak be, így segítve a tudományos közösség nemzetközi szintű megismerését. A hírlevelet rendszeresen küldjük a határainkon inneni és túli akadémikusainknak, illetve a külső köztisztületi tagoknak, hogy naprakész információkat kapjanak a határon túli magyar tudományosság eseményeiről és aktualitásairól. Emellett a HTMT heti két alkalommal az MTA honlapján közvetlenül elérhető sajtószemlét készít a Kárpát-medence és a diaszpóra jelentős közéleti, kulturális és tudományos híreiről.

Elismerések

Az MTA a határon túli magyar tudományosság iránti elkötelezettségének egyik kiemelkedő jeleként alapította az Arany János-érmeket (2002-ben) és -díjakat (2004-ben). Az elismerések célja, hogy méltányolják a határon túli magyar tudósok, kutatók és oktatók kiemelkedő munkáját, amely hozzájárul a magyar tudományos közösség fejlődéséhez és a magyar kultúra megőrzéséhez.

Az Arany János-díjnak olyan külhoni magyar tudósok elismerése a célja, akik jelentős tudományos munkásságot mutattak fel életük során (Életműdíj), kiemelkedő tudományos eredményt értek el (Kiemelkedő Tudományos Teljesítmény díj), vagy fiatal kutatóként nyújtottak jelentős teljesítményt (Fiatal Kutatói Díj). Az Arany János-érem azon külhoni magyar tudósok kitüntetésére szolgál, akik a külhoni magyar tudományos közélet szervezésében, irányításában, az egyetemi oktatásban, tuda-

mányos könyvkiadásban, muzeológiai, levéltári, könyvtári munkában, tudományos ismeretterjesztésben, azaz általában a külhoni magyar tudományosság és közösség ügyének előmozdításában szereztek kiemelkedő érdemeket.

Az Arany János-éremet és Arany János-díjakat az Akadémia és az MTK EB tagjainak javaslatai alapján a bizottság ítéli oda. Az elismeréseket évente egy alkalommal, a májusi közgyűlés keretében adja át az Akadémia elnöke. A díjazottak száma máig 166 fő, akik az MTA éves közgyűlésének keretében, 1996 óta megrendezett Külső Tagok Fórumán mutathatják be tudományos munkájuk eredményeit.

Hagyományos támogatási rendszer

Az MTA által intézményesített támogatási program, a Domus Hungarica Scientiarum et Artium (a továbbiakban: Domus program) az MTK EB megalakulását követő évben, 1997-ben indult. A Domus program keretében elsőként a magyarországi ösztöndíjprogramot hirdették meg, amely a határon túli magyar tudósok magyarországi kutatómunkájának támogatását célozta meg. Ezt követően 2001-ben létrejött a Szülőföldi kutatástámogatás ösztöndíjprogram, amely a határon túli magyar kutatók számára biztosított anyagi forrást a szülőföldjükön végzett magyar nyelvű és tárgyú kutatásokhoz. 2005-ben az intézménytámogatási pályázati rendszer indult útjára, amely a környező országokban működő magyar tudományos civil szervezetek támogatására irányult. A Domus programok 2011-ig az Akadémia, az Oktatási Minisztérium, az Arany János Közalapítvány és az akadémiai kutatóintézetek együttműködésével működött. Az ösztöndíjak bevezetésekor külön testület foglalkozott a magyarországi, illetve a szülőföldi ösztöndíjakkal, azonban 2011 óta ezt a feladatot az egységes Domus Kuratórium látja el, az MTK EB pedig a Domus pályázati rendszerének szakmai irányító testülete.

A bizottság az évek során igyekezett a programot úgy formálni, hogy az alkalmazkodjon a változó igényekhez, és hű maradjon az eredeti célokhoz, kiemelt figyelmet szentelve a magyar nyelvű és tárgyú kutatásokra, és a magyar–magyar tudományos kapcsolatok továbbfejlesztésére. Az alábbiakban egy átfogó betekintést szeretnék nyújtani az Akadémia határon túli magyar támogatási rendszerébe.

Domus egyéni kutatói ösztöndíjak

Domus magyarországi ösztöndíj

A legrégebbi, 1997-ben indult Domus ösztöndíjprogram junior és senior ösztöndíjakkal támogatja a külhoni magyar kutatók munkáját Magyarországon, segítve beilleszkedésüket a magyarországi tudományos életbe, és támogatva részvételüket az egyetemi és akadémiai kutatásokban a helybeli szakemberek segítségével. Az ösztöndíj felhasználható magyarországi tudományos kutatási projektek végzésére, anyaggyűjtésre, konferenciák látogatására, szakmai konzultációkra és hasonló tevékenységekre a pályázatban leírt szakmai terv alapján. Junior ösztöndíjra pályázhatnak a tudományos

fokozattal nem rendelkező külhoni kutatók közül azok, akik rendelkeznek mesterszintű diplomával, és tudományos munkásságuk a magyar nyelvű és/vagy tárgyú kutatások terén dokumentálható. Senior ösztöndíj elnyerésére pályázatot nyújthatnak be az Akadémia külső tagjai és külső köztestületi tagjai. A megpályázható ösztöndíjak időtartama egytől nyolc hétig terjedhet. A pályázati felhívás évente két alkalommal jelenik meg, az ösztöndíjas időszak letöltésére fél év áll rendelkezésre. Budapesti kutatómunka esetén az ösztöndíj időtartamára az ösztöndíjast térítésmentes szállás illeti meg a Domus Collegium Hungaricumban, vidéki kutatómunka esetén szállásköltség-térítés adható. Az ösztöndíjas a magyarországi kutatómunkájáról beszámolót készít.

Domus szülőföldi ösztöndíj

A Domus szülőföldi ösztöndíj program 2001-ben indult azzal a céllal, hogy a külhoni szülőföldi magyar nyelvű és tárgyú kutatások folytatását támogassa. Pályázati támogatásban kizárólag az Akadémiának a Kárpát-medence külhoni területein élő külső tagjai és köztestületének külső tagjai részesülhetnek féléves időtartamra. Az ösztöndíj felhasználásáról az ösztöndíjas beszámolót és a kutatási tervben vállalt pályamunkát nyújt be.

Domus alkotói pályázat

A legújabb Domus pályázati kategória 2022-ben jelent meg a Domus ösztöndíjrendszer keretében. Az Akadémia Domus alkotói ösztöndíjprogramja a Kárpát-medence külhoni részein oktatói és kutatói munkakörben dolgozók tudományos kutatásainak előmozdítását, tudományos előmenetelük segítését célozza meg. A pályázatra jogosultak köre az Akadémia Kárpát-medencében élő külső tagjai és az Akadémia Kárpát-medencében élő köztestületi külső tagjai, akik legalább hét éve főállású oktatói vagy kutatói munkakörben dolgoznak. A pályázat keretében minimum három, maximum hat hónapig végzett ösztöndíjas tevékenység támogatható. Budapesti kutatómunka esetén az ösztöndíj időtartamára az ösztöndíjast térítésmentes szállás illeti meg a Domus Collegium Hungaricumban. Az ösztöndíjas az ösztöndíj felhasználásáról, munkatervének megvalósításáról beszámolót készít.

Domus nemzetközi konferencia-részvétel támogatása

A program 2019 óta támogatja a külhoni kutatók szakmai munkáját, elősegítve nemzetközi kapcsolataik erősítését azáltal, hogy hozzájárul nemzetközi konferenciákon való részvételükhöz, így támogatva aktív jelenlétüket a nemzetközi tudományos világban. Pályázatot nyújthatnak be az Akadémiának a Kárpát-medencében élő külső tagjai és külső köztestületi tagjai, valamint a tudományos fokozattal nem rendelkező, 35. életévüket még be nem töltött, a Kárpát-medencében élő külhoni kutatók közül azok, akik rendelkeznek mesterszintű diplomával, és tudományos munkásságuk a magyar nyelvű és/vagy tárgyú kutatások terén dokumentálható. A nyertes pályázó a megítélt összeget kizárólag a megpályázott konferencián való részvételre és idegen nyelvű előadás megtartására veheti igénybe.

Domus nemzetközi publikáció megjelentetése

2019-ben a nemzetközi konferencia-részvételi pályázattal egy időben indult a nemzetközi publikáció megjelentetését támogató felhívás. Az MTA a határon túli kutatók szakmai munkásságát, nemzetközi szakmai beágyazottságát kívánja segíteni azzal, hogy rangos folyóiratokban történő publikálás támogatásával (elszámolható költségek: közlési díj, *Open Access* folyóiratok esetén cikkfeldolgozási díj [APC, Article Processing Charge] átvállalása) segíti aktív bekapcsolódásukat a nemzetközi tudományos életbe. Pályázhatnak a Kárpát-medencében élő külső tagok, külső köztestületi tagok és junior kutatók, vagyis olyan határon túli PhD-hallgatók, akiknek tudományos munkássága a magyar nyelvű és/vagy tárgyú kutatások terén dokumentálható.

Domus egyéni könyvkiadás

Az Akadémia pályázata 2020 óta támogatja a Kárpát-medencében élő külső tagok és külső köztestületi tagok tudományos munkáinak kiadását, nyomtatott és elektronikus könyvek (kizárólag végleges kéziratok) megjelentetését egyaránt. A pályázaton könyvek szerzői mint természetes személyek vehettek részt, egyéni pályázóként, megnevezve a tudományos mű kiadását vállaló határon túli kiadót.

Domus csoportos ösztöndíj

Domus szülőföldi csoportos ösztöndíj

A Domus csoportos ösztöndíj a szülőföldi magyar nyelvű és tárgyú kutatások folytatását, a Kárpát-medencei magyar kutatók együttműködését hivatott támogatni. Csoportos ösztöndíjpályázat esetén a pályázat benyújtóján a csoport vezetőjét kell érteni, aki az MTA külső tagja, valamint köztestületének külső tagja lehet. Csoport alatt legalább két határon túli kutató értendő, akiknek egyike junior korú is lehet. A csoportvezető és a senior csoporttagok más témában egyéni ösztöndíjpályázatot is benyújthatnak. Junior közreműködők lehetnek a tudományos fokozattal nem rendelkező külhoni fiatal magyar kutatók közül azok, akik rendelkeznek mesterfokozatú diplomával, és tudományos munkásságuk a magyar nyelvű és/vagy tárgyú kutatások terén dokumentálható. Az ösztöndíj felhasználásáról a csoportvezető beszámolót és a kutatási tervnek megfelelő pályamunkát nyújt be. A pályázat lebonyolítását felsőoktatási intézmény vagy kutatóműhely is vállalhatja.

Domus intézményi támogatások

Domus intézményi működési pályázat

A program működési támogatási felhívásával kívánja a magyar tudományosság intézményesülését a szomszédos országokban, és segíteni szeretné a magyar közösségek szempontjából fontos magyar tudományos műhelyek fejlődését. Pályázásra az MTK EB által működési támogatásra javasolt kiemelten fontos Kárpát-medencei tudományos műhelyek jogosultak.

Domus intézménykiadvány-támogatási pályázat

A pályázat célja a határon túli magyar tudományos és kulturális intézmények kiadványainak támogatása. Ennek keretében anyagi segítséget nyújtanak tudományos munkák, könyvek, folyóiratok és egyéb kiadványok megjelenéséhez. Hasonlóan a működési támogatáshoz, a jogosultak körét az MTK EB határozza meg, ám a nyilvánított határon túli magyar tudományos szervezetek száma meghaladja az intézményi működési támogatásra jogosultakét.

A Domus programon túli akadémiai pályázatok határon túli kutatóknak

Az MTA a határon túli magyar kutatók támogatását elsősorban a Domus program keretében valósítja meg. Ugyanakkor léteznek olyan akadémiai pályázati lehetőségek is, amelyek a Domus programon kívül érhetők el a határon túli kutatók számára. Ilyenek például a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, a Vendégkutatói Program és a Pedagógus Kutatói Pályadíj.

Új támogatási irányvonal

Az MTK EB hosszú idő óta évi 180 millió forintos keretösszegeből gazdálkodik. 2023-tól azonban nagyságrendileg nőtt a határon túli magyar tudományosságra szánt akadémiai támogatás mértéke azáltal, hogy az MTA nemzeti programjaiba nemcsak a határon inneni, hanem a környező országok határon túli magyar tudományos műhelyeit és intézményeit is sikerült bevonni. Ennek egyik módja, hogy egy programot vezető magyar kutatóhely a környező országok magyar tudományos műhelyeinek bevonásával virtuális kutatóhálózatot hoz létre. A másik lehetőség, amikor a nemzeti program fő felelőse egy határon túli magyar kutatóhely, intézmény.

A Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program keretében működő Magyar Nemzeti Helynévtár Program egyedülálló jelentősége abban áll, hogy a Kárpát-medence teljes területére terjed ki. A programban Hoffmann István akadémikus irányításával jelenleg 25 egyetem, kutatóhely vesz részt, közülük 12 a Kárpát-medence külhoni területeiről. Több száz kutató és egyetemi hallgató mozgósításával a „24. órában” gyűjtik össze, rögzítik adatbázisba, és teszik elérhetővé a magyar helyneveket a legkisebb fellelhető magyar közösségre is kiterjedően. A Debreceni Egyetem által vezetett, tíz évre tervezett nemzeti program éves támogatása 100 millió forint.

A „Magyar terminológiastratégia” című alprogram keretében a kutatók az oktatás szaknyelvének Kárpát-medencei harmonizációját végzik el, és ingyenesen hozzáférhető digitális Magyar Terminológiai Adatbázist hoznak létre. A vezető intézmény a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, résztvevők a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tagjai: Szabó T. Attila Nyelvi Intézet (Kolozsvár, Románia), Gramma Nyelvi Iroda (Somorja, Szlovákia); Hodinka Antal Intézet (Beregszász, Ukrajna); Imre Samu Nyelvi Intézet (Alsóőr, Ausztria); Verbi Nyelvi Kutatóműhely (Szabadka, Szerbia), Glotta Nyelvi Intézet (Eszék, Horvátország). A program támogatása négy évre 400 millió forint.

A Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program további alprogramjai közül különösen a magyar nyelv digitális fenntarthatósága keretében születő Magyar Nemzeti Szövegtár, a megújuló Helyesírási tanácsadó portál, a digitalizálásra kerülő magyar nyelv nagyszótára archivális cédulagyűjteménye, továbbá az obi-ugor nyelvek elemzett korpuszának és tudásbázisa kialakításának nemzeti értéke és jelentősége kiemelkedő.

Erdélyben a „Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez” című alprogram indult el 2023 őszén. A négyéves program az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) Jakó Zsigmond Kutatóintézete részvételével Erdély középkori és kora újkori, elsősorban latin nyelven írott és eddig elérhetetlen forrásait tárja fel és teszi közzé a kutatók és az érdeklődők számára. A program támogatása négy évre 400 millió forint.

Kárpátalján a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola bázisán is elindult két nemzeti kutatási program 2023 végén:

1. A Kompetencia–Oktatás–Mérleg–Perspektíva (KOMP) alprogram a kárpátaljai magyar nyelvű oktatás strukturális és minőségi változásait tárja fel az orosz–ukrán háború körülményei között. A kutatók szakmai koncepciót dolgoznak ki a magyar nyelvű tanulás hosszú távú lehetőségeinek biztosítására. Elvégzik a Kárpátalja magyar tannyelvű iskoláiban tanuló diákok képességeinek független tesztelését is.
2. „Kárpátalja gazdaságának szerkezeti átalakulása a háború következtében” tematikájú alprogram a gazdaság általános helyzetén belül térképezi fel a vállalkozások és a lakosság vagyoni, jövedelmi helyzetét, beavatkozási és fejlesztési területeket jelöl ki, amelyek helyben (Kárpátalja), országos szinten (Ukrajna) és országok közötti (magyar–ukrán, EU–ukrán) struktúrákon keresztül tudják növelni a gazdasági hatékonyságot és a magyarság megtartását e régióban.

A két nemzeti program támogatása négy évre 300 millió forint. Tanácsadásra, együttműködésre a legkiválóbb hazai szakemberek és kutatóműhelyek állnak a kárpátaljai kollégáik rendelkezésére.

Előrelépés a külső tagok integrációjában

Az MTA 1990-ben vezette be újra a külső tagság intézményét, amely 1964 és 1990 között szünetelt. Az új, 2024-es akadémikusválasztási szabályzat a megválasztható külföldi akadémikusok körét két kategóriába sorolta: külső taggá azok a nemzetközileg kiemelkedő külföldön élő tudósok választhatók, akik magukat magyarnak vallják, és szoros kapcsolatot ápolnak a magyar tudományos élettel. Tiszteleti taggá jelölhető minden olyan nemzetközileg kiemelkedő külföldi kutató, aki különleges elismerésnek örvend a magyar tudományos közösségben. Érdemes megemlíteni, hogy a tiszteleti tagok között is találhatók magyarok. A 2023-ban Nobel-díjat kapott magyar

tudósok közül Karikó Katalin 2022-ben lett tiszteleti tag, míg Krausz Ferenc 2007 óta külső tagként van jelen az Akadémián.

Az MTA külső tagjainak jogairól és kötelezettségeiről kezdetektől vita folyt, főként a hazai akadémikusok jogaihoz közelítő jogosultságok elérésére, illetve nemzetközi hírű magyar tudósok magyar tudományos életbe való mélyebb integrációjának előmozdítására irányuló törekvések kaptak hangot. Az első jogkiterjesztés 2006-ban következett be, amikor is a külső tagok megkapták a tagajánlási jogot a külső tagok vonatkozásában, mely jogukat két hazai akadémikussal közösen gyakorolhatták. Korábban ugyanis nem rendelkeztek javaslatélteli joggal az akadémiai tagajánlásoknál, még a külső tagok esetében sem. A tagajánlás kérdésében újabb előrelépés 2024-ben történt. A változások nyomán a jövőben külső tagság esetén a jelöltté váláshoz legalább három hazai tag, vagy két hazai tag és legalább egy külső tag, vagy egy hazai tag és legalább két külső tag ajánlása szükséges.

Szintén feszültséget okozott, hogy a külső tagok csupán tanácskozási joggal vehettek részt az Akadémia közgyűlésén, az osztályüléseken és a bizottságokban is. 2024-ben a közgyűlés elfogadta, hogy a külső tag akadémikusok háromévenként nyilatkozhatnak arról, hogy vállalják-e a szavazati joggal való részvételt tudományos osztályuk munkájában. Az osztályok hazai akadémikusai az osztályukhoz tartozó külső tag akadémikusok számának függvényében dönthetnek az osztályülésen szavazati joggal bíró külső tagokról (kilenc külső tagig egy főnek, 10 és 19 közötti külső tag esetén két főnek, 20 vagy annál több külső tagnál három főnek biztosíthatnak szavazati jogot). Emellett a külső tagok alanyi jogon szavazati jogú tagjai lehetnek három tudományos bizottságnak, további korlátlan számú bizottságban tanácskozási joggal vehetnek részt. A külső tagok az MTA közgyűlésein továbbra is tanácskozási joggal vehetnek részt. Az erre vonatkozó jogkiterjesztés elmaradását számos ok indokolja, az egyik a létszám, a külső tagok száma ugyanis jelen pillanatban (a külső köztisztületi tagok 1876 fős számához viszonyítva) magas (180 fő). A több mint 17 000 belföldi köztisztületi tagból választható hazai akadémikusok száma legfeljebb 365 lehet. Nincs olyan szabályozás, mely korlátozná a megválasztható külső tagok számát, egyet kivéve. A 70 év alatti külső tagok száma nem haladhatja meg a 70 fős létszámot.

A kötelezettségek irányából is közeledett némileg a hazai és a külső tagok státusza. 2024-ben a közgyűlés konkrét kritériumokat fogadott el a külső tagok megválasztásával kapcsolatban. A már az 1990-es évek elején leszögezett feltételek (nemzetközileg kiemelkedő teljesítmény, külföldi lakóhely, legalább részben magyar identitás, szoros kapcsolat a magyar tudományos élettel) mellett az új szabályozás szerint az a tudós választható külső taggá, akinek publikációs adatai megjelennek az akadémiai tudományos bibliográfiai adatbázisban (MTMT), továbbá tudományos teljesítménye megfelel legalább annak a tudományos teljesítménynek, amely az adott időszakban levezető tagnak jelölt tudósokat jellemzi.

Zárszó

Az MTA 200. évfordulója közeledtével fontos, hogy az Akadémia és a határon túli magyar tudományosság közötti kapcsolatról beszéljünk. A *Magyar Tudomány* folyóirat az MTA 200. évfordulója alkalmából kiadott számai erre kiváló lehetőséget biztosítanak. Az évforduló nemcsak a tudományos közélet ünneplésére ad lehetőséget, hanem arra is, hogy láttassuk a határon túli magyar kutatók és intézmények hozzájárulását a nemzeti tudományos élethez.

A közelgő ünnepségek során célunk, hogy erősítsük velük a kapcsolatokat, támogassuk a tudományos együttműködéseket, és elősegítsük a közös kutatási projekteket, amelyek hozzájárulnak a magyar tudomány nemzetközi elismertségéhez. Az Akadémia elkötelezett abban, hogy a jövőben is támogassa a határon túli magyar közösségek tudományos törekvéseit, ezzel elősegítve a magyar tudomány fejlődését és nemzetközi jelenlétét.

Irodalomjegyzék

- Fedinec Csilla, szerk. (2010). *Magyar–magyar interdiszciplináris kutatások, intézményi együttműködések lehetősége. Új közelítés az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Kárpát-medencei stratégiájában*. Budapest: MTA MTK EB.
https://real-eod.mtak.hu/15639/1/interdiszcipl_kutatasok.pdf
- Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann, szerk. (2011). *Nemzeti önismeret. A Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának tevékenysége, 2006–2011*. Budapest: MTA MTK EB.
https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/Nemzeti_Onismeret_web.pdf
- Fedinec Csilla, szerk. (2016). *A nemzet mint tudományos közösség. Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 1996–2016*. Budapest: MTA MTK EB.
https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/MTA-A%20nemzet%20mint%20tudomanyos%20kozosseg.pdf
- Kontra Miklós – Morvai Tünde, szerk. (2023). *Domus 25: a Magyar Tudományos Akadémia határon túli magyar ösztöndíjprogramja*. Budapest: MTA.
https://mta.hu/data/cikkek/105/1059/cikk-105940/Domus25_online_v2.pdf

NOBEL-DÍJ 2024

A féreg harmadik Nobel-díja The Third Nobel Prize of the Worm

Venetianer Pál

az MTA rendes tagja

HUN-REN Szegedi Biológiai Kutatóközpont, Szeged

venetpal@brc.hu

Összefoglalás

A cikk röviden leírja Victor Ambros és Gary Ruvkun útját a Nobel-díjas felfedezéshez, majd összefoglalja a felfedezés lényegét. Végül vázlatos áttekintést nyújt az érintett kutatási terület jelenlegi helyzetéről és a gyakorlati alkalmazás lehetőségeiről.

Abstract

The article briefly describes Victor Ambros's and Gary Ruvkun's journey to the Nobel Prize-winning discovery, and then summarizes the essence of the discovery. Finally, it provides a sketchy overview of the current state of the field and the potential for practical applications.

Kulcsszavak: *Caenorhabditis elegans*, féreg, mikro-RNS, poszttranszkripció szabályozás, emberi genom

Keywords: *Caenorhabditis elegans*, worm, micro-RNA, post-transcriptional regulation, human genome

A fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjat 2024-ben az amerikai Victor Ambros és Gary Ruvkun kapták a mikro-RNS felfedezéséért, és annak tisztázásáért, hogy milyen szerepet játszik a génműködés poszttranszkripció szabályozásában. 2002-ben, miután Sydney Brenner (John E. Sulstonnal és H. Robert Horvitzcal együtt) elnyerte az orvosi Nobel-díjat, a következőképpen nyilatkozott: „Kétségtelen, hogy az ez évi Nobel-díj negyedik nyertese a *Caenorhabditis elegans*. Megérdemli, hogy osztozzon a teljes dicsőségben, bár a pénzen nem tud.” Nos, ez a kis féreg 2024-ben nyerte el harmadik Nobel-díját Ambros és Ruvkun révén (a második *Caenorhabditis*-féle Nobel-díj nyertesei Andrew Z. Fire és Craig C. Mello voltak 2006-ban). Ez a féreg olyan jelentéktelen (alig 1 mm hosszúságú, és kevesebb mint ezer sejtből áll), hogy még magyar vagy angol neve sincs, de egy Brenner felfedezéséről szóló könyv címadója lett: *Kezdetben vala a féreg* (Brown 2003).

Ambros és Ruvkun új utakat nyitó korszakos felfedezésüket több mint három évtizede, 1993-ban tették (Lee–Feinbaum–Ambros 1993; Wightman–Ha–Ruvkun

1993). Az 1980-as években mindketten posztdoktorként a későbbi Nobel-díjas Horvitz laboratóriumában dolgoztak a féreggel, és később, önállósodva ezt a kutatási irányt folytatták.

Ekkoriban úgy tudtuk, hogy az élővilágban három különböző RNS-féleség létezik, a DNS-től a fehérjékhez az információt közvetítő messenger-RNS (ennek újszerű felhasználási lehetőségét bizonyítva nyerte el Karikó Katalin 2023-ban a díjat), illetve a fehérjeláncok szintézisében funkcionális szerepet játszó riboszomális és transzfer-RNS. A két mostani díjazott – egymástól függetlenül – a féreg egyedfejlődésével (ontogenezisével) foglalkozván két olyan gént (lin-4 és lin-14) tanulmányozott, amelyek mutációi – különbözőképpen – befolyásolták az egyedfejlődés időbeli lefolyását, programját. Elsőként Ambros mutatta ki, hogy a két gén működése összefügg, a lin-4-gén terméke a lin-14-gén negatív szabályozója, azaz az előbbi gén működése gátolja az utóbbit. A kor uralkodó (egyébként általában ma is érvényes) elmélete szerint e hatás valószínű mechanizmusa az lett volna, hogy a lin-4-gén terméke egy fehérjemolekula (a represszor), amely a lin-14-génhez kapcsolódva gátolja annak átírását. Ezt a represszort keresve klónozták Ambrosék a lin-4-gént, és nagy meglepetésükre kiderült, hogy az nem kódol fehérjét, működésének terméke egy kis méretű RNS-molekula, amely különbözik az eddig ismert három RNS-típustól, és már csak méreténél fogva sem alkalmas fehérje kódolására. A második meglepetés az Ambroséktól függetlenül dolgozó Ruvkun-csoportot érte, akik a lin-14-gén kifejeződését vizsgálták. Ismét csak az általánosan elfogadott szabályozási elmélettel szemben, ők azt találták, hogy a lin-4 által termelt gátló molekula, amelyről ekkor már tudható volt, hogy RNS, nem a lin-14-gén messenger-RNS-sé történő átírását (szakszóval: transzkripcióját) gátolja, a kérdéses DNS-szakasz zavartalanul átíródik, megjelenik az általa kódolt messenger-RNS. A gátolt folyamat e messenger-RNS információjának „lefordítása” a fehérjék nyelvére (szakszóval: a transláció). Azt is megállapították, hogy a lin-4 által kódolt kis RNS-molekula nukleotidsorrendje (szekvenciája) komplementer (azaz a bázispárosodás ismert szabályai szerint kettős láncot képezhet) a lin-14-gén által kódolt messenger-RNS egy szakaszával, és ennek a ténynek feltehetően szerepe van a gátló hatásban.

Röviden összefoglalva tehát a két mostani díjazott a következő alapvető felfedezéseket tette több mint harminc évvel ezelőtt: 1. Felfedeztek egy új típusú RNS-molekulát (ma mikro-RNS a neve). 2. Felfedeztek egy új szabályozási jelenséget: hogy az RNS képes gátolni egy gén működését. 3. Felfedezték, hogy e gátlás nem a transzkripció, hanem a transláció szintjén működik. Mindezt híres, jó nevű kutatóhelyeken tették, kiváló folyóiratban közölték, általános szakmai elismerést aratva, mégsem okoztak világszenzációt. Miért? Mert akkoriban az volt az uralkodó nézet, hogy mindez csak a féreg néhány génjére jellemző különlegesség, nincs általános biológiai relevanciája. Ez a nézet akkor kezdett megváltozni, amikor Ruvkun 2000-ben közölte, hogy a féreg let-7 nevű génje szintén egy mikro-RNS-t kódol, és ez a gén (jelentéktelen különbségekkel) az egész állatvilágban (beleértve az embert) előfordul (Pasquinelli–Reinhart–Slack 2000).

További fejlemény az volt, hogy még a kilencvenes években egy elsőként a növényvilágban észlelt, korábban megmagyarázhatatlan, paradox génműködés-szabályozási jelenség (interferencia) vizsgálata során – ismét csak a féregnek köszönhetően Fire és Mello (Nobel-díj, 2006) tisztázták a transzlációs szintű szabályozás biokémiai mechanizmusát.

Ma már tudjuk, hogy az emberi genom több mint ezer mikro-RNS-t kódoló gént tartalmaz, és az adatbázisokban az egész élővilágból mintegy 50 000 különböző mikro-RNS nukleotidszekvenciája található meg. Tudjuk, hogy egyes mikro-RNS-ek több különböző gén működését szabályozhatják, illetve hogy egyes gének működését több különböző mikro-RNS szabályozhatja. Azt is tudjuk, hogy számos emberi betegség (egyes ráktípusok, veleszületett sükettség, különböző szemészeti, illetve csontrendszeri kórképek) szorosan összefügg egyes mikro-RNS-ek hiányával, mutációjával vagy éppen túltermelésével. Ebből a tényből kiindulva több nagy gyógyszergyárban folyik olyan kutató-fejlesztő munka, amelynek célja a mikro-RNS terápiás alkalmazása. Ezek közül több már ígéretes részeredményeket produkált, de tudomásom szerint engedélyezett klinikai alkalmazásra még nem került sor.

Ezt a rövid ismertetést nem tudom másképpen befejezni, mint annak a közhelynek a leszögezésével, hogy a cikkben említett egyetlen kutatót sem vezetett semmilyen gyakorlati cél, kutatásainak látszólag semmi köze nem volt az orvostudományhoz, „csak” az élővilág titkainak a megismerésére törekedtek. Itt hivatkoznék a közelmúlt egyik (már elhunyt) Nobel-díjasára, Arthur Kornbergre, aki élete vége felé megfogalmazta a molekuláris biológus kutató tízparancsolatát. Ezeket a szakmabelieknek szánta, de hozzáfűzött egy – mindenkinek szóló – tizenegyedik parancsolatot, imígyen: „Tiszteljétek az alapkutatót!”

Irodalomjegyzék

- Brown, Andrew (2003). *In the Beginning Was the Worm*. New York: Columbia University Press.
- Lee, Rosalind C. – Feinbaum, Rhonda L. – Ambros, Victor (1993). „The *C. elegans* Heterochronic Gene *Lin-4* Encodes Small RNAs with Antisense Complementarity to *Lin-14*”. *Cell*, 75/5, 843–854.
[https://doi.org/10.1016/0092-8674\(93\)90529-y](https://doi.org/10.1016/0092-8674(93)90529-y)
- Pasquinelli, Amy E. – Reinhart, Brenda J. – Slack, Frank et al. (2000). „Conservation of the Sequence and Temporal Expression of *Let-7* Heterochronic Regulatory RNA”. *Nature*, 408, 86–89.
<https://doi.org/10.1038/35040556>
- Wightman, Bruce – Ha, Ilho – Ruvkun, Gary (1993). „Posttranscriptional Regulation of the Heterochronic Gene *Lin-14* by *Lin-4* Mediates Temporal Pattern Formation in *C. elegans*”. *Cell*, 75/5, 855–862.
[https://doi.org/10.1016/0092-8674\(93\)90530-4](https://doi.org/10.1016/0092-8674(93)90530-4)

Sydney Brenner ötven éve „mutatta be” a *C. elegans*t a genetikusoknak

Sydney Brenner “Introduced” the *C. elegans* to the Geneticists Fifty Years Ago

Fodor András

kandidátus, habil.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Genetikai Tanszék, Budapest
fodorandras@yahoo.com

Összefoglalás

A *Genetics* folyóiratban ötven évvel ezelőtt (1974) jelent meg két későbbi Nobel-díjas (Sydney Brenner, Sir John Sulston) brit tudós ikerközleménye („A *C. elegans* genetikája”, „A *C. elegans* örökítőanyaga” címeikkel), melynek tudománytörténeti jelentősége volt, amit az is bizonyít, hogy a *C. elegans* dolgozó kutatók nyerték el a 2024-es fiziológiai és orvostudományi Nobel-díjat. Ez adta az alkalmat, hogy a Brenner-laboratóriumban a *C. elegans* hőskorában vendégkutatóként dolgozó magyar genetikus felidézze a kutatások lényegét és légkörét.

Abstract

In 1974, two joint papers were published in the journal *Genetics* by future Nobel laureate British scientists Sydney Brenner and Sir John Sulston. The significance of the publications in the history of science is also proven by the fact that researchers working on *C. elegans* were awarded the Nobel Prize in Physiology or Medicine in 2024. This provides an opportunity to recall the nature and atmosphere of the research carried out by a Hungarian geneticist who worked as a visiting scientist in Brenner’s laboratory in the heroic early days of *C. elegans* research.

Kulcsszavak: egyedfejlődési sejtleszármazássor, programozott sejthalál, Humán genom-projekt, zöld fluoreszcens fehérje, kis-RNS, géncsendesítés

Keywords: cell-lineage, apoptosis, worm, human-genom-project, GFP, mikro-RNA, RNAi

A Euronews így számolt be 2024. október 7-én a fiziológiai-orvostudományi Nobel-díj átadásáról: „Az orvosi Nobel-díjat Victor Ambros és Gary Ruvkun kapta a mikro-RNS felfedezéséért és a poszttranszkripció génszabályozásban betöltött szerepéért. A kis-RNS-molekulák új osztálya döntő szerepet játszik a génszabályozásban. Úttörő felfedezésükkel a génszabályozás egy teljesen új elvét is feltárták, amely elengedhetetlen a többsejtű élőlények, köztük az ember számára. »Az emberi genom kódja több mint ezer kis-RNS-t tartalmaz, amelyek nélkülözhetetlenek az élő szervezetek fejlődésében és működéséhez« – írják az indoklásban. Thomas Perlmann, a Nobel-közgyűlés titkára hétfőn Stockholmban jelentette be a díj átadását.”

1. táblázat. A fél évszázados *C. elegans*-kutatások leglátványosabb eredményei

Tudósnevezdek*		Tudósok	Felfedezés	Elismerés	
P ₀	<i>C. elegans</i>		Sydney Brenner	Genetikai rendszer kidolgozása	Nobel-díj, 2002
	DNS		Fred Sanger	<i>C. elegans</i> és Humán genom-projekt, <i>C. elegans</i> DNA	Nobel-díj (1958), 1980
		Bob Waterston			
	<i>C. e.</i>	DNS	Sir John Sulston	Sejtleszármasztás	Nobel-díj, 2002
	<i>Mikroszkóp</i>		Jerzy Nomarski	Nomarski-fáziskontraszt-interferencia	
F1	<i>C. elegans</i>		Alain Coulson	Sejtleszármasztás	
			Neil Thomson		
			John White	Idegrendszer rekonstrukciója	
			Don Moerman	Balancer kromoszóma	
			Jonathan Hodgkin	Szexdetermináció, dóziskompensáció	Edward Novitski Prize (2017)
			Marty Chalfie	GFP**	Nobel-díj 2008
			Bob Horvitz	Programozott sejthalál	
F2	<i>C. elegans</i>		Victor Ambros	kis-RNS-ek	Nobel-díj 2024
			Gary Ruvkun		
University of Massachusetts			Craig Mello	Géncsendesítés (RNAi)	Nobel-díj 2006
			Andrew Fire		
The Netherland Cancer Institute			Ron Plasterk	Transzpozon mutagenézis	
University of Köln			Einhard Schierenberg	Embrionális sejtlezármasztás	

Megjegyzés: * Miatán genetikáról van szó, genetikai megjelölést adtunk a tudósnevezdeknek.

Po a „szülők” (alapító atyák), F1 a kutatók 1. nemzedéke; F2 a kutatók 2. nemzedéke;

**Green Fluorescent Protein

A Nobel-díjjal jutalmazott pompás tudományos eredmény ismertetését és tudományos szakmai értékelését a *Magyar Tudomány* hasábjain az arra legalkalmasabb magyar tudós, Venetianer Pál akadémikus tette meg (ezen szám 80–82. oldalain). Amit most hozzáfűznék, egy széljegyzet csupán, amelynek motivációi a következők: az idei Nobel-díjas felfedezésnek előtörténete van, annak pedig idén ötvenesztendő jubileuma. A jubileumi dátum a *Genetics* folyóirat 1974. májusi száma (a 77. évfolyam 1. száma), amelynek a 71–94. oldalain találjuk Sydney Brenner, a 95–104. oldalain pedig Brenner és (a későbbi Sir) John Sulston cikkét az azóta híressé vált genetikai modell-szervezetről, a mikroszkopikus méretű fonálféregről (nematodáról), a *C. elegans*-ról. Az első cikk (Brenner 1974) annak genetikájáról, a második (Sulston–Brenner 1974) a genetikai anyagáról (DNS-éről) szól. A *Genetics* 77/1. számának lapjain e két közlemény úgy fekszik egymás mellett, mint két exon egy génen belül, csak éppen űr (spacer) nincs közöttük. Folytatván a genetikai metaforát: mindkét máig idézett remek cikk „transzkribálódott” (átíródott), és (akár riboszómához is hasonlítható) okos szürkeállományokban átalakult „fehérjeterméké”. Pontosabban: magas színvonalú, tiszta tudománnyá. Mindkét szerző Nobel-díjas lett, de nem érték be saját Nobel-díjukkal, hanem még további értékes kutatások forrásaiként is „működtek”. Sajnos, ma már nincsenek közöttünk, pedig John még csak 82 éves lenne, ha élne. E parányi kis állaton végzett kísérletek eredményeiért nyert idén Nobel-díjat Victor Ambros és Gary Ruvkun, és ez volt a negyedik, amelyet *C. elegans* témájú kutatásokért Stockholmban átadtak. Az 1. táblázatban megkísérlem összefoglalni a legjelentősebb felfedezéseket és felfedezőket. A másik motiváció az, hogy szeretném elmondani: hazánkban is folynak *C. elegans*-kutatások. Kicsit távolabb ugyan a Nobel-díjas hegycsúcsoktól, de magam is *C. elegans*-kutató vagyok, s ezt a „szakmát” közvetlenül Sydney Brenner-től tanultam, s stafétabotként másoknak is átadtam. Szabadjon ezért az erről szóló sorokkal kezdeni a megemlékezést, már csak azért is, mert a cambridge-i Medical Research Centerben (MRC) nem csupán a tudománygyártás tudományát lehetett megtanulni, hanem talán egy szippanatnyi levegőt is haza lehetett hozni abból a légkörből, amely az MRC Nobel-díj-illatú épületére mindmáig jellemző.

A hazai *C. elegans*-kutatások rövid története – Messziről jött ember nagy hírrel érkezik

1974-et írtunk. Az MTA Szegedi Biológiai Intézetében a kutatók az ötórás teát kortyolgatták, mikor betoppant az Angliából hazaérkezett igazgató, Alföldi Lajos akadémikus. Egyenesen a reptérről érkezett. Nagy ovációval fogadtuk, ő pedig rögtönzött élménybeszámolót tartott. Úgy egy félóra múlva egyikünk megkérdezte:

– Mondd, Lajos: mi van Sydney Brennerrel? Évek óta nem jelent meg közleménye.

Meglepő híreket hallottunk. Kiderült, hogy Sydney hat évet töltött azzal, hogy találjon egy olyan laboratóriumi állatmodellt, amelyen olyan alapkérdéseket lehet laboratóriumi kísérletekkel megválaszolni, mint az egyedfejlődés vagy az idegrendszer

működésének genetikai szabályozása. Olyan állatra gondolt, amely laboratóriumban tenyészthető, rajta olyan genetikai kísérleteket lehet végezni, amelyekkel humán vonatkozású orvos-élettani jelentőségű kérdések tisztázhatók.

– De hisz ez képtelenség! Talált-e ilyet?

Záporoztak a kérdések, alig hittünk a fülünknek. Megtudtuk, hogy a *Caenorhabditis elegans*, ez a felnőttként is csupán egy milliméteres fonalféreg (nematoda), amely sztereomikroszkóp alatt figyelhető meg, Petri-csészén tenyészthető, és baktériumokkal táplálkozik. Születésekor 959, felnőtt korban 1012 testi sejtből álló két ivari alakja – hermafrodita (♀) és hím (♂) – létezik. Testi sejtjeiben hat pár kromoszóma van. Ezek egyike (X) ivarkromoszóma, a többi az úgynevezett testi (auto-) kromoszóma, amelyeket I–V. római számmal jelölnek. A petesejtjeiben öt testi (I–V.) és egy X-kromoszóma van normális esetben. A spermiumainak 50%-ában az auto(kromo)szómák mellett vagy van, vagy nincs egy X-ivarkromoszómája. Ivarsejt-képzéskor (meiózis) kis (0,3%) gyakorisággal X-kromoszóma szét nem válás történik, s ilyenkor keletkeznek spontán X-kromoszómamentes petesejtek is. A (♀) ivar petesejtet és hímvarsejtet is termel, és önmegtermékenyítésre képes, tehát – népiesen szólva – ha egyedül van egy Petri-csészén, akkor sem marad pártában, de a (♂) is meg tudja őt termékenyíteni, s ilyenkor féltestvérek növekednek az állat belsejében. Ez azt jelenti a kutató számára, hogy a *C. elegans*-ban a beltenyésztés és a keresztezés is használható genetikai módszer. Igazgatónk lelkesen folytatta rögtönzött előadását:

– Képzeljétek csak el! Most hétfőn keresztezel, jövő hétfőn az unokákon végezheted az utódelemezést, ahogy Mendeltől és Morgantól tanultuk. A *C. elegans* petéjéből 16 órán belül kikel a lárva (L1). Három nap múlva – három vedlés és három lárva-stádium (L2–L4) után – ivarérett. Átlátszó, így egy kis agarkockába rögzítve életben tartható, mikroszkópos vizsgálatra alkalmas, minden sejtje látható. A mindössze 302 sejtből álló idegrendszeréből 10 000 elektronmikroszkópos sorozatmetszetet készített John White, ezeket komputerrel kiértékeltek, s elkészítették az idegrendszer háromdimenziós térképét. A *C. elegans* a jövő genetikai objektuma! – mesélte Alföldi Lajos.

– Istenem... – sóhajtott fel egyikünk. – Ha egyszer kijuthatnék Cambridge-be, és ezen az állaton dolgozhatnék Brennerrel...

Megvallom: ez én voltam. Furcsán néztek rám a kutatótársaim. Nagyon nehezen, de a vágyálmom végül teljesült. Brenner Welcome-ösztöndíjasként az 1976/77-es akadémiai évet a cambridge-i MRC-ban tölthettem. Brennernél!

Nem panaszként, inkább a tanulság kedvéért mondom el: nagyon nehezen engedtek ki. Édesapám '56-os „bűnös” volt, akit a börtöntől csak az akadémiai tagsága mentette meg. Amerikába disszidált, távollétében 4,8 év börtönre ítélték. Orosz László barátomnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Genetikai Tanszéke előző vezetőjének halálával tartozom. Neki köszönhetem, hogy Angliában jártakor szólt Brennernek az érdekeltségemről. Brennernek olyan nagy volt a tekintélye, hogy nem tagadhatták meg tőlem a kiutazást hazám akkori hatóságai, amikor megérkezett Brenner meghívólevele. Brenner a teljes költséget vállalta. (Szegény Alföldi Lajos bizonyára nagyon megbánta, hogy mesélt nekem a *Caenorhabditis*-ről)

és Brennerrel az ötórás teánál. Sok fejfájást okozhatott ez neki, de végül kiengedett. De nem is támogatta kutatásaimat a hazatérésem után. Azért Deák Péter tanítványom (a Szegedi Tudományegyetem Genetikai Tanszék vezető docense 2022-ig) szakdolgozata és egyetemi doktori értekezése, továbbá egy sokat idézett közleménye mégis *C. elegans*-munkából született. Jó pár évvel később Vida Gábor akadémikus meghívott az ELTE-re docensnek, és zöld utat adott kutatásaimhoz. Ekkor csatlakozott hozzám Vellai Tibi harmadéves korában, egy genetika-előadásom szünetében, akiből később nemzetközileg elismert *C. elegans*-kutató lett, s ő adta át a stafétabotot több értékes fiatal kutatónak.

Visszakanyarodva, inkább a cambridge-i MRC-ről szólnék. A molekuláris genetikai világának hőskorában az MRC olyan szerepet töltött be, mint az Olümposz a görög mitológiában. Nemcsak Brenner, John Sulston, Robert Horvitz, Jonathan Hodgkin, Bob Waterston, John White, Marty Chalfie *C. elegans*-kutatók, hanem korábban itt lett Nobel-díjas James Watson, Francis Crick, Frederick Sanger (kétszeresen), Max Perutz, Andrew Huxley, Aaron Klug, majd César Milstein. A Brenner *C. elegans*-modelljén végzett kutatásokért az idén a negyedik Nobel-díjat osztották ki, s a szálak mind Brennerhez futnak vissza. A kutatók hosszú évekre tervezték kísérleteiket, és soha nem féltékenykedtek vagy irigykedtek egymásra. Soha ötletek elbitorlására nem volt példa.

Amikor 1976 őszén az MRC-be kerültem, Brenner laborjában mutánsokat izoláltunk. A szemben lévő laborban dolgozott Sulston, Nicoll (Neil) Thomson és Robert H. Horvitz, később Marty Chalfie és Jonathan Hodgkin. A labort nem a versengés feszült légköre, hanem őszinte, fesztelen, nyílt, konstruktív és segítőkész baráti hangulat jellemezte. Talán ez az egyik titka a Nobel-díjas sikereknek. Sulston ekkor fedezte fel, hogy csaknem minden sejtvonalban bizonyos sejtek menetrendszerűen elpusztulnak. Leírta a sejthalál folyamatának pontosan rekonstruálható lépéseit, és kimutatta a programozott sejthalálban részt vevő gének első mutációit, köztük az X-kromoszómás *nuc-1*-gént. (A halott sejteket először egy citoplazmacsepp veszi körül, majd az X-kromoszómás *nuc-1*-gén által kódolt fehérje lebontja a halott sejt DNS-ét.) Ezekben a hetekben izolálta Robert (Bob) Horvitz a *lin-4*- és *lin-14*-mutánsokat, az idei Nobel-díj-történet „nematoda hőseit”: a *lin-4* kis-RNS génterméke a *lin-14*-gén poszttranskripció szabályozó molekulája, amely mRNS-ének adott szekvenciaszakaszával komplementer.

Hogy ne a végén kezdjem a történetet: Bob fejlődésgenetikai (első körben tojást tojni nem tudó) mutánsokat keresett és talált. Ekkor született a mostani Nobel-díj elnyeréséhez jelentősen hozzájáruló, II-kromoszómás *lin-4*-gén CB912 nevű mutánsa, ennek nincs vulvája (azaz női párzó, illetve peterakó szerve), valamint az X-kromoszómás *lin-14*-gén CB1414 mutánsa. Ez utóbbinak van, de „használatlan” a vulvája. (Mikroszkóp alatt úgy néz ki – elnézést –, mint a tehén tőgye.)

A Nobel-díjra érdemesült, *C. elegans* végzett kutatások rövid története és kapcsolódási pontjai

Menjünk végig egy képzeletbeli, többszintes elegáns épületen (nevezzük C Elegans-épületnek) amelynek egyelőre négy Nobel-díjjal fémjelzett emelete van (reméljük, hogy lesz még több is), amelyeket Nobel-díjakkal fémjelzett „lépcsőház” köt össze. Terjedelmi korlátok miatt nagyon rövid lesz e séta.

A „C Elegans-épület” alappillére a *C. elegans* kidolgozott genetikai rendszere, egy genetikai rendszer jellegek (öröklődő tulajdonságok) genetikai hátterének megállapítására alkalmas rendszer. Feltétel, hogy az alakilag és/vagy működésileg meghatározható *jelleg* legalább két, egymástól megkülönböztethető formában (*fenotípussal*) álljon rendelkezésre. A jelleget meghatározó genetikai háttér (*genotípus*) keresztezéssel és utódelemzéssel határozható meg. A *C. elegans* genetikai rendszert Sydney Brenner, John Sulston, Jonathan Hodgkin, Robert Hermann és közvetlen munkatársai dolgozták ki. A genetikai rendszer működésének feltétele: termékeny utódokat létrehozni tudó két ivari alak, nagy utódszám (esetünkben 300), gyors növekedés (három nap/nemzedék), alacsony kromoszómaszám (hat pár), ivarkromoszóma (X) létezése és mutánsok előállításának lehetősége.

Mutánsokat mutagénnel (például etil-metán-szulfonát, EMS) kezelt állatok utópopulációiból izolálunk. Brenner éveket töltött az első 302 mutáns izolálásával, fenotípusos jellemzésével, a mellérendelt (pleiotróp) fenotípusok genetikai, citológiai és biokémiai analízisével, genetikai térképezésével. A mutánsokat cseppfolyós nitrogénben tárolják, bárki hozzájuk férhet a Caenorhabditis Genetics Centrumban.

Első emelet: genomprojektek

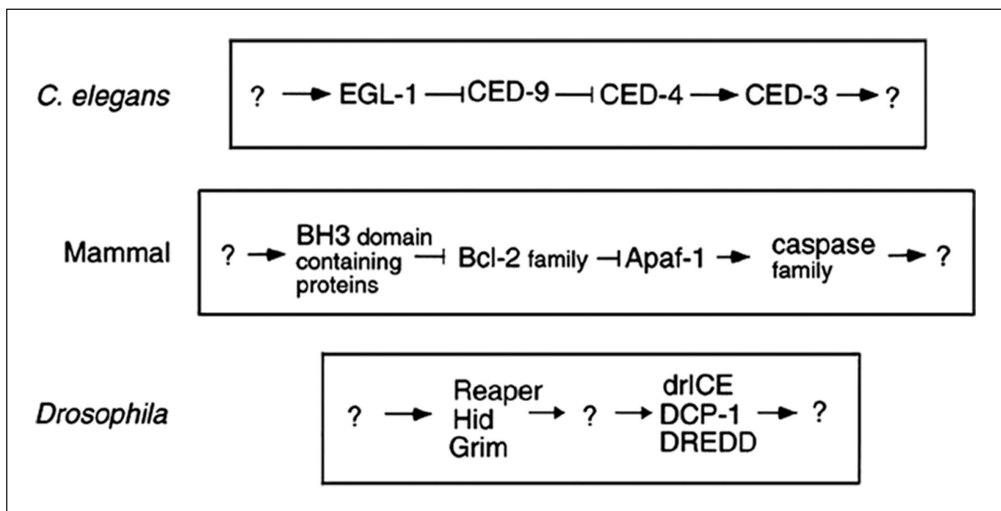
A Humán genom-projekt (HGP) a *Homo sapiens* valamennyi génjének pontos kromoszomális lokalizációja, kémiai szerkezete (pontosabban: nukleotidbázisai sorrendjének) leírását jelenti. A *genom*: egy sejt teljes genetikai állománya (DNS-tartalma). *Haploid genom*: egyetlen ivarsejt génállománya. *Genomprojekt*: egy faj (egyed) haploid génállományában valamennyi gén azonosítása, DNS-tartalmuk építőkövei (nukleotidbázisai) sorrendjének megállapítása (*szekvenálása*). Az első többsejtű (eukarióta) szervezet, amelynek genomprojektje elkészült, a *C. elegans* volt (ezt követte az általam Indiában izolált *C. briggsae* G16, a szekvenálásában nem vettem részt). A *C. elegans*-genomprojekt a nemzetközi kooperációban elkészült Humán genom-projekt sikeres főpróbája volt. Mindkét projekt szellemi vezetője: Sir John Sulston, és (St. Louisból) Bob Waterston *C. elegans*-kutatók. A „C Elegans-épület” eme szintjére vezető „lépcsőt” a Fred Sanger (második) Nobel-díjával fémjelzett *nukleinsavszekvenálás-technika* kifejlesztése jelentette. E Nobel-díj is az MRC-ben született, egy emelettel Brenner irodája felett.

Második emelet: sejtleszármazás-sorok felfedezése

A vizsgálándó, genetikailag elemzendő „fenotípus” itt a fejlődő szervezet sejtjei megjelenésének időbeli és származási sorrendje. Ehhez metodikai „lépcső” vezetett: a Nobel-díjas (2008) Marty Chalfie felfedezte a *zöld fluoreszcens fehérjefestéket*, a lengyel Jerzy Nomarski pedig kifejlesztette a *Nomarski fáziskontraszt-interferencia mikroszkópot*. A lengyel „csodafegyvert” Cambridge-ben Sulston és Neil Thompson, Kölnben Einhard Schierenberg használták sikerrel. Ha a fejlődés során egy sejt lézerablációval eltávolítunk a fejlődő *C. elegans*-ból, halott (nekrotikus) sejt marad a helyén, mert a *C. elegans* sejtregenerációra nem képes. Megállapították az egyedfejlődés során keletkezett sejtek „személyazonosságát” a sejtleszármazási „családfán” (cell lineage). A *C. elegans* embrióban született 959 sejtnek és a lárvakorban született 131 sejtnek (betű)-neveket adtak. Ez pontosan leírja, hogy az illető sejt hányadik utódnemzedéke a zigótának, illetve a későbbi, úgynevezett őssejtnek, s hogy hol található.

Harmadik emelet: A programozott sejthalál felfedezése

Egy sejtet genetikailag el lehet távolítani a sejtleszármazási családfáról: a sejt élete szempontjából létfontosságú gén működésének gátlásával. Ez történhet mutációval vagy géncsenedesítéssel (RNAi). Utóbbi esetben a génről átíródó egyszálú mRNS-molekulát annak komplementer RNS-párjával semlegesítjük. Az RNAi felfedezéséért kapott Craig Cameron Mello (magyar felesége van) és Andrew Fire Nobel-díjat

1. ábra. Annak illusztrálása, hogy hogyan működik a sejthalál program – nem csak a *C. elegans*-ban. A *ced-4*- és *ced-3*-génnek az „ítéletvégrehajtók”: a halálra ítélt sejt két gén fehérjetermékének együttes jelenlétében hal el. Ha azonban a *ced-9*-gén működik (működése az *egl-1*-gén működésétől vagy annak hiányától függ), akkor a *ced-4* nem működik és a *ced-3* sem, és a halálraítélt sejt „amnesztiában részesül”. Érdekes módon a túlélés semmiféle káros hatással nincs hordozójára

2006-ban. Felfedezték, hogy genetikai program koordinálja a sejthalálhoz vezető eseményeket. Azonosítottak két „ítélet-végrehajtó gént”, a ced-3-at és a ced-4-et. Kimutatták, hogy a működőképes ced-3- és ced-4-gének mutációval történő elhallgattatása esetén a halálraítélt sejtek életben maradnak, s makkegészségesek. Ha a ced-9-et hallgattatjuk el, akkor is életben maradnak a halálra ítélt sejtek. Génkaszkádrendszerrel van szó, ahol a ced-9 negatívan szabályozza a ced-3- és ced-4-géneket (1. ábra).

A génműködés szabályozásáról az elfogadott mechanizmus az volt, hogy azt fehérjék végzik. Az 1960-as évek óta ismert transzkripciós faktor az mRNS-molekula adott szekvenciájához kötődik, ezzel gátolja a translációt, a fehérjégmentermék létrejöttét. Senki nem gondolt ekkor még arra, hogy RNS-molekuláknak is lehet ilyen szerepük.

Irodalomjegyzék

Brenner, Sydney (1974). „The Genetics of *Caenorhabditis elegans*”. *Genetics*, 77/1, 71–94.

<https://doi.org/10.1093/genetics/77.1.71>

Sulston, John E. – Brenner, Sydney (1974). „The DNA of *Caenorhabditis elegans*”. *Genetics*, 77/1, 95–104.

<https://doi.org/10.1093/genetics/77.1.95>

Fizikai Nobel-díj 2024

The Nobel Prize in Physics 2024

Csabai István

az MTA levelező tagja

Ötövös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Fizikai Intézet, Budapest
csabai@elte.hu

Összefoglalás

Az idei fizikai Nobel-díj sokakban kisebb meglepetést váltott ki, mivel az avatatlan szemlélők számára a díjazott témakör nem kapcsolódik a fizika hagyományos területeihez. Ebben a rövid cikkben igyekszem elmagyarázni, hogy miként alapozták meg a statisztikus fizikában gyökerező modellek a napjainkban rohamos ütemben fejlődő mesterségesintelligencia-algoritmusokat.

Abstract

This year's Nobel Prize in Physics came as a bit of a surprise to many, as the awarded topic does not seem to relate to the traditional fields of physics for the untrained observer. In this short article, I will try to explain how models rooted in statistical physics have laid the groundwork for the rapidly developing algorithms of artificial intelligence today.

Kulcsszavak: Nobel-díj, fizika, gépi tanulás, mesterséges intelligencia, John J. Hopfield, Geoffrey E. Hinton

Keywords: Nobel Prize, physics, machine learning, artificial intelligence, John J. Hopfield, Geoffrey E. Hinton

A 2024. évi fizikai Nobel-díjat John J. Hopfield (Princeton Egyetem, NJ, USA) és Geoffrey E. Hinton (Torontói Egyetem, Kanada) kapta megosztva, az indoklás¹ szerint: „Az idei év két fizikai Nobel-díjasa a fizika eszközeit használta fel olyan módszerek kifejlesztésére, amelyek a mai nagy teljesítményű gépi tanulás alapját képezik. John Hopfield olyan asszociatív memóriát hozott létre, amely képes képeket és más típusú mintákat tárolni és rekonstruálni. Geoffrey Hinton olyan módszert talált fel, amely önállóan képes az adatokban rejlő tulajdonságokat feltárni, és így olyan feladatokat elvégezni, mint például bizonyos elemek azonosítása képeken. [...] Hinton erre a munkára építve hozzájárult a gépi tanulás jelenlegi robbanásszerű fejlődésének elindításához.” (URL1)

¹ Az idézetek az eredeti angol szövegek automatikus fordításai mesterségesintelligencia-alapú szoftverrel.

Maga a mesterséges intelligencia nagyon szerteágazó témakör, kialakítását több tudományág is magának követelheti. Ahelyett, hogy ennek egy pici szeletét, a Nobel-díj honlapján és a kutatók életrajzában is olvasható tudományos pályákat vázolnám, csupán azt igyekszem megvilágítani, hogy mi benne a fizika, avagy egy, a kezdetek óta a témát követő és művelő fizikusként szerénytelenül fogalmazva: *miért a fizikusok alkották meg a mesterséges intelligencia csíráját?*

Az emberiség ősi vágya, hogy az anyagi világ titkainak feltárása mellett megértse az emberi elme működését is. Sokféle úton meg lehet közelíteni a kérdést, de most nagyon nagy vonalakban vázoljuk csak a természettudományok redukcionista modelljét. Tudjuk, hogy az ember biológiai lény, és a gondolkodásért az agy felelős. Az agy idegsejtekből áll, amelyek egy összetett kapcsolati hálózatban kémiai és elektromos jelekkel kommunikálnak egymással. Egy-egy sejt sokezerféle fehérje, nukleinsav, lipid, ion... komplex, kölcsönható rendszere. Ezek a molekulák a kvantummechanika törvényei szerint működnek. Ez az út azonban nehezen járható, már ha egyáltalán. Egyetlen fehérje térszerkezetének *ab initio* kiszámolását se tudjuk megvalósítani, habár épp az ebben való jelentős előrelépésért adták idén a kémiai Nobel-díjat. Egy másik sejtösszetevő család, a mikro-RNS-ek vizsgálatáért szintén külön Nobel-díj járt az idén. Sok ezer hasonló díjat kell kívárnunk, amire egy sejtet részleteiben megértünk. És akkor az még csak egyetlen sejt. 2024 októberében tették közzé az *acetabularia* mákszemnyi agyának hatalmas erőfeszítéssel és technikai bravúrral (köztük mesterséges intelligencia felhasználásával) elkészített térképét (URL2), amely „csupán” 130 000 sejtet és 50 millió kapcsolatot tartalmaz. A molekulák szerkezetétől kezdve a génhálózatokon át a (valódi) neuronhálózatokig egy ma még megkerülhetetlen *probléma a komplexitás*, a lehetséges állapotok számának kombinatorikus robbanása.

A fizikának, ezen belül is a statisztikus fizikának van egy receptje, amely sikeresen le tudott írni egy addig rejtélyes jelenséget, a fázisátalakulást. Ha a vizet elkezdjük hűteni, akkor egy ideig nem sok változás tapasztalható, de nulla foknál az addigi folyadék hirtelen szilárd anyaggá, jéggé változik. Noha a víz csak H₂O-molekulák sokasága, még ezt se egyszerű nagy skálán leírni, hisz a jelenség megértéséhez kvantummechanikai pontossággal kellene molekulák milliárdjait követni. Próbáljuk tovább egyszerűsíteni a rendszert! Tegyük fel, hogy a részecskék állapotát nem végtelen dimenziós komplex hullámfüggvények írják le, hanem egyetlen szám, ráadásul az is csak két értéket vehet fel: +1 vagy -1 lehet. A vízmolekuláknak ez ugyan nem jó modellje, de a mágnesek leírására alkalmas. A mágneseknél is van fázisátalakulás: az úgynevezett Curie-hőmérséklet fölé melegítve elveszítik a mágnességüket. Itt a két fázis nem a szilárd és a cseppfolyós, hanem a mágneses és a nem mágneses állapot. Egy mágnes spinnel jellemezhető atomok sokaságából áll, amelyek kis elemi mágnesként képzelhetők el. Ha csak egy irányt vizsgálunk, akkor, ha minden spin felfelé áll (+1) vagy mind lefelé (-1), akkor összességében egy erős mágneset kapunk. Ha összevissza állnak fel és le, akkor az összeg nulla lesz, nincs makroszkopikus mágnesség. A szomszédos spinek számára „kedvezőbb”, azaz ala-

csonyabb energiájú, ha ugyanolyan irányba állnak, mint a szomszédjuk. Így alacsony hőmérsékleten a spinek beállnak a legalacsonyabb energiájú állapotba, azaz a szabályos rendbe. A növekvő hőmérséklet szétzilálja a rendszert, és a kritikus pont fölött már nincs kimutatható mágnesség. A makroszkopikus mágnességet sok kis spin kölcsönhatása, együttes viselkedése hozza létre, ez egy úgynevezett *kollektív jelenség*. Egyetlen vízmolekula esetén értelmetlen arról beszélni, hogy szilárd vagy folyékony, de a molekulák „kollektívája” létrehozza ezt az új jelenséget (angolul ez az *emergence*).

Mi lenne, ha az emlékezet egyszerűsített modelljét is kicsi, kétállapotú részecskékből próbálnánk összerakni? Spinek helyett legyenek mesterséges neuronok, amelyek vagy tüzelnek (elektromos impulzusokat küldenek ki a kimeneti nyúlványukon), vagy hallgatnak. A mágneses kölcsönhatás analógiájaként az egyik neuron kimenete hasson a többiek bemenetén (szinapszisain), alkossanak így egy hálózatot. Vegyünk először egy nagyon egyszerű hálózatot: kössük össze minden sejt kimenetét minden másik bemenetével. Ha spinekkel írjuk fel ezt a rendszert, akkor ez az úgynevezett spinüveg, amelynek viselkedését Giorgio Parisi tárta fel, aki ezért 2021-ben kapott fizikai Nobel-díjat. Ha a spineket átnevezzük neuronoknak, a mágneses hatást szinapsziserősségnek, akkor pedig a Hopfield-hálózatot kapjuk. Kisebb módosítással pedig a Boltzmann-gépeket, amelyek megalkotása Hinton nevéhez fűződik.

De hogyan lesz ebből memória? Rendezzük a spineket egy négyzetrácsba, és értelmezzük képként. A +1 legyen fehér, a -1 fekete. Ha az egyszerű mágnest felmelegítjük, összevissza állnak a spinek, véletlenszerű fekete-fehér „QR-kódot” látunk. Lehűtve „emlékezik”, de csak egy nagyon egyszerű, tiszta fekete vagy fehér képre. A Hopfield-hálózat a mágnesnél annyival összetettebb, hogy a sejtek közötti kapcsolat erőssége (szinapsziserősség) változtatható, sőt nemcsak a kollektív beállást erősítő pozitív érték lehet, mint a mágneseknél, hanem negatív is, azaz akkor kisebb a kölcsönhatási energia, ha ellentétesen állnak. Így a legalacsonyabb energiájú állapotok már komplex képeket, például egy számjegyet vagy betűt is kirajzolhatnak. John Joseph Hopfield kitalált egy olyan *tanítási mechanizmust*, amelyik képletesen szólva az összes lehetséges állapotok fölé feszített energiafelszínen ott alakít ki mélyedéseket, ahol a megjegyzendő képek vannak. Mivel az energiafelszín viszonylag sima, ha a képet kicsit eltorzítjuk (kimozdulunk az energiagödör aljáról), vagy csak egy töredékét adjuk a bemenetre, a rendszer akkor is a megfelelőközeli energiaminimumba konvergál, mintegy részleteiből is felismerve a képet.

Az itt vázolt *energiafelszín*-metafora, a végletekig leegyszerűsített „fizikus” modell nagyon termékeny kiindulási alapnak bizonyult. A hálózat topológiájának módosításával, a tanítási módszerek finomításával sok változatot alakítottak ki a kutatók az évek során, amelyek számos, egyre összetettebb feladatot tudtak megoldani. Talán az egyik legsikeresebb, mindenki által ismert eredmény a generatív nyelvi modellek családja, például a ChatGPT, amely az úgynevezett transzformer architektúráján alapul. A transzformereket leíró alapcikknek (Vaswani et al. 2017) tréfás címet adtak:

„Attention Is All You Need”.² Az inkább párkapcsolatokban elhangzó szemrehányást idéző cím az elemzendő szöveg egyes részei közötti korrelációk, asszociációk fontosságára utal. Három évvel később megjelent egy tanulmány „Hopfield Networks Is All You Need”³ címmel (Ramsauer et al. 2020), amelyben kimutatták, hogy a transzformerek algoritmusai ekvivalens Hopfield eredeti asszociatív memóriamodelljével, elegánsan összekötve a már tényleg intelligens nyelvi modellt az azt negyven évvel megelőző, most a legrangosabb tudományos elismeréssel díjazott korai modellel.

Alfred Nobel szándéka szerint a díjat azoknak kell odaítélni, „akik az előző évben a legnagyobb hasznot hozták az emberiségnek” (URL3). A díjazás nem tud ilyen azonnali módon működni, de az eredeti végakarát szellemében olyan fundamentális felfedezéseket díjaznak, amelyek jelentős társadalmi hasznot is hozhatnak. Mára már nem kétséges, hogy a mesterséges intelligencia hatalmas jelentőséggel bír, nagy hatással lesz mind a tudomány, mind pedig általában az emberiség jövőjére. Arra a közös felelősségre pedig, hogy ez a hatás pozitív legyen, éppen Geoffrey Hinton elmúlt egy-két évben végzett tevékenysége hívja fel a figyelmet. A díjat bejelentő első interjúban elhangzott gondolata szerint „reméli, hogy a díj hatására az emberek komolyabban veszik az általa hangoztatott félelmeket” (URL4).

Irodalomjegyzék

Ramsauer, Hubert – Schäfl, Bernhard – Lehner, Johannes et al. (2020). „Hopfield Networks is All You Need”. arXiv:2008.02217v3.

<https://doi.org/10.48550/arXiv.2008.02217>

Vaswani, Ashish – Shazeer, Noam – Parmar, Niki et al. (2017). „Attention Is All You Need”. In: *Advances in Neural Information Processing Systems 30 (NIPS 2017)*.

<https://www.semanticscholar.org/reader/204e3073870fae3d05bcbcf26fa8e263d9b72e776>

URL1: <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2024/press-release/>

URL2: Cikksorozat a *Nature* folyóiratban az ecetmuslica agyának feltérképezéséről.

<https://www.nature.com/immersive/d42859-024-00053-4/index.html>

URL3: <https://www.nobelprize.org/alfred-nobel/alfred-nobels-will/>

URL4: <https://www.nobelprize.org/prizes/physics/2024/hinton/interview/>

² „Csak egy kis figyelemre van szükség.”

³ „Csak Hopfield-hálózatokra van szükség.”

A nobeli szándékkal összhangban 2024-ben valódi mérföldkő átlépését ismerték el a kémia területén

In Line with Nobel's Intentions, a Real Milestone in Chemistry Was Recognized in 2024

Perczel András¹ – Fazekas Zsolt²

¹ az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Szerkezeti Kémia és Biológia Laboratórium, Budapest;
HUN-REN-ELTE Fehérjemodellező Kutatócsoport, Budapest
perczel.andras@tk.elte.hu

² doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem Szerkezeti Kémia és Biológia Laboratórium, Budapest;
HUN-REN-ELTE Fehérjemodellező Kutatócsoport, Budapest
fazekasz@student.elte.hu

Összefoglalás

John Michael Jumper, Sir Demis Hassabis és David Baker 2024-ben, a fehérjetudományok és a mesterségesintelligencia-algoritmusok sikeres együttes alkalmazásáért kapták megosztva a kémiai Nobel-díjat. A fehérjék aminosav-szekvenciája és térszerkezete közti szoros összefüggés tényét már régóta ismerik a kutatók, azonban az összefüggés pontos leírása mind ez ideig nehézkes, gyakran közel lehetetlen feladatnak bizonyult. Ezen két végpont összekötésében játszanak fontos szerepet a díjazottak által tervezett AlphaFold és RoseTTAFold nevezetű mesterségesintelligencia-modellek, amelyek az egyik végpont ismeretében pontos becslést tudnak tenni a másik mivoltára. Ezek az eszközök segítséget nyújthatnak betegségek megértésében, fehérjealapú gyógyszerek tervezésében, környezettudatos gyártási folyamatok megvalósításában, illetve biokompatibilis anyagok tervezésének forradalmasításában.

Abstract

In 2024, John Michael Jumper, Sir Demis Hassabis, and David Baker shared the Nobel Prize in Chemistry for the successful combination of protein science and artificial intelligence algorithms. The close connection between the amino acid sequence and the spatial structure of proteins has long been recognized by researchers, but until now, accurate description of this relationship has proved elusive, or often near impossible. The developed artificial intelligence models, called AlphaFold and RoseTTAFold, designed by the prize-winners, play an important role in connecting these two endpoints, and can make accurate predictions from the knowledge of one endpoint to the other. These tools can help in understanding diseases, designing protein-based medicines, implementing environmentally conscious manufacturing processes, and revolutionizing the design of biocompatible materials.

Kulcsszavak: kémiai Nobel-díj, fehérjeszerkezet-meghatározás, fehérjetervezés, AlphaFold, RoseTTAFold

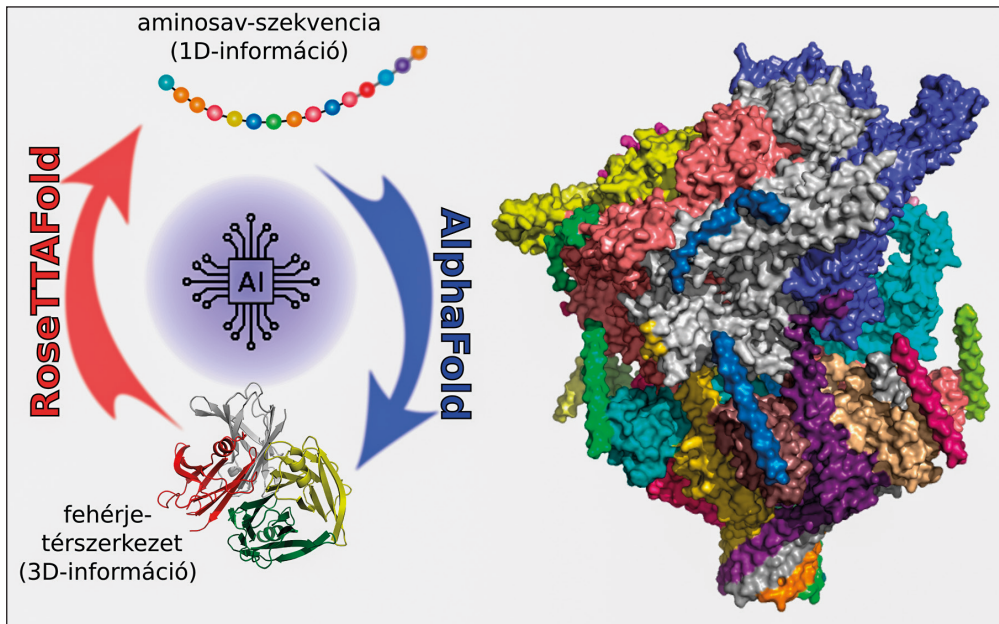
Keywords: Nobel Prize in Chemistry, protein structure determination, *de novo* protein design, AlphaFold, RoseTTAFold

John Michael Jumper a Chicagói Egyetem korábbi diákja (2017-ben szerzett PhD-fokozatot) a gépi tanulás alkalmazásával kapcsolatos kutatásaiért kapta a kiemelkedő elismerést, munkája szorosán kapcsolódik az AlphaFold program fejlesztéséhez. Jó helyen, jó időben és egy remek problémán dolgozott sikeresen, amit jól fémjelez az, hogy a *Nature* folyóirat megítélése szerint már 2021-ben a tudomány tíz legmeghatározóbb személyisége közé sorolták. Alig több mint tízéves szakmai szárnyalását és elismertségét jól mutatja a közel 50 000-es hivatkozottság is. Sir Demis Hassabiszal közösen fejlesztették szellemi terméküket, az AlphaFold algoritmust, amellyel megnyerték 2020-ban a CASP (Critical Assessment of Protein Structure Prediction) fehérje-térszerkezet predikációs versenyt. Hassabis brit informatikus a PhD-fokozatot 2009-ben érdemelte ki a UCL-en (University College Londonban), és ő is a mesterséges intelligencia kutatója (DeepMind, Isomorphic Labs), illetve máris a brit Royal Society tagja.

E két nagy sebességgel felívelő karriert látva, amit a 2024-es kémiai Nobel-díjjal történő kitüntetésük is alátámaszt, bátran tehetjük fel a kérdést: milyen felfedezésnek voltak ők a zászlóvivői, mit alkottak meg ők közösen? Az általuk létrehozott mesterségesintelligencia-alapú (AI-based) AlphaFold algoritmus először váltotta valóra azt a sok évtizedes kutatói álmot, hogy egy fehérje még kísérleti úton meg nem határozott téralkatát (3D-szerkezetét) – pusztán az evolúció során kialakult aminosavsorrend (1D-szerkezet) alapján – nagy pontossággal előre jelezzék. Erre a kérdésre a rövid és tömör válasz tehát az, hogy megalkották az 1D→3D gondolkör *in silico* változatát, tehát *a kör egyik felét* (1. ábra). E gondolkör másik felének kiemelkedő és most már Nobel-díjjal is elismert kutatója David Baker, aki több évtizeden át dolgozva megalkotta a *Rosetta* algoritmust, amellyel *de novo* fehérjék tervezése vált lehetségessé. Ez a munka a gondolati kör *másik fele*, hiszen a megálmodott, majd megtervezett 3D-hez tartozó aminosavsorrendet, az 1D-t (1. ábra) képes leírni. A Baker-csoport fejlesztésének köszönhetően lehetővé válik, hogy az evolúció során ki nem alakult, sehol sem látható és talán sohasem létezett fehérje-térszerkezeteket mégis megalkossunk. Két évtizede annak, hogy Baker és munkatársai megtervezték a Top7 névre hallgató, első mesterséges fehérjetopológiát, tehát az első teljesen mesterséges fehérjét! S ezzel megkezdődhetett az ember, s hamarosan az MI által elgondolt fehérjetéralkatok kigondolása, megalkotása, azaz a 3D-információt megtestesítő aminosavsorrendek (1D-információk) létrehozása. Az emberiség kisebb szerves molekulákat már évtizedek óta sikerrel tervez és állít elő, hiszen így születtek a lázcsillapítók, egyes antibiotikumok, koleszterin- vagy vércukorszint-szabályozók stb., de teljesen új fehérjét ez idáig még sohasem hoztak létre.

Mielőtt azonban tovább taglalnánk e fantasztikus felfedezések mibenlétét és jelentőségét, érdemes feleleveníteni tudásunkat arról, hogy mi is az a fehérje, és miért oly fontos molekulák ezek? Nap mint nap találkozunk fehérjékkel az élelmiszerekben, húsokban, tejtermékekben, hüvelyesekben – s noha ezek örömteli módon színpompásak –, a bennük lévő sok ezer fehérje tiszta formában már fehér színű port vagy vízben oldva áttetsző, színtelen oldatot eredményez. De fehérjék találhatók a mosó-

porokban, a testápolási termékekben és a kozmetikumokban is, mivel regenerálják a bőrt és a haját. Mindez éppen azért lehetséges, mert a sejtek alapvető építőkövei és funkcionális egységei a fehérjék, amelyek enzim, hormon stb. formában vannak jelen sejtjeinkben, szöveteinkben, és nélkülözhetetlenek az élethez. Szerepük van az immunrendszer működésében, az izom- és csontépítésben, de az anyagcsere összetett folyamatában is.

1. ábra. Balra: A mágikus gondolkör, amely során egy aminosavsorrendhez lehet fehérje-térszerkezetet számolni, illetve a megálmodott fehérjetéalkathoz tartozó aminosavsorrendet ki lehet találni. Jobbra: Minden sejt belsejét sok ezer fehérje harmonikus együttléte teszi élővé. A képen a különböző árnyalatok egy-egy különböző fehérjelánchoz tartoznak, mely láncok együttesen alkotnak egy funkcionális komplexet. Az ábrán a maláriasejtek egy membránfehérjéje, az ún. PTEX látható (PDB kód: 6E10)
Forrás: Fazekas Zsolt saját szerkesztése

Mi is az a fehérjemolekula? A fehérje egy polimermolekula, tehát sok hasonló építőelemből, ismétlődő egységekből (monomerekből) épül fel. A monomerek jelen esetben az aminosavak: a fehérjéket éppen húsz aminosav építi fel, amelyeket kémiai kötés – a peptidkötés – kapcsol össze, így alkotva rövidebb-hosszabb láncokat. (Kedélyes lehet ezen a ponton meghallgatni a fehérjedalt a YouTube-on. [URL1]) Ahogy a betűk sorozata – ha helyes sorrendben írjuk le egymás után azokat – képes szavak és mondatok formájában gondolatokat kódolni, ugyanúgy az aminosavak helyes sorrendje képes egy-egy biológiai funkcióra szakosodott fehérjét megalkotni. Az evolúció során kialakult és létező, fehérjéket kódoló aminosav-szekvenciák száma – mai ismereteink szerint – közel 200 millió. A baktériumokat, a növényeket, a rovarokat, az állatokat,

s mindent, ami él és körülvesz minket vizsgálva azokban ennyiféle fehérjét ismertünk már meg, tehát ennyi fehérje pontos aminosavsorrendjét sikerült már meghatározni.

Mi a kapcsolat a fehérjék aminosavsorrendje és a térszerkezetük között? A válasz itt is egyszerű: az előbbi (a primer vagy 1D-szerkezet) határozza meg az utóbbit, a fehérjék *térszerkezetét* vagy 3D-struktúráját. Csak azt nem tudtuk, hogy hogyan. Bár e tudásnak ma sem vagyunk explicit módon a birtokában, de az alkalmas MI-algoritmusok (például az AlphaFold) ezt mégis ki tudják mind a 200 millióra számolni. John M. Jumper és Sir Demis Hassabis munkája a Google DeepMindnél, az AlphaFold 1, 2 és 3 kifejlesztése éppen ezért számít mérföldkönek, ezért nagy áttörés a bioinformatika területén, hiszen megoldotta ezt az alapvető kihívást. Megoldást ad arra a problémára, amelyre a választ a kutatók több mint hetven éve keresték.

Miért fontos a fehérjék térszerkezete? Ez messze nem egy *l'art pour l'art* feladat, noha már önnön szépsége is indokolhatná. A fehérjék térszerkezete azért kulcsfontosságú, mert ez meghatározza azt, hogyan tud biológiai funkciókat elvégezni, ezáltal válik a sejt fontos alkotójává. A fehérjék háromdimenziós szerkezete határozza meg azt, hogy mely más molekulával hol és hogyan lép kölcsönhatásba, végez el egy kémiai átalakítást, katalizál egy kémiai reakciót. A helyes térszerkezet elengedhetetlen ahhoz, hogy a fehérje megfelelően működjön, hogy felismerje helyét és szerepét a világban. Ha egy fehérje szerkezete hibás, az sejthalálhoz, szövetpusztuláshoz, betegségekhez vezethet.

Hogyan lehet egy létező fehérje térszerkezetét meghatározni? Nagy pontosságú térszerkezet-meghatározás céljából ma három eltérő technikát használunk, nevezetesen a röntgendiffrakciót (X-ray krisztallográfia), az NMR vagy mágneses magrezonancia spektroszkópiát és a krio-elektronmikroszkópiát (Cryo-EM), amelyek közös jellemzője az, hogy eszközigényük specifikus és drága, munkaigényük igen nagy. Egy kutatás során egy-egy fehérje térszerkezet-meghatározásának ideje hónapokban, gyakran években mérhető. Ezért mérföldkő a mostani bioinformatikai áttörés, az AlphaFold megalkotása, ahol az algoritmus néhány perc alatt elvégzi ugyanezt a feladatot, leggyakrabban 80–95% pontossággal.

Összefoglalva tehát: az áttörés jelentősége abban rejlik, hogy az ismert 200 millió szekvenciaadat és a 200 000 kísérletileg már meghatározott térszerkezet alapján egy MI-algoritmus hogyan képes felrajzolni egy létező fehérje téralkatát, pusztán annak aminosavsorrendje alapján. Az AlphaFold 3 tovább finomította az algoritmus képességeit, javítja a pontosságot, a sebességet és a megjósolható fehérjeosztályok körét. Az AlphaFold fejlődésével drámai módon megnyílt az ajtó az új terápiás fehérjék, az ipari felhasználásra szánt enzimek tervezése és a genetikai betegségek molekuláris szintű megértése előtt. Ez az eszköz paradigmaváltást jelent a számítógépes biológiában, mivel felgyorsítja az olyan felfedezéseket, amelyekhez évekig tartó laboratóriumi kísérletekre lenne szükség. Az AlphaFold előrejelző platformja ugyanolyan nélkülözhetetlenné válik, mint a hagyományos laboratóriumi technikák, alapvetően megváltoztatva azt, ahogyan a kutatók a biológia rejtélyeit megközelítik.

Az AlphaFold (2018) nem jöhetett volna létre az elmúlt évek robbanásszerű, MI-vel kapcsolatos fejlesztései nélkül. Ezt a hatalmas áttörést segítették a hardveres (számítási kapacitás, videokártya-teljesítmény, tenzorfeldolgozó egységek megjelenése stb.) és az algoritmikus („figyelem”-mechanizmus, diffúziós modellek stb.) fejlesztések. Az alapvető ötlet e rendszerben a közvetlen információáramlás megvalósítása a szekvenciális és az aminosavak páronkénti reprezentációi között. Az algoritmus iteratív kommunikációt létesít ezen modulok között, amelyek a modell mélységével egyre absztraktabb és a szerkezetmeghatározás szempontjából hasznosabb információcsomagok kialakítására képesek. Az AlphaFold 2 (2020) – előző verziójával szemben – képes volt már önmagában is összeállítani a fehérjék térszerkezetét, külső segédprogramok használata nélkül. Az AlphaFold 3 (2022) pedig nagyobb pontossággal működik a kettes verzióhoz képest, illetve a számítások során figyelembe tud venni a húszt aminosavon kívül más fehérjealkotó egységeket is (például: DNS/RNS, glikoziláció, foszforiláció, kismolekulás kofaktorok stb.).

Ha már ismerünk 200 millió olyan fehérjét, amely az evolúció során kialakult és fejlődött, akkor miért kell mesterséges fehérjéket tervezni? David Baker de novo fehérjerendszer-tervezése lényegében azt teszi lehetővé, hogy a semmiből egy új és létképes fehérjét hozzunk létre egy adott cél érdekében. Bár ez ijesztően hangozhat, de ne feledjük, hogy ezek az új fehérjék teljesen biokompatibilisek és biodegradábilisek, azaz sejt- és szövetbarátok lehetnek. Mindemellett a már meglévő mechanizmusaink maradéktalanul le is bontják és recirkulálják az ezeket felépítő aminosavakat. A *Rosetta* algoritmus segítségével egy olyan platform született, amely atomi szintű pontossággal tervezi meg a fehérjéket, és határozza meg a hozzájuk szükséges aminosavsorrendet.

A RoseTTAFold architektúrát, amely az AlphaFoldhoz hasonlóan térszerkezetbecslésre volt alkalmas, Baker és munkatársai sikeresen fejlesztették tovább de novo fehérjék tervezésére. A RoseTTAFold modellt kiegészítették egy diffúziós algoritlussal, s így megalkották az RFDiffusion algoritmust, amely számos monomer és multimer fehérje tervezésére vált képessé. Az RFDiffusion alkalmazhatóvá vált már erősen kötődő partnermolekulák fejlesztésére is, amelyek validitását kísérleti úton is ellenőrizni lehetett. Bár az RFDiffusion MI-modellt erősen inspirálta az AlphaFold 2 kialakítása, az architektúra a szekvenciális és az aminosavpárok szintjén felül egy új, háromdimenziós reprezentációs módszert is tartalmaz, amely tovább segítette a teljesítményjavulást.

Baker munkájának tehát az egyik fontos újítása, hogy képes megjósolni azt, hogyan hajtódnak össze az aminosav-szekvenciák 3D-struktúrákká. A hagyományos fehérjemérnökséggel ellentétben, amely gyakran a meglévő fehérjék módosítására támaszkodik, a de novo tervezés olyan számítási algoritmusokat használ, amelyek a szekvenciákhoz tartozó specifikus téralkatokat tudják összerendelni. Ezek az újonnan tervezett fehérjék speciális funkciókhoz igazíthatók, így lesznek a de novo-tervezett fehérjék alkalmasak arra, hogy az orvostudománytól az ipari biotechnológiáig megvalósítsák a molekuláris tervezést. Tervezhetünk most már például bioszenzorokat, molekuláris elváltozásokat (betegségeket) észlelő fehérjéket, új terápiás szerekként

szolgáló fehérjéket, antivirális és antibakteriális szereket stb. És mindez vélhetőleg még csak a kezdet, mert ahogy a kvantum-számítástechnika és a fejlett gépi tanulási eljárások tovább fejlődnek és bővülnek, úgy lehet majd növelni a fehérjetervezés pontosságát, fokozni a skálázhatóságot, variálni a célrendszerek komplexitását, körülhatárolni a tudományos és orvosi áttörések lehetséges területét.

Irodalomjegyzék

URL1: Molly & PRO 10 – Fehérjedal (feat. Wolf Kati és Harsányi Levente).
<https://www.youtube.com/watch?v=RzX0HHcXL1s>

Han Kang és az első dél-koreai irodalmi Nobel-díj

Han Kang and the First South Korean Nobel Prize in Literature

Kovács Janka

tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Távol-keleti Intézet Koreai Tanszék, Budapest
janka.kovacs@btk.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány Han Kang írónt mutatja be, aki az első dél-koreai irodalmi Nobel-díj nyertese. Az írónt a legtöbb olvasó a *Növényevő* című regényéről ismeri, mely elnyerte a Nemzetközi Man Booker-díjat. Írásainak visszatérő témája az emberi brutalitásból fakadó trauma, mely egyes könyveiben valós történelmi eseményeken keresztül jelenik meg, más írásaiban pedig a mindennapi élet egyszerű jeleneteibe burkolódzva. Az író gyakran merít saját életéből, gyermekkori emlékeiből; a túlélők lelkifurdalása, melytől a kvangdzsui felkelés érzelmi túlélőjeként ő is szenved, számos regényében megjelenik.

Abstract

South Korean writer Han Kang was awarded the Nobel Prize for Literature, thus being the first South Korean literary figure ever to win this award. She gained worldwide recognition with her novel *The Vegetarian*, which won her the International Man Booker Prize. The recurring theme of her writings is trauma caused by human brutality, sometimes against the backdrop of real historical events, other times in the simple context of everyday life. Han Kang often draws on her own life and childhood memories; the survivor's guilt, which she also feels as an emotional survivor of the Gwangju Uprising, appears in many of her novels.

Kulcsszavak: Han Kang, kortárs dél-koreai irodalom, irodalmi Nobel-díj, trauma, túlélők lelkifurdalása

Keywords: Han Kang, contemporary South Korean literature, Nobel Prize for Literature, trauma, survivor's guilt

A 2024-es irodalmi Nobel-díjat Han Kang írónt kapta. Ez az első alkalom, hogy dél-koreai író nyert a kategóriában. Han Kang, aki korábban számos koreai és nemzetközi elismerésben részesült (például a koreai Iszang Irodalmi Díj, az olasz Malaparte-díj, a spanyol San Clemente Irodalmi Díj és a francia Médicis- és az Émile Guimet-díj), a *Növényevő* című regényével szerzett nemzetközi hírnevet, amelynek angol fordítása 2016-ban Nemzetközi Man Booker-díjat kapott (URL1).

Han Kang 1970-ben született a dél-koreai Kvangdzsuban. Amikor tízéves volt, családja Szöulba költözött, hogy apja, aki korábban egy általános iskolában tanított, megkezdhesse írói pályafutását. Pár hónapra rá kitört a kvangdzsui diáktüntetés, amelyet az akkori diktatórikus hatalom vérbe fojtott. A kezdetben békésen tüntető diákok megállítására fegyveres katonákat küldtek, a város telefonhálózatát lekapcsolták,

így elzárták azt a külvilágtól. A részben a vietnámi háború veteránjaiból álló csapatok egy hét leforgása alatt több száz civilt öltek meg vagy vetettek börtönbe. Han Kang gyermekként az elkapott beszélgetésfoszlányokból értesült a történekről, az otthoni feszült légkörre, a felnőttek arc kifejezésére máig jól emlékszik. Tizenkét éves volt, amikor a könyvespolc legtetijén megtalált egy fotóalbumot, benne külföldi fotósok képei a kvangdzsui mézárásról. „Nem felejttem a pillanatot, mikor végül megláttam a bajonettvágásokkal elcsúfított arcú nő fényképét. És akkor hang nélkül összeroppant bennem valami törekeny, amiről egészen addig nem is tudtam, hogy létezik” (Han 2018, 198). Ez a gyermekkori emlék, a lelkifurdalás, amit túlélőként érzett, kihatótt életére és irodalmára. Ez az emlék ihlette a *Nemes teremtmények* című regényét is.

Tizennégy éves kora óta tudta, hogy író akar lenni. Az idejét olvasással töltötte, író apjának hála, otthonuk tele volt könyvekkel. Falta a koreai és a nemzetközi irodalmat, az egyik gyermekkori kedvence Astrid Lindgren svéd író nő gyermekregénye, az *Oroszlánszívű testvérek* című svéd *fantasy* volt, amely 1973-ban jelent meg (Lindgren 1983). Kamaszkorában áttért az orosz irodalomra, Dosztojevszkij műveit máig nagyon szereti (Beckerman 2017): „Kamaszként a tipikus kérdések gyötörtek: miért van fájdalom, miért van halál? Azt hittem, a könyvekben van a válasz, de meglepetten vettem észre, hogy csak további kérdéseket vetnek fel. Az íróik gyöngék és sebezhetőek voltak, akárcsak mi” (Armitstead 2016).

A szülői Jonsze Egyetemen koreai irodalmat tanult. Pályafutását 1993-ban kezdte, amikor öt versét közölte a dél-koreai *Irodalom és Társadalom* című folyóirat. Egy verseskötete jelent meg 2013-ban, *Az estét a fiókba raktam* címmel. 1994-ben novellája, a *Piros horgony* első helyezést ért el a *Seoul Shinmun* napilap tavaszi irodalmi versenyén. Két novelláskötetet adott ki, köztük az *Asszonyom gyümölcse* című kötetet, amelynek címadó novellája a *Növényevő* alap gondolatának is mondható átváltozástörténet. Napjainkig nyolc regényt írt (*Fekete őz*, 1998; *Hideg kezéd*, 2002; *Növényevő*, 2007; *Fúj a szél, menj*, 2010; *Görög leckék*, 2011; *Nemes teremtmények*, 2014; *Fehér*, 2016; *Nem búcsúzom el*, 2021), ezek közül magyarul a *Növényevő* és a *Nemes teremtmények* című művek olvashatók. A *Növényevő* 2017-ben jelent meg a Jelenkor Kiadónál Kim Poguk és Németh Nikoletta fordításában, ezt követte 2018-ban a *Nemes teremtmények* Kiss Marcell fordításában. A *Görög leckék* című regény szintén az ő tolmácsolásában jelent meg 2024 végén (Szekeres 2024).

A Nobel-díjat Han Kang „intenzív költői prózájáért” kapta, „mely történelmi traumákkal száll szembe, és feltárja az emberi élet törekenységét” (URL2). Az író nő traumákról ír: a 20. századi dél-koreai történelem legsötétebb pillanatairól, a diktatórikus hatalmak parancsaira elkövetett brutalitásokról. A *Nemes teremtmények* az 1980-as kvangdzsui diákfelkelés adja háttérét, az író nő legutóbbi, *Nem búcsúzom el* című regényében pedig az 1948-as Csedzsü-szigeti felkelés túlélői jelennek meg. A *Növényevő*ben a dél-koreai társadalom mélyén meghúzódó egyenlőtlenségekről ír; a patriarchális társadalom, akár a diktatórikus uralom, maga alá nyomja a gyengébbet, parancsol a test felett, megvonja a személyes szabadságot: „Az emberiség széles spektruma, mely a magasztostól az állatias brutalitásig terjed, gyermekkoromtól

kezdve olyan volt számomra, mint egy nehéz házi feladat. Mondhatjuk, hogy a könyveim variációk erre a témára, az emberi erőszakra” (Shin 2016).

Művei olyan témákat dolgoznak föl, amelyek Dél-Koreában sokáig tabunak számítottak, és amelyekről nem könnyű beszélni. Ahogy korábban említettem, a *Nemes teremtmények* című regény például a kvangdzsui felkelésről szól, amelyről évtizedeken keresztül tilos volt beszélni, az áldozatokról nem lehetett megemlékezni.

Nem temethettelek el, miután meghaltál,
Így az életem lett temetésed.

(Han 2018, 99)

Ez a versrészlet vissza-visszatér a regény egyik fejezetében, mely a felkelés egy túlélőjéről, Unszukról szól. Egy fiatal diákokból és munkásokból álló csoport tagja volt, akik a holttesteket segítettek azonosítani, végül a csoport több tagja maga is a megtorlás áldozata lett. Unszuk évekkel később egy kiadónál kezdett el dolgozni, és egy olyan színdarab szövegét szerkeszti, amely a felkelés áldozatairól szól, amikor először elé kerülnek ezek a verssorok. Tudja előre ő is, a kiadóvezető és valószínűleg a drámaíró is, hogy a mű nem fog átmenni a diktatúra cenzúráján. A bemutatón a színészek nem beszélnek, csak némán tátogják a színdarab szövegét; az elbeszélő az ajkukról olvassa le újra ezeket a sorokat, és elesett bajtársaira gondol.

A túlélők lelkifurdalása visszatérő motívum az író műveiben; a traumát elszenvető szereplők próbálják feldolgozni, hogy nekik az élet jutott, míg másoknak a halál, életük a lelkiismeretükkel való küzdelemben telik, várva a pillanatot, amikor végre feloldozást nyernek.

Han Kangot olvasva ambivalens érzés tölt el minket. Az emberi brutalitást borzongató részletességgel írja le, ám stílusa költőien szép. A gyomorforgató jelenetek, az állatiassá vált emberek elegáns, letisztult mondatokban jelennek meg. A koreai történelmi és társadalmi traumákon keresztül az emberi lét, létezés, az emberi psziché legmélyét vizsgálja.

Az író, aki jelenleg Szöulban él a fiával, meglepetten fogadta kitüntetésének hírére. Reméli, hogy a díj örömet szerez a koreai íróknak és olvasóknak (URL3). A jövőben új hangvételre, derűsebb történetekre lehet számítani tőle; a legutóbbi, a Csedzsü-szigeti felkelést feldolgozó könyve után így nyilatkozott: „Elegem van a hidegből, mivel olyan sokat esik a hó a *Nem búcsúzom el* című könyvemben. Szeretném, ha eljönne a tavasz” (URL4).

Irodalomjegyzék

- Armitstead, Claire (2016). „Interview Han Kang: »Writing about a massacre was a struggle. I’m a person who feels pain when you throw meat on a fire«”. *The Guardian* (2016. febr. 5.).
<https://www.theguardian.com/books/2016/feb/05/han-kang-interview-writing-massacre>
- Beckerman, Hannah (2017). „Interview Han Kang: »If I was 100% healthy I couldn’t have become a writer«”. *The Guardian* (2017. dec. 17.).
<https://www.theguardian.com/books/2017/dec/17/han-kang-white-book-meet-the-author>

- Han Kang (2018). *Nemes teremtmények*. Ford. Kiss Marcell. Budapest: Jelenkor Kiadó.
- Lindgren, Astrid (1983). *Oroszlánszívű testvérek*. Ford. Papolczy Péter. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.
- Shin, Sarah (2016). „Interview with Han Kang”. *The White Review* (2016. márc.).
<https://www.thewhitereview.org/feature/interview-with-han-kang/>
- Szekeres Dóra (2024). „Az emberről tud valami újat mondani – Sárközy Bence a Nobel-díjas Han Kangról”. *Litera* (2024. okt. 11.).
<https://litera.hu/magazin/interju/az-emberrol-tud-valami-ujat-mondani-sarkozy-bence-a-nobel-dijas-han-kangrol.html>
- URL1: „Han Kang Biography”. *Han Kang* (letöltés: 2024. okt. 21.). <https://han-kang.net/Biography>
- URL2: „Han Kang-Facts”. *The Nobel Prize 2024*. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2024/han/facts/>
- URL3: „Han Kang-Interview”. *The Nobel Prize 2024*. <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2024/han/interview/>
- URL4: „Who Is Han Kang, Winner of 2024 Nobel Literature Prize?” *The Korea Times* (2024. okt. 30.).
https://www.koreatimes.co.kr/www/culture/2024/10/135_384030.html

A valóság visszatér

Reality Returns

Csaba László

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Közép-európai Egyetem, Bécs, Ausztria
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
Csabal@ceu.edu

Összefoglalás

A cikk a 2024. évi közgazdasági Nobel-díjasok hatalmas és releváns munkáját ismerteti igen röviden. Kiemeli, hogy abban az empirikusan ellenőrizhető megállapítások és a gazdaságpolitikai gyakorlatban közvetlenül alkalmazható felismerések dominálnak. Ez fordulatot jelent a korábbi évek gyakorlatával szemben, amikor az elvont formalizálás és a modellek esztétikája uralkodott az alkalmazás szempontjával szemben.

Abstract

The article provides a short overview of the momentous work of the three Nobel winners in Economics in 2024. It highlights the relevance of empirically testable propositions and policy-relevant insight against the previously pre-eminent abstract theorizing.

Kulcsszavak: intézményi közelítés, történelmi módszer, narratívák, gazdaságpolitikai alkalmazások

Keywords: institutionalism, historical approach, narratives, policy relevance

Izgalmas feladat a 2024. évi közgazdasági Nobel-díjak bemutatása. Egyfelől ez a díj egyike azoknak az elismeréseknek, amelyeket nem a híres svéd kémikus alapított, hanem a Svéd Nemzeti Bank (elnevezése hivatalosan: a Svéd Nemzeti Bank Alfred Nobel Közgazdaság-tudományi Emlékdíja). Másfelől már az első kiosztása, 1969 óta éles viták keretében áll. Ez annak ellenére így van, hogy a kitüntetést a Nobel Alapítvány támogatta, és nem a banki apparátus dönt felőle, hanem a Svéd Királyi Akadémia. Ennek ellenére – talán a közgazdaságtan társadalomtudományi jellege okán – az elismerések nem kisebb vitákkal járnak időről időre, mint az irodalmi vagy éppen a Nobel-békedíjé. Utóbbit ugyan a svéd feltaláló vagyoni hagyatékából, ámde a norvég parlament tagjaiból álló testület ítéli oda.

A közgazdasági Nobel-díj kezdetben a szakma olyan, vitán felül álló szaktekintélyeit ismerte el, mint a holland Jan Tinbergen, az amerikai Paul Samuelson vagy a svéd Gunnar Myrdal. A későbbiek során azonban gyakorta fordult elő az egyik első kitüntetett (1972), az amerikai Kenneth Arrow formalizálta klasszikus döntéselméleti (Condorcet-) paradoxon (1963), amikor két erős jelölt között egy harmadik

gyenge fut be. Később meglehetősen általánossá vált a megosztott díjak gyakorlata,¹ némelykor akár olyan aprólékos szabályozással is, hogy három kitüntetett közül egy a felét kapja, és a másik kettőnek kellett a másik felén osztoznia. Ugyanakkor a szakma sokféle megosztottságát megjelenítve egyre gyakrabban fordult elő, hogy egyes részterületek, alkalmazások, módszertani újítások vagy éppen határterületek művelőit ismerték el. E személyek nyilván érdemdús életművet alkottak, mégis időnként a szakmán belül is felvetődött, hogy kik is az illetők, és hogy mit is találtak annyira időtállóknak és izgalmasnak a munkásságukban.

A 2024. évi kitüntetettek esetében nincs ilyen nehézség, hiszen a szakma leginkább ismert képviselőiről van szó. A döntés – mint mindig – egyfajta iránymutatást jelent a tekintetben, hogy a különféle iskolák és közelítések közül mi számít mérvadónak. Ez természetesen nem azonos a mindenkori főárammal, amely értelemszerűen a megszokott, bevett, elfogadott és ezért divatos megközelítések összességét tartalmazza, mint a reneszánsz, a barokk vagy a szecesszió az építészettől a zeneművészetig. Elvileg a legnagyobb tudományos elismerés célja és értelme éppen az, hogy a korábban már befutott, kanonizált ismereteken és megközelítéseken túlmutató újdonságokra hívja föl a figyelmet. Épp ezért érdekes a kik és a hogyan kérdése a miért mellett.

2024-ben a török Daron Acemoglu, az angol Simon Johnson és a született amerikai James A. Robinson kapta az elismerést, az első kettő a bostoni MIT (Massachusetts Institute of Technology), a harmadik a Chicagói Egyetem professzora. Acemoglu azért is az „első szerző”, mert a többiek eredendően vele közös munkáikkal érdemelték ki a világhírt, amennyiben munkáikat számos nyelvre lefordították, és a világ vezető folyóirataiban közölték. Fontos üzenet az, hogy kutatásuk általában kétszerzős monográfiákban jelenik meg. A közgazdasági divatoktól eltérően nemcsak sokszerzős cikkeket írnak, hanem könyveket is, amelyek nem pusztán cikkgyűjtemények.

Hasonlóképpen tanulságos, hogy a díjazottak a tudomány eltérő ágaiban alkotnak, mégis fontosnak tartották az együttműködést. Míg Acemoglu elsősorban a formális megközelítésekben és az ezekhez kötődő növekedéseméletben alkotott, Johnson a vezetéstudomány és a gyakorlati pénzügyek terén működött, nem utolsósorban az IMF (International Monetary Fund) vezető közgazdászaként, végül Robinson a globális konfliktuskutatás és a demokráciaelmélet, vagyis a nemzetközi tanulmányok diszciplínáját műveli. Ez utóbbi sem új szempont, hiszen például a 2002-ben díjazott Daniel Kahneman egyértelműen a pszichológia művelője volt, akinek gondolkodása azonban teljesen új pályára vitte a közgazdasági elemzést. A mostani elismerés tehát azt az üzenetet hordozza, hogy az elméleti közgazdaságtan akkor jár jó úton, ha nyitott marad a társtudományokkal történő együttműködésre. Ez az 1985 és 2015 közötti időszakban a válságok ellenére sem volt kézenfekvő.

¹ A közgazdaságtan Nobel-díjasairól magyar nyelven időtálló a Bekker Zsuzsa (2005) szerkesztette kötet. Az aktuális díjazottak személyét és munkásságát a Nobel Alapítvány honlapján angolul folyamatosan el lehet érni, ahol az életrajz, a népszerű és a tudományos méltatás található meg.

Mit találtak fel a kitüntetettek, mire jutottak számba se vehetően kiterjedt publikációikban? Mindenekelőtt arra, hogy a gazdaság fejlődésében vagy lemaradásában meghatározó szerepet játszanak az emberek közötti ismételt játékok szabályai, vagyis az intézmények. Miközben ez – az institucionalista közelítés – a társadalomtudomány számos ágában, így a szociológiában, a történettudományban, a politikatudományban és a nemzetközi kapcsolatok elméletében axiomatikus, a közgazdaság-tudományban a legutóbbi időkhöz peremre szorult (Csaba 2021). Acemoglu, Johnson és Robinson erendően hosszú távú, idősoros és eseménytörténeti, összehasonlító közelítéssel mutatják be, *miként számítanak az intézmények* – méghozzá meghatározó és nem kiegészítő jelleggel. Acemoglu és Robinson (2018) magyarul is megjelent monográfiája számos példával szemlélteti azt, hogy a *befogadó intézmények* miképp jellemzik a sikeresen felzárkózó társadalmakat. Simon Johnson (2011) James Kwakkal kíméletlen alaposággal mutatja azt be, hogy a Wall Street érdekvizonyai okozták – nemcsak elszenvedték – a pénzügyi világválságot. Jonathan Gruberrel közös könyvében (Johnson–Gruber 2019) pedig azt fejt ki, hogy az Egyesült Államok gyengülő innovációs teljesítményét miként lehet és szükséges a dereguláción túlmutató intézményépítéssel és a K+F felkarolásával előmozdítani. Acemoglu társszerzőkkel jegyzett elemző cikkében (2019)² kemény ökonometriával bizonyítja a címében is kiemelt lényegét: a demokrácia és a növekedés közt bizony oksági kapcsolat áll fenn, és ezek közül a demokrácia a független változó (nem fordítva, mint a kínai példát félreértve némelyek állítják).³

Egy rövid figyelemfelhívóban nem tudjuk kifejteni azt a fontos mozzanatot, hogy a három elismert szerző nagyon is jutott valamire, ami a többi tudományszak művelői számára is értékes és izgalmas. Bízunk benne, hogy már eddig sem elhanyagolható hatásuk mind a tudomány, mind a gyakorlat fejlődése szempontjából még tovább erősödik. A valóság kérdéseire való visszatérés – a spekulációval és a fizika majmolásával szemben – csak hasznára válhat az elméletnek és az alkalmazásnak egyaránt.

Irodalomjegyzék

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2018). *Miért buknak el a nemzetek?* Ford. Garamvölgyi Andrea. Budapest: HVG Kiadó.
- Acemoglu, Daron – Naidu, Suresh – Restrepo, Pascual et al. (2019). „Democracy Does Cause Growth”. *Journal of Political Economy*, 127/1, 1–54.
<https://economics.mit.edu/sites/default/files/publications/Democracy%20Does%20Cause%20Growth.pdf>
- Arrow, Kenneth J. (1963). *Social Choice and Individual Values*. New York: John Wiley and Sons.

² Idézettsége e cikk lezárásakor némely Nobel-díjas teljes életművét meghaladóan 2300.

³ A szakma állapotát jellemzi, hogy létezik olyan értékelés is – szándékosan nem idézzük –, amely szerint a demográfiai elem mellőzése esetén az amerikai teljesítményt a pusztán véletlen magyarázza. Nyilván erre gondolt Friedrich August von Hayek, aki 1974-ben a Nobel-émlékdíj átvételekor az efféle játszadozást a „tudás látszataként” jellemezte (Hayek 1975).

- Bekker Zsuzsa, szerk. (2005). *Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004*. Budapest: CompLex Jogi és Üzleti Kiadó.
- Csaba László (2021). „Az intézményi gazdaságtan megújulása”. *Közgazdasági Szemle*, 68/1, 14–31. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.1.14>
- Gruber, Jonathan – Johnson, Simon (2019). *Jump-Starting America: How Breakthrough Science Can Revive Economic Growth and the American Dream*. New York: Public Affairs.
- Hayek, Friedrich August von (1975). „The Pretence of Knowledge”. *Swedish Journal of Economics*, 77/4, 433–442. <https://doi.org/10.2307/3439337>
- Johnson, Simon – Kwak, James (2011). *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*. New York: Pantheon Books.

TANULMÁNYOK

A magyar, magyar születésű és a magyar származású Nobel-díjasok

Hungarian, Hungarian-born, and Hungarian-descended Nobel Laureates

Bazsa György

DSc, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Debrecen
bazsa@unideb.hu

Összefoglalás

A tanulmányban széles forráskör alapján személyükre, születésükre, származásukra alapozva és emlékezetükre koncentrálva rendezzük azon Nobel-díjasok legfontosabb adatait, akiket közvetlen vagy távolgabb családi kapcsolatok révén magyar, magyar születésű, illetve magyar származású Nobel-díjasként tisztelünk. Bemutatjuk azt is, hogy ennek a tiszteletnek milyen sok formája alakult ki és él tovább a magyar társadalom különböző szellemi és fizikai színterein. Mindezek egyszerre jelentik a díjazottak és a tudomány megbecsülését, amelyet ezúton is meg kívánunk erősíteni.

Abstract

Based on a wide range of sources, this study will organize the most important data on Nobel laureates who, through direct or extended family ties, have been honoured as Hungarian, Hungarian-born, or Hungarian-descended Nobel laureates based on their person, birth, origin, and memory. We also show how many forms of this honour have developed and continue to exist in the various intellectual and physical arenas of Hungarian society. All this is a tribute to both the laureates and science, which we wish to reinforce.

Kulcsszavak: magyar, magyar születésű, magyar származású Nobel-díjasok, örökségünk

Keywords: Hungarian, Hungarian-born, Hungarian-descended, Nobel laureates, our heritage

A Nobel-díjról

Alfred Nobel svéd kémikus, a dinamit feltalálója 1895-ös végrendeletében díjakat alapított a fizika, a kémia, az élettan/orvostudomány és az irodalom terén elért kiemelkedő alkotásokért, valamint a nemzetek közötti barátság kiemelkedő elősegítéséért (ez ma röviden a *Nobel-békedíj*). Ezekhez csatlakozott 1968-ban a Svéd Nemzeti Bank a közgazdasági *Nobel-emlékdíj* alapításával. Mindegyiket évente egyszer ítélik oda – csakis élő személyeknek – egy, vagy megosztással két, illetve három személynek

(a Nobel-békedíjat esetleg szervezetnek). A jelentős pénzjutalom 100, 50-50, illetve 50-25-25% arányban oszlik meg. A díjakat minden év december 10-én, Nobel halálának évfordulóján a svéd király adja át elegáns ünnepség keretében.

A Nobel-díj 1901 óta a tudomány világának, vagy ha tetszik, a világ tudományának legrangosabb kitüntetése, amelyre joggal büszke nemcsak maga a kitüntetett, hanem intézménye, városa, nemzete, országa is. Utóbbiakból több is van, mert a tudományos életpálya igen gyakran jó értelemben vett és előre vivő önkéntes, de különösen korábban nemritkán kényszerből, veszélyeztetettségéből eredő változásokat, mozgásokat mutat(ott). A magyar tudományosságban is számos példát találunk erre. Joggal büszke a magyarság arra, hogy szép számú Nobel-díjas kötődik valamilyen családi háttér révén hozzánk. Szándékos a bizonytalanságot tükröző előbbi két kvalitatív kifejezés használata: nincs olyan egyértelmű kategória vagy besorolás, amelynek alapján a kritériumokat, a számokat és a formát pontosítani lehetne, s ennek alapján ezt egy, a tudományban kompetens szervezet, például az Akadémia vagy egy releváns minisztérium megtenné. A Nobel-díj hivatalos honlapján (URL1) a születési helyet (időpontot), majd az odaítéléskor fennálló intézményi, nemzeti/ország kapcsolatot olvashatjuk (az indoklás mellett). Számos esetben az ott megjelenő (ön)életrajzban erről, olykor ezek változásáról bővebb információ található. Jól jellemzi a kérdés összetettségét Krausz Ferenc Nobel-díjas nyilatkozata: „Az a három ország, amelytől nagyon sokat kaptam: Magyarország, Ausztria és Németország. Ezeknek az országoknak a Nobel-díjon keresztül visszaadhattam valamit...” (URL2)

Mindenütt, de különösen kisebb országokban és nemzeteknél vált ki igen erős – természetesen pozitív – visszhangot, ha egy tudósuk, állampolgárunk, nemzetük fia/lánya Nobel-díjat kap. Maga a Nobel-díj odaítélése, annak kihirdetése és átadása minden év telén világesemény. S nem csak a tudományos élet eseménye, hiszen az irodalmi és Nobel-békedíj messze túl van a tudományos világ határain, kulturális és társadalmi (gyakran politikai) hatású és jelentőségű.

A magyar, magyar születésű és magyar származású Nobel-díjasok köre

A magyar nemzet is számon tartja és megbecsüli Nobel-díjasait. A nehéz kérdés (gyakran más nemzeteknek is [D. Molnár–Bazsa 2019]), hogy kit tekintünk magyarnak és magyar születésűnek, illetve magyar származásúnak, mert a 20. század történései erősen befolyásolták számos tudósunk családjának életét és az ő személyes tevékenységének menetét. A kérdéssel sok kiváló szakember foglalkozott, tanulmányok, könyvek jelentek és jelennek meg erről (Nagy 1994; Nagy 2001; Czeizel 2002; Hargittai 2004; Bödők 2005, Máttyás 2022).

Jelen tanulmányban áttekintjük és elsősorban rendszerezzük azokat a Nobel-díjasokat, akik magyar születési vagy magyar származási alapon kötődnek a magyarsághoz. Nem áll szándékunkban sem kategorikus állításokat megfogalmazni, sem számokban dönteni, célunk az elérhető fontos információk áttekinthető összerakása, rendszerezése, amelyeket az olvasó saját belátása szerint értékkel. A hovatartozás kér-

dése meglehetősen bonyolult lehet egy olyan soknemzetiségű országban, mint amilyen az Osztrák–Magyar Monarchiában a Magyar Királyság volt, ahol gyakoriak voltak a különböző nemzetiségűek közötti házasságok. Az országot is időtől függően kell megnevezni, mert határaink a 20. században a trianoni (1920), a bécsi (1938 és 1940) döntések, majd a párizsi (1947) békeszerződés következtében drasztikusan változtak, s voltak területek, amelyek egyszer az anyaországhoz, máskor a szomszédokhoz tartoztak, tartoznak. Jelentős részükben több nemzet tagjai éltek együtt, s kötődtek gyakran egyes házasságot. Ezek miatt több Nobel-díjast (és természetesen más tudósokat is) több ország és nemzet tekint sajátjának (is).

Bonyolítja a besorolást, hogy ha valaki (és ilyenek sokan vannak) egyik országban (és nyelven) nő fel, az iskolában majd egyetemen annak nyelvén tanul, de később más országban él/kutat/ír/alkot évtizedeken át, s eredeti (magyar) állampolgársága mellett egyik másik ország állampolgára (is) lesz (vagy volt). Így – esetünkben – magyarnak és osztráknak/németnek/angolnak/amerikainak vagy kanadainak (is) vallhatja és gyakran vallja is magát. Adódhat ez abból, hogy emigrált magyar szülők gyermekeként külföldön született, és ott többé vagy kevésbé éli meg magyarságát. Sok esetben nem ugyanabban az országban született és halt meg.

A témakörben szinte megszámlálhatatlan mennyiségű információ található. Négy forrástípus volt a bázisunk: a Nobel-díj honlapja (URL1), a díjazottak széles körét áttekintő írások, tanulmányok, könyvek (kivételesen egy adott személyről szóló tanulmány vagy újságcikk), továbbá az interneten (a magyar és más nyelvű Wikipedia és a Wikidata) egyéni vagy a Nobel-díjasok csoportját bemutató vagy áttekintő oldalak, s végül a családfákat kezelő Geni- (URL3), illetve My Heritage- (URL4) adatbázisok.

Ezek alapján rendszereztük a magyar vagy magyar családi hátterű Nobel-díjasok adatait három táblázatban. Az 1. táblázatban a közvetlenül rájuk vonatkozó fontosabb személyes adatok szerepelnek, ide sorolva a szülők nemzetiségét is. A 2. táblázatban a szülők és nagyszülők elérhető nevei, születési és halálozási adatai mutatják a bővebb családi hátteret nyilvános adatok alapján. Ezekben jól tükröződik a Monarchia sokféle nemzetisége, amire még visszatérünk. A 3. táblázat azt mutatja, hogy a különböző áttekintő írások (egy része) mennyire sokféleképpen számolják a magyar vagy magyar születésű/származású Nobel-díjasokat. A tanulmányhoz tartozó táblázatokat a méretük miatt a folyóirat internetes kiadásában közöljük (akjournals.com).

A jelen rendszerezéshez alapul vettük és idézzük Czeizel Endre könyvét (2002), valamint Czeizel Endre és Losonci András 2004-ben megjelent írását (URL5):

„2003. január 7-én az MTA elnöke, Vizi E. Szilveszter szükkörű szakértő bizottságot hívott össze, amelynek tagjai Hámori József akadémikus, korábbi miniszter, és Hargittai István akadémikus (ő hetven Nobel-díjossal készített interjú, több magyar és angol nyelvű könyve jelent meg a Nobel-díjasokról, így e téma világviszonylatban elismert szakembere), valamint egyikünk [Czeizel Endre] volt. E tanácskozás eredményeképpen megállapodtunk abban, hogy a tizenöt magyar származású Nobel-díjas (1. táblázat) közül a három magyar és

hat magyar születésű Nobel-díjast helyes »magunkénak« is tekinteni. *Hárman:* Szent-Györgyi Albert, Hevesy György és Kertész Imre *magyar* állampolgárként kapták meg a Nobel-díjat, ezért őket a Nobel Alapítvány is magyarként tartja nyilván. *Hatan:* Lénárd Fülöp,¹ Békésy György, Wigner Jenő, Gábor Dénes, Harsányi János, Oláh György *magyar születésű* Nobel-díjasok, mivel Magyarországon magyar állampolgárként látták meg a napvilágot, Lénárd kivételével magyar anyanyelvűek is voltak, képességeik kibontakozásához a magyar kultúra hozzájárult, és vállalták magyarságukat (Lénárd legalább egy ideig), noha már mindannyian, külföldre távozásuk után, más nemzet állampolgáraként kapták meg a Nobel-díjat. A magyar és magyar születésű Nobel-díjasok száma tehát kilenc, így a fogalom tágabb értelmében ők az ún. »magyar« Nobel-díjasok. Van még *hat* részben vagy teljesen *magyar származású* Nobel-díjas: Robert Bárány, Richard Zsigmondy, Milton Friedman, Carleton Gajdusek, Elie Wiesel, John Polányi, de ők nem Magyarországon születtek, anyanyelvük sem magyar volt (Wiesel kivételével nem is tudtak magyarul), nem kötődtek a magyar kultúrához, és nem vállalták magyarságukat. Őket nem helyes ezért a »magyar« Nobel-díjasok közé sorolni.” (*Dólt betűs kiemelések* tölem. B. Gy.)

Részben a 21. századi díjazások, részben további tájékozódások révén ez a kör több új kitüntetéssel gazdagodott:

- magyar születésűek: Hersko Ferenc, Karikó Katalin és Krausz Ferenc;
- magyar származásúak: Alfred Fried, George Stigler és David Politzer;
- magyar gyökerű: Louise Glück.

A magyar és magyar születésű Nobel-díjasok

Mind a három táblázat egyformán két részből áll: az első részben a *magyar* és a *magyar születésű* díjazottak szerepelnek, akik a mai Magyarország területén, magyar apa és anya gyermekeként születtek, anyanyelvük magyar, évtizedeken át Magyarországon éltek, itt tanultak, többségükben itt diplomáztak. Felnőttként több év(tized)ig itthon dolgoztak, kutattak, s később is vállalták magyarságukat, megtartották magyar állampolgárságukat. Mindannyian a Magyar Tudományos Akadémia tagjai.

Szent-Györgyi Albert (orvosi, 1937). A biológiai égésfolyamatok, különösképpen a C-vitamin és a fumársav-katalízis szerepének tisztázásában tett felfedezéseieért kapta. Rendkívül gazdag, sokoldalú életpályája nagyobb felét itthon töltötte kutatással, közéleti szerepvállalásokkal, majd 1947 után Woods Hole-ban (Massachusetts, USA) élt, s gyakran fogadott ott magyar kutatókat (is). Szent-Györgyi Albert egyike azon magyar tudósoknak, akik a legnagyobb hatást gyakorolták a nemzetközi tudományos életre. Ő volt az első magyar tudós, aki hazai kutatásáért kapott természettudományos Nobel-díjat, emellett itthon és külföldön is számos magas rangú kitüntetést, például Corvin-

¹ Lénárd Fülöp a későbbiekben a Philipp Lenard nevet használta.

koszorú, Kossuth-díj, Albert Lasker Award, a Magyar Népköztársaság rubinokkal ékesített zászlórendje. Hamvai Woods Hole-ban nyugszanak (Matuscsák 2022).

Hevesy György (kémiai, 1943). „Az izotópok felhasználása nyomjelzőként kémiai folyamatok tanulmányozásában” – szól az indoklás. Hevesy Budapesten született, a Piarista Gimnáziumban érettségizett. Budapesten, Freiburgban, Zürichben, Manchesterben kutatott egyetemeken, majd 1920-ban rövid ideig ismét a budapesti egyetemen működött, tanszékvezetőként, de hamar külföldre kellett távoznia: Dániában, Németországban, Svédországban élt és dolgozott. 1942-ben Koppenhágában felfedezett egy új elemet, amely a város latin nevééről a *hafnium* nevet kapta. Pályája végén a Freiburgi Egyetemen volt tanszékvezető. A Nobel-díját megalapozó eljárást még itthon dolgozta ki, s a díjat magyar állampolgárként vette át. Nagyon büszke volt a Royal Societytől kapott Copley-éremre is. Hamvai – újrateremtése után – a család kívánságára Budapesten a Fiumei Úti Sírkertben nyugszanak (Niese–Doba 2018, 444).

Békésy György (orvosi, 1961) biofizikus, audiológus. Apja kiküldetése révén Münchenben, Konstantinápolyban, majd ismét Münchenben járt gimnáziumba. A berni egyetemen szerzett vegyész oklevelet, a pesti egyetemen doktorált fizikából. 1933-ban habilitált. 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1946-ban rendes tagja lett. 1946-ig a Posta Kísérleti Állomáson, 1947-től a Harvardon dolgozott. 1961-ben a belső fül, a csiga ingerlésének fizikai mechanizmusával kapcsolatos fölismeréseiről kapta az orvosi Nobel-díjat. 1966-tól élete végéig Honolulu-ban lakott és dolgozott, jórészt ázsiai művészeti gyűjteményének élt. Kívánsága szerint hamvait a Csendes-óceánba szórták. A diósi Rádió- és Televíziómúzeumban két emlékszobája van, sok tárgyi emlékkel (URL6). Nyolc egyetem díszdoktora.

Wigner Jenő Pál (fizikai, 1963) az atommagok és az elemi részecskék elméletének továbbfejlesztéséért, különös tekintettel az alapvető szimmetriaelvek felfedezéséért és alkalmazásáért kapta a díjat. A Fasori Evangélikus Gimnáziumba járt, ahol ő is a híres Rátz László tanár úr tanítványa volt. Állomásokban, eredményekben, barátságokban, részben kényszerű utazásokban rendkívül gazdag életútjához tartozik az atombomba kifejlesztésében és az atomenergia békés felhasználásában játszott szerepe. A nemzeti szocialista rendszer kritikusa volt. Fizikusi nagyságát már kortársai is elismerték. Huszonnyolc évesen lett a Princeton University tanára, s a kor szinte minden jelentős fizikusa a barátja volt. „Manci” nővére révén Paul Dirac sógora. 1987-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta, és többek között a Magyar Népköztársaság zászlórendje kitüntetését is megkapta. Emberi és tudósi kiválóságát egyaránt kivételesen nagy tisztelet övezte és övezi ma is. Végső nyughelye a princetoni temető.

Gábor Dénes (fizikai, 1971) a holografikus módszer feltalálásáért és a kifejlesztéséhez való hozzájárulásáért kapott Nobel-díjat az indoklás szerint. A Markó utcai főreáliskolába járt, s már első osztályos tanulóként benyújtotta az Aeroplan körhinta szabadalmi leírását. Budapesten a Műegyetemen, Berlinben a Humboldt Egyetemen volt hallgató. Később Németországban több gyárban is kutatómunkát folytatott, de Hitler

hatalomra jutása után hazajött, s egy évig az Egyesült Izzóban dolgozott. 1934-ben végleg Angliában telepedett le, és ott több neves egyetem oktatója volt. Ott dolgozta ki a holográfiát, amiért a Nobel-díjat kapta. Mellszobra áll az Imperial College London könyvtárában. Hamvainak helyét csak bő évtizedes intenzív kutatás után találta meg Londonban (Putney Vale Cemetery) Kovács László (URL7).

Harsányi János (közgazdasági, 1994). A játékelmélet, azon belül pedig főként a nem kooperatív információs játékok, az úgynevezett bayesi játékok kutatója, illetve azok közgazdaságtanon belüli alkalmazásának megteremtője volt. Ő is a fadori gimnázium tanulójaként érettségizett. 1944-ben szerzett gyógyszerész diplomát. Munkaszolgálatra vitték, deportálták, majd szerencsésen hazaszökött. 1950-ben feleségével, s annak szüleivel Ausztriába menekültek, majd onnan Ausztráliába emigráltak. Később a UC Berkeley Egyetem professzora lett. Ott hunyt el, és ott is van eltemetve. Emlékezetére alapították 2003-ban a Harsányi János Főiskolát Budapesten, amelyet 2011-ben az Edutus Egyetembe integráltak. (Aligha van még olyan egyetem, amelyik leadta egy Nobel-díjas nevét.)

Oláh György (kémiai, 1994). Meghatározó szerepe volt a Nobel-díjat érő karbokation-kémia kialakításában. Ő a globális felmelegedés problémájára is megoldást kínáló direkt metanolos tüzelőanyag-cella kidolgozója. A budapesti Piarista Gimnáziumban, majd a Műegyetemen tanult, és később ott oktatott/kutatott. 1949-ben az új Központi Kémiai Kutató Intézet társigazgatója volt Schay Géza akadémikus mellett. Már kész volt akadémiai doktori disszertációja, amikor 1956 végén családjával együtt emigrált. Több állomás után a Dél-Kaliforniai Egyetemen dolgozott, majd a Loker Szénhidrogénkutató igazgatója lett. Számos magyar kitüntetés is van: Corvin-lánc (2001), Bolyai-díj (2002), Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal (2006), Széchenyi-nagydíj (2011). Több mint harminc egyetem díszdoktora. Hamvai – végakarata szerint – Budapesten a Fiumei Úti Sírkertben nyugszanak.

Kertész Imre (irodalmi, 2002). Önéletrajzi ihletésű, a holokausztról és az önkényuralomról szóló műveiért, elsősorban a *Sorstalanság* című munkájáért kapott Nobel-díjat, amelynek alapját koncentrációs tábori tapasztalatai adták. Ő az egyetlen Magyarországon született és elhunyt Nobel-díjas. Számos hazai és külföldi kitüntetés is van, közöttük például a József Attila-díj (1989), a Kossuth-díj (1997), a Herder-díj (2000) és a Magyar Szent István Rend (2002), a Német Szövetségi Köztársaság nagykeresztje csillaggal (2004). A Sorbonne díszdoktora. Műveit sok nyelvre lefordították, belőlük több film is készült. Ő maga is fordított magyarra (például Sigmund Freud, Friedrich Dürrenmatt, Ludwig Wittgenstein műveit). Hamvait a Fiumei Úti Sírkertben helyezték örök nyugalomra.

Hersko Ferenc (kémiai, 2004). 1944-ben, hétéves korában édesanyjával Karcagról „a gyerekkori paradicsomból” egy osztrák koncentrációs táborba vitték, ahonnan nagy szerencsájükre hazajöhettek. Két év múlva édesapja is hazatért. 1950-ben engedéllyel kivándoroltak Izraelbe. Tanulmányait ott végezte, 1965-ben szerzett orvosi diplomát, 1969-ben PhD-fokozatot a jeruzsálemi Héber Egyetemen. Amerikai tanulmányútja után a Rappaport Family Institute (Technion, Haifa) rendkívül aktív munkatársa lett, ma emeritus patológiaprofesszora. Az ubikvitin-mediálta fehérjebomlás

felfedezéséért díjazták (Avram Herschko néven). Ma is tart kapcsolatot hazánkkal, itteni családtagjaival. Számos rangos kitüntetés – például orvosi Wolf-díj, Albert Lasker-díj, Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal (2005) – mellett Karcag város díszpolgára (2005) (Hersko–Molnár–Czeizel 2007).

Karikó Katalin (orvosi, 2023). Ő és munkatársa, Drew Weissman azokért a biokémiai felfedezéseikért kapták a díjat megosztva, amelyek lehetővé tették egy hatékony mRNS-alapú vakcina kifejlesztését a Covid-19 ellen. Kisújszálláson nőtt fel és érettségizett. A szegedi József Attila Tudományegyetem (JATE) biológus szakán végzett. Az Akadémia Szegedi Biológiai Központjában végezte doktori kutatásait, és a József Attila Tudományegyetemen doktorált 1983-ban. MTA-ösztöndíjasként kezdett ott dolgozni, de álláshiány miatt 1985-ben férjével és kislányával külföldre mentek. Philadelphiában, majd Washingtonban, aztán újra Philadelphiában kutatott kivételes szívóssággal, olykor igen nehéz anyagi körülmények között. Végül a mainzi német BioNTech cég munkatársa, később a cég vezető alelnöke lett. Munkásságának döntő szerepe volt a Covid-világjárvány leküzdésében. Megkapta többek között a Magyar Szent István Rendet, a Corvin-láncot és a Széchenyi-díjat. (Lánya, Francia Zsuzsanna kétszeres olimpiai bajnok evezős nyolcasban, USA-színeken.)

Krausz Ferenc (fizikai, 2023). Pierre Agostini és Anne L’Huillier kutatókkal megosztva kapott Nobel-díjat az általuk kifejlesztett, az elektronok anyagbeli viselkedésének tanulmányozására szolgáló, attoszekundumos fényimpulzusokat létrehozó kísérleti módszerekért. Móron született, ott járt iskolába és érettségizett, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen fizikusi (professzora volt Marx György), a Budapesti Műszaki Egyetemen (itt pedig Simonyi Károly) villamosmérnöki diplomát szerzett. Kutatómunkáját a Műegyetem (BME) Fizikai Intézetében kezdte, három évig az egyetem lézerlaboratóriumában tevékenykedett. A Bécsi Műszaki Egyetemen habilitált 1993-ban, majd ott professzori kinevezést is kapott. 2003-ban a garchingi Max Planck Kvantumoptikai Intézet egyik igazgatója lett. 2004 óta a müncheni Ludwig–Maximilians-Universität kísérleti fizikai tanszékét is vezeti. Az osztrák, a magyar, az európai, az orosz, a német Leopoldina Akadémia tagja, emellett számos kitüntetés van, például a Leibniz-díj, a fizikai Wolf-díj, a magyar Corvin-lánc és a Magyar Szent István Rend.

A magyar származású Nobel-díjasok

A táblázatok második felében – önként vagy kényszerből – külföldre emigrált magyar szülők gyermekei vannak, akik nem Magyarországon születtek, és mindvégig más ország(ok)ban éltek/élnek: ők a *magyar származású* díjazottak. Nem beszéltek/beszélik nyelvünket – kivétel Lenard, Zsigmondy és Wiesel, akik beszéltek, Gajdusek pedig értette. Nem Magyarországon tanultak (kivétel Philipp Lenard ifjúkorában), nem itt dolgoztak, nem itt kutattak, így nem itt érték el Nobel-díjjal elismert eredményeiket. Néhányan szakmai rendezvényeken jártak ugyan hazánkban, míg többségük (Fried, Bárány, Zsigmondy, Friedman, Stigler, Politzer, Glück) soha nem

járt Magyarországon, Magyarország számukra már nem volt a „haza”, hamvaik nem is itt nyugszanak.² Közülük csak John Polanyit választotta tiszteleti taggá a Magyar Tudományos Akadémia.

Philipp Lenard (fizikai, 1905). Az akkori Magyarországhoz tartozó Pozsonyban született tiroli eredetű német szülők gyermekeként (URL8).³ Ott magyar iskolába járt, egyetemre pedig Budapesten, Bécsben, Berlinben és Heidelbergben. Diplomásként Eötvös Loránd mellett töltött egy félévet, de nem véglegesítették. A későbbiekben már csak német nemzetiségéhez ragaszkodott, nem tekintette magát magyarnak (URL9). 1907-ben lemondott a magyar állampolgárságáról, és felvette a németet. Nobel-díjjal elismert kutatásait Kielben végezte. Tudományos eredményeit, szakmai nagyságát, Nobel-díjának indokoltságát kivétel nélkül mindenhol elismerik. A Porosz Tudományos Akadémia 1909-ben levelező, 1942-ben tiszteleti taggá választotta. Az előbbiről ő maga 1934-ben lemondott, az utóbbit az Akadémia 1946-ban visszavonta. A Magyar Tudományos Akadémia 1897-ben levelező, majd 1907-ben tiszteleti tagjává választotta. De szólni kell arról is, hogy élete későbbi évtizedeiben a nemzeti szocializmus elkötelezett híve, Hitler személyes tanácsadója lett, és az „árja fizika” védelmében méltatlan, durva stílusú szakmai és faji vitát kezdeményezett és folytatott Albert Einsteinnel és másokkal. Mindezekért 1945-ben a Magyar Tudományos Akadémia „vegyes bizottsága” úgy döntött, hogy „az Almanachból ezentúl kihagyni kívánja”. Egykori munkahelyén, Kielben, az egyetem parkjában hét Nobel-díjas professzoruk közül hatnak egy-egy oszlopon mellszobra áll, a hetedikén csak egy tábla van, amelyen Lenard – korábbi fizikusi érdemei mellett – későbbi, Hitler személyes barátságát is elnyerő, nemzeti szocializmushoz kapcsolódó, Einstein-ellenes antiszemitizmusa olvasható (URL9). A világháború után a róla korábban elnevezett kiel-i egyetemi intézetről és középiskoláról, majd több országban is utcákról, sőt a Holdon egy kráterről is levették a nevét. A Berlin-Brandenburgi Akadémia 1946-ban kizárta. Pozsonyban (Bratislava) megjelöletlenül áll szülőháza a korábbi *Lenardova* nevű utcában, ami ma Kozia (Kecske) utca (URL10). Egy külső városrészben van ugyan *Lenardova ulica*, de keresztnév (Philipp) vagy más információ nincs a táblákon (URL11). Ezzel szemben Magyarországon három mellszobra is áll (lásd később), és két városunkban újabban utcát is neveztek el róla – ami szembemegy a nemzetközi gyakorlattal!

Robert Bárány (orvosi, 1914). Apja magyar, anyja cseh nemzetiségű volt, ő Bécsben osztrák állampolgárként született. Ott járt iskolába, és ott szerzett orvosi diplomát 1900-ban, majd több osztrák klinikán dolgozott. A világháború kitörésekor rokkantsága és biztos állása ellenére önként jelentkezett a frontra. Przemyslben, a vár-

² Vannak, akik külföldi állampolgárként is mindvégig megtartották nevükben az ékezet(ek)et, mások nem. Megtartotta például Bárány (még svéd dédunokája is), Békésy, Glück, Karikó vs. Gabor, Olah, Polanyi. Ez nem perdöntő elem.

³ Bár német szülők gyermeke, de pozsonyi születése okán rendszerint a „magyar” körben tartják számon. Czeizel Endre német fizikusként definiálta, mivel „származásának objektív értékelése szerint tehát sohasem volt magyar...”. Nem lehet egyetlen körbe besorolni.

kórházban volt önkéntes orvos. Miután az oroszok az erődöt 1915-ben elfoglalták, fogságba esett, ahonnan 1916-ban a svéd kormány közbenjárására szabadult ki. Élete utolsó évtizedében az Uppsalai Egyetem Fül-orr-gégészeti Klinikáját vezette. Születésekor osztrák, majd a Nobel-díj révén svéd állampolgár volt, sosem tartotta magát magyarnak.⁴ Nem beszélt magyarul, sohasem járt hazánkban, nem is volt kapcsolata a magyar tudományossággal. Uppsalában halt meg, de Stockholmban temették el, mert csak ott volt zsidó temető.

Richard Zsigmondy (kémiai, 1925). Magyar származású osztrák–német vegyész, Bécsben született 1865-ben. Édesapja, Zsigmondy Adolf, fogorvosi tanulmányait itt-hon kezdte, de Bécsben fejezte be, és utána ott is élt. Felesége Irma von Szakmáry (Szakmáry Irma) magyar költő volt. Az apa több nyelven is beszélt, de osztrák („labanc”) érzelmei miatt otthon tiltotta a magyar beszédet. Richard Zsigmondy a bécsi orvosegyetemen, majd a műszaki főiskolán és a müncheni egyetemen is tanult. 1890-ben szerzett doktori fokozatot. Több egyetemen és a jénai Schott üvegyárban folytatott igen eredményes kutatómunkát. 1908-tól haláláig a Göttingeni Egyetemen a szerves kémia professzora volt. A kolloid rendszerek (azon belül az aranyszolok) kiemelkedő tudósa, az ultramikroszkóp, a membránszűrő, az ultraszűrő feltalálója. Ezeket ma is alkalmazzák. Magyar származása kétségtelen, de az országgal, a magyar tudományossággal nem volt kapcsolata. Ő magát mindig osztráknak vallotta, Nobel-díját osztrák állampolgárként vette át, de 36 évi németországi munka után német állampolgárként halt meg Göttingenben, ahol a városi temetőben nyugszik (URL12).

Milton Friedman (közgazdasági, 1976). Hozzájárulásáért a fogyasztáselemzéshez, a pénztörténethez és -elmélethez, a stabilizációs politika összetettségének bemutatásáért díjazták. Több híres egyetem (Wisconsin–Madison, Chicago, Cambridge) professzora volt. A 20. század egyik legjelentősebb közgazdászának tartják. Szülei – Friedman Jenő Saul és Landau Sára Eszter – az osztrák–magyar monarchiabeli Beregszászról vándoroltak ki az USA-ba, ő már Brooklynban született. Nevét ma Budapesten egyetem viseli (korábban ez volt a Zsigmond Király Főiskola). A Milton Friedman Egyetem parkjában tizenhárom Nobel-díjas mellszobra látható, de meglepő, hogy a névadóé nincs közöttük. Friedman nem beszélt magyarul, és csak egyszer, 1990-ben járt hazánkban (Bödök 2005, 59). Széles körű szakmai elismertsége mellett sokan elítélik, mások elhallgatják a chilei katonai diktatúrát támogató szereplését. Hamvait – kívánsága szerint – a San Franciscó-i öbölbe szórták.

Daniel Carleton Gajdusek (orvosi, 1976). Szlovák apa és külön-külön emigrált magyar szülők lányaként már Amerikában született „magyar” anya házasságából származik. Az USA állampolgárként született és élt. A *kuru* nevű idegrendszeri betegség diagnosztizálásának felfedezése és értelmezése, amiért a Nobel-díjat kapta, bonyolult történet. Díjazásáról a szokásos módon számos magyar sajtóorgánium

⁴ Czeizel Endre (2002) egy pró és tizenhárom kontra érv alapján így fogalmaz: „Mindezek alapján a tudati infantilizmus tipikus nacionalista túlzásának tekinthető Robert Bárány besorolása a »magyar« Nobel-díjasok közé.”

adott hírt, méltató tanulmányok is jelentek meg róla, de egyik sem említette akkor, hogy anyai ágon magyar (debreceni) gyökerei vannak (Ádám 1977; Pető 1977).⁵ Gajdusek életútján erős árnyék, hogy az USA-ban pedofiliáért egy évet töltött börtönben, majd bírósági döntés után vállalta, hogy nem él tovább Amerikában. Ezért Európába települt át, itt szakmai elismerés övezte, sok helyre meghívták. Itthon csak ekkor „fedezték fel” magyar származását: a kilencvenes évek végén többször és több helyen járt hazánkban (Keczer 1999),⁶ például Debrecenben is tartott előadást a Debreceni Akadémiai Bizottságban (DAB) (URL13). Utolsó éveiben Tromsøban (Norvégia) élt, és ott is nyugszik.

John Charles Polanyi (kémiai, 1986) talán a legismertebb név itthon a nem hazánkban született magyar származású Nobel-díjasok közül, ami nem kis részben édesapja, Polányi Mihály neves tudós, kémikus, filozófus el- és közismertségén is alapszik. Szülei 1920-ban itthonról emigráltak, ő már Berlinben született. A nemzetiszocializmus elől 1933-ban onnan Manchesterbe költöztek, ő ott tanult, diplomázott és doktorált. 1956 óta a torontói egyetem oktatója, ma már nyugdíjas professzora. Az elemi kémiai folyamatok dinamikájával kapcsolatos felfedezéseiért kapott Nobel-díjat 1986-ban. 2006. április 18-án tartott akadémiai tiszteleti tagi székfoglalójának címe: „Observation of Individual Molecules Engaged in Chemical Reactions; Accompanied by Some Reflections on the Importance of the Individuality by One of Hungarian Descent” (A kémiai reakciókban részt vevő egyes molekulák megfigyelése egy magyar származású tudósok az egyéniség jelentőségéről vallott egyes nézeteivel kísérve). Huszonöt egyetem díszdoktora, nagy nemzetközi elismertségű tudománypolitikus, több más díj mellett a rangos *Order of Canada* díj kitüntetettje.

Elie Wiesel (béke, 1986) 1928-ban született egy jiddis családban abban az észak-erdélyi kisvárosban, amelyet mi, magyarok Máramarosszigetként ismerünk, de akkor (és ma is) Románia Sighet nevű közigazgatási egysége. 1944-ben családjával együtt Auschwitzba deportálták, de ő túlélte a holokausztot. A szörnyűségeket *La Nuit* (Az éjszaka) című művében írta le (URL14). A Sorbonne hallgatója volt, majd író, politikai aktivista és egyetemi tanár több egyetemen. A Nobel-békedíj bizottság az „emberiség hírvivőjének” nevezte. 2002-ben a Románia csillaga érdemrend főtiszti keresztjével tüntették ki, melyet 2004-ben politikai tiltakozásként visszaadott. Ennek ellenére, a 2005-ben ott létesített országos holokauszt kutatóintézetet róla nevezték el. Szülővárosában tiszteletére Elie Wiesel Emlékház, a városközpontban tér és mellszobor is van (URL15). Magyarországon 2004-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjét, de ezt 2012-ben politikai tiltakozásul visszaadta (URL16). A mai Magyarországon egyszer járt: 2009-ben egy „Magyar–zsidó együttélés – együtt a közös

⁵ Például Hollán Zsuzsa akadémikus ismertetője a *Magyar Tudomány* szokásos rovatában (Pető 1977).

⁶ Keczer Gabriella interjúja Carleton Gajdusekkel: „...magyar–szlovák származású amerikai virológussal...”.

jövőért” című konferencián. Számos magas rangú kitüntetést kapott világszerte. New Yorkban hunyt el, Westchesterben (NY) nyugszik (URL17).

Van négy olyan Nobel-díjas, akiket a magyar közvélemény, sőt a szűkebb szakmai közösség is alig ismer, mivel nem voltak (nincsenek) aktív magyar kapcsolataik, jóllehet szüleik révén ők is ugyanúgy *magyar származásúak*, mint például Elie Wiesel vagy John Polanyi.

Alfred Herman Fried (béke, 1911) a magyar Wikipedián nem is található meg, az angol nyelvű viszont ezt írja róla: „Bécsben (Ausztria–Magyarország) született magyar–zsidó családban. Apja Szigetvárról költözött Bécsbe, anyja, Engel Bertha Budapestről (neki mindkét szülője – Engel Leopold és Weiss Betti – Budapesten született)” (URL18). Könyvkereskedő, pacifista író, újságíró, eszperantista, a Német Béketársaság társalapítója, a Nemzetközi Béke Sajtószövetség főtítkára, a Leideni Egyetem díszdoktora. Fried a nemzetközi eszperantó mozgalom kiemelkedő alakja volt, könyvet is írt *A nemzetközi eszperantó nyelv tankönyve* címmel.

George Joseph Stigler (közgazdasági, 1982) amerikai közgazdász, akit a piaci folyamatok és az iparszerkezet analízisét tárgyaló új megközelítéséért díjaztak. A Nobel-díj honlapján így ír magáról: „1911-ben Rentonban születtem, ami Seattle külvárosában található, Washington államban. Egyetlen gyermeke voltam Joseph és Elizabeth Stiglernek [szül. Hungler], akik egymástól függetlenül vándoroltak az Egyesült Államokba a 19. század végén. Édesapám Bajorország, az édesanyám az akkori Ausztria–Magyarország területéről érkezett (és az ő édesanyja valójában magyar volt)” (URL19).⁷ Mátyás Szabolcs könyvében ezt olvashatjuk róla: „Anyja szülei (Hungler Mihály és Szurics Éva) Bakonypéterden éltek és haltak meg 1919-ben.” Hungler Mihály megkopott sírköve ma is látható a falu temetőjében (Mátyás 2022). Bakonypéterd weboldala a híres péterdiek között említi Stiglert (URL20).

David Hugh Politzer (fizikai, 2004) amerikai fizikus, jelenleg a Caltech (Pasadena, USA) professor emeritusa. Az erős kölcsönhatás elméletében fontos szerepet játszó *aszimptotikus szabadság* felfedezéséért kapott Nobel-díjat. Édesapja Politzer (Alan) Aladár a Kis-Duna menti Nádszegen, édesanyja, Diamant Valéria is a Felvidéken született, David már New Yorkban. Nincs aktív magyar kapcsolata. Tanulságosan fogalmaz erről a származási kérdés kezeléséről: „Nem vagyok hajlandó a tényleges történelmet fényezni csak azért, hogy valaki más hazafias lelkesedését támogassam” (Trócsányi 2024). A mondat nem igényel magyarázatot, de tanulsága nagyon is megszívlelendő.

Louise Glück (irodalmi, 2020) Nobel-díjának indoklása így fogalmaz: „összetéveszthetetlen költői hangja, amely rideg szépségével egyetemessé teszi az egyéni létet”. Bollobás Enikő így jellemzi folyóiratunkban: „Louise Glück, a személyesség felegyelmezett költője” (Bollobás 2021). Apai nagyszülei jómódú magyarok voltak, mindketten Érmihályfalváról vándoroltak ki Amerikába 1900-ban, ahol a nulláról kezdték építeni új életüket – ahogy azt *Legenda* (Legend) című verséből idézi Bollobás:

⁷ Stigler magyar származását Pető Gábor Pál Nobel-díjasokról szóló írása nem említi (1983).

„Apám apja Dhlua városából
 érkezett New Yorkba:
 egyik balszerencse követte a másikat.
 Magyarföldön tudós, jómódú úr,
 Majd lecsúszott bevándorló
 aki hideg pincében szivart sodor.”

Nagyszüleit még Nobel-díjas önéletrajzában is említi: „there was very little sense of Hungary or Russia in my house” (az otthonomban nagyon kevés volt a magyar vagy az orosz érzés) (URL21). (Anyai nagyszülei oroszok voltak.) Glück díjazásakor (2020), majd elhunytakor (2022) magyar származására nagyon sokszor utaltak a magyar sajtóban és a médiában. Így, ha a „magyar szülők gyermeke” feltétel alapján szigorúan véve nem lenne ide sorolható, megemlítése – mondjuk így – *magyar gyökerű* díjazottként bizonyára indokolt.

A most rendszerezett kitüntettek mellett több olyan díjazottat is találunk, akik – a monarchia kori Magyar Királysághoz tartozó – szülőhelyük révén érintettnek tűnnek, de csak születési hely alapján nem látunk indokoltnak e körben tárgyalni más Nobel-díjasokat. Mindenekelőtt azért nem, mert nincs magyar felmenőjük. Nem vehetjük el nemzetiségüket, és viszont: nem vehetjük el őket nemzetüktől. *Ivo Andrić* horvát származású szerb író az akkor Nagy-Magyarországhoz tartozó Travnikban (Bosznia-Hercegovina) született, de soha senki, ő maga sem gondolta/mondta, hogy magyarnak tekintsék. Ugyanez mondható el a vukovári horvát *Leopold Ružička*, a szarajevói horvát *Vladimir Prelog*, a ljubljanei szlovén–német hátterű *Fritz Pregl* kémikusokról vagy a galíciai születésű *Sámuel Jozsef Ágnon* (*Shmuel Yosef Agnon*) izraeli íróról (sz. Bucsacs) és *Isidor Isaac Rabi* (sz. Rymanów) fizikusról is. A monarchiabeli Prágában született és diplomázott cseh–amerikai *Gerty Theresa* és *Carl Cori* házaspárnál természetesen sohasem merült fel bármiféle magyar (vagy osztrák) besorolásuk.

Jelöltek voltak a Nobel-díjra

Rendszeresen visszatérő, sok helyen olvasható kérdés: kik – magyarok és nem magyarok – érdemeltek volna Nobel-díjat, akár érkezett díjazásukra javaslat a Nobel Alapítványhoz, akár csak a kérdéskörrel foglalkozók fogalmaztak meg ilyet. (Közismert, hogy a felterjesztések ötven éven át titkosak, utána ezeket az Alapítvány nyilvánosságra hozza.) Messze nem a teljesség igényével említünk néhány ilyen témájú munkát, például Beck Mihály, Hargittai István, Palló Gábor írásait („Nobel – évforduló” 2001), Bödők (2005), Mátyás (2022), mint ahogy azok sem lépnek fel ilyen igénnyel, csak gyakran szép számú példával.

A magyar Nobel-díjasokról szóló angol nyelvű Wikipedia-szócikk (URL22) húsz olyan magyar személy nevét tartalmazza az 1901–1971 közötti időszakból, akiket Nobel-díjra felterjesztettek, de a kitüntetést nem kapták meg. A leggyakrabban jelölt személyek, természetesen nem a teljesség igényével: Apponyi Albert, Bay Zoltán,

Eötvös Loránd, Gróh Gyula, Högyes Endre, Kármán Tódor, Krasznahorkai László, Lánzos Kornél, Nádas Péter, Neumann János, Polányi Mihály, Selye János, Szilárd Leó, Teller Ede, Than Károly, Zemplén Győző és mások.⁸

További jelentős nemzetközi tudományos díjak

A tudomány – az irodalom és a béke – világa természetesen szélesebb, mint a Nobel-díjaké. Érthető, hogy más tudományterületeken is alapítottak (többnyire nagy vagyonú és nagylelkű, tudománytisztelő emberek) nagy presztízsűvé vált díjakat. A kör pontosan nem határolható be. A lista meglehetősen hosszú, de néhány díjnak a maga területén a Nobel-díjhoz hasonló/közelítő rangja van (Nemzetközi tudományos díjak: URL23). Itt csak azokat említjük meg, melyeket magyar (születésű) kutatók is megkaptak.

Az *Abel-díj*: „a norvég király évente egy vagy több kiemelkedő matematikusnak ítéli oda. A díjat *Niels Henrik Abel* (1802–1829) norvég matematikusról nevezték el, és közvetlenül a Nobel-díjak mintájára adják (URL24): *Peter D. Lax* (2005; Budapest, 1926), *Szemerédi Endre* (2012; Budapest, 1940), *Lovász László* (2021; Budapest, 1948).

A *Wolf-díj* egy Izraelben odaítélt nemzetközi díj, amelyet 1978 óta minden évben élő tudósoknak és művészeknek ítélnek oda „az emberiség és az emberek közötti baráti kapcsolatok érdekében elért eredményekért [...] nemzetiségre, fajra, bőrszínre, vallásra, nemre vagy politikai nézetekre való tekintet nélkül” (URL25).

- *Matematika*: *Raoul Bott* (2000; Budapest, 1923 – Carlsbad, California, 2005), *Erdős Pál* (1983; Budapest, 1913 – Varsó, 1996), *Peter D. Lax* (1987; Budapest, 1926), *Lovász László* (1999).
- *Fizika*: *Telegdi Bálint* (1991; Budapest, 1922 – Pasadena, 2006), *Krausz Ferenc* (2022; Mór 1962).
- *Kémia*: *John C. Polanyi* (1982; Berlin, 1929), *Gabor A. Somorjai* (1998; Budapest, 1935), *George Feher* (2007; Bratislava/Pozsony, 1924 – La Jolla, 2017) (URL26).⁹
- *Orvosi*: *Avram Hershko* (2001; Karcag, 1937), *Roska Botond* (2024; Budapest, 1969).
- *Zene*: *Ligeti György* (1995; Tárnáveni/Dicsőszentmárton, 1923 – Bécs, 2006), *Solti György* (1996; Budapest, 1912 – Antibes, 1997), *Fischer Ádám* (2018; Budapest, 1949), *Kurtág György* (2024; Lugos, 1928).

A *Balzan-díj* az emberségért, a békéért és a népek közötti testvériségért (URL27): *Ligeti György* (1991), *Kondorosi Éva* (2018; Budapest, 1948).

⁸ Hadd legyen szubjektív a szerző, s említsen meg három-három – nem magyar – tudóst és tudósnőt, akik méltatlanul maradtak Nobel-díj nélkül: Dmitrij Ivanovics Mendelejev (az elemek periódusos rendszere), Stephen Hawking (az idő története) és Albert Bruce Sabin (Sabin-cseppek), illetve Maud Menten (enzimkinetika), Lise Meitner (maghasadás) és Rosalind Franklin (DNA).

⁹ „So Fehér was a Hungarian jew” (URL26).

A *Kiotó-díj* „egy japán eredetű nemzetközi díj, amelyet olyan személyeknek ítélnek oda, akik a tudomány és a technológia, valamint a művészetek és a filozófia területén jelentős eredményeket értek el” (URL28): *Lovász László* (2010).

Lasker-díj: „A díjat 1946 óta minden évben annak az élő személynek ítéljük oda, aki-ről úgy vélik, hogy a legnagyobb mértékben járult hozzá az orvostudományhoz, vagy aki az orvostudomány érdekében a nyilvánosság előtt tett szolgálatot”: *Szent-Györgyi Albert* (1954), *Karikó Katalin* (Drew Weismann is) (2021).

Shaw-díj: „Run Run Shaw úr, a látnok filantróp szilárdan hitt a tudás erejében. Felismerte a tudósok döntő szerepét a természet bonyolult rejtélyeinek megvilágításában, és megértette, hogy fáradhatatlan erőfeszítéseik alapvető fontosságúak a civilizáció fejlődéséhez” (URL29) *János Kollár* (2017; Budapest, 1965).

Említsük meg, hogy egy-egy holdkráter neve is megörökíti Békésy György, Hevesy György és Zsigmondy Richard emlékét. Gábor Dénesről, Hevesy Györgyről, Karikó Katalinról és Wigner Jenőről egy-egy kisbolygót is elneveztek.

Van tizenhat olyan tekintélyes, *nem magyar alapítású nemzetközi tudományos díj*, amelyet magyar (származású) tudósról neveztek el: Robert Bárány Medal, George Hevesy Award, Theodore von Kármán Prize, George Pólya Prize, Leo Szilard Award, George Pólya Award, Theodore von Karman Award, George Békésy Medal, John Kemeny Prize, John Polanyi Prize, Hans Selye Award, Gabor Medal, John Von Neumann Medal, Eugene Wigner Award, Paul Erdős Award, Edward Teller Award (Bödök 2005).

Az ebben a körben releváns nemzetközi díjak sokaságát (közel sem teljességét) jól illusztrálja, hogy Karikó Katalin eddig több mint száz tudományos díjat, elismerést kapott (URL30).

A tisztelet és emlékezés más formái hazánkban

A díjak mellett a tisztelet és az emlékezés fontos és a nyilvánosság számára folyamatosan megjelenő formája intézmények, közterek, tanulmányi versenyek, díjak elnevezése, emlékérmek, bélyegek kiadása. Bár szép számú példát mutatunk be a következőkben, de aligha teljes a kép. Magán- vagy intézményi gyűjteményekben, emlékhelyeken biztosan található még továbbiak, mint például Nobel-díjasok a Szegedi Tudományegyetem Szent-Györgyi Albert emlékszobájában.

A *Kertész Imre Intézet* Budapesten a névadó tárgyi és szellemi örökségét gondozza.

Kutatóintézeteink között egynek van Nobel-díjas névadója: Wigner Fizikai Kutatóközpont.

Felsőoktatási intézményeink körében kettőnek: Milton Friedman Egyetem, Gábor Dénes Egyetem (kampuszán a névadó mellszobra áll). Említsük meg a Szegedi Tudományegyetem Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Karát is, amely 2000 előtt a Szent-Györgyi Albert Orvostudományi Egyetem volt. (A Harsányi János Főiskola „névtelenül” beolvadt a mai Edutus Főiskolába.)

Közoktatási intézményeink közül Budapesten kettő, Győrben, Kecskeméten, Veszprémben, Balassagyarmaton egy-egy viseli Szent-Györgyi nevét. Iskolát neveztek el továbbá Hevesy Györgyről (Tura, szoborportré), Békésy Györgyről (Budapest, büszt), Wigner Jenőről (Eger, büszt), Gábor Dénesről (Szeged), Harsányi Jánosról (Budapest). S az ellenpélda: Debrecenben a közelmúltban lecserélték Gábor Dénes nevét egy szakközépiskolában. Hej, Debrecen!

A *közterületek* elnevezése körében is Szent-Györgyi Albert vezet: 24 helységben van ilyen nevű utca/út/tér. Városainkban utca viseli Hevesy György (5), Wigner Jenő (4), Békésy György, Gábor Dénes, Oláh György, Lénárd Fülöp, Bárány Róbert, Zsigmondy Richard (2-2), Harsányi János és Kertész Imre (1-1) nevét. De a Hitlerbarát Philipp Lenardról csak országunkban vannak utcák elnevezve (Lénárd Fülöp utca néven), más országokban mindenütt átnevezték ezeket!

A magyar posta több alkalommal jelentetett meg *bélyeget* Nobel-díjasokról: az egyik esetben hat bélyegen külön-külön szerepel Bárány, Zsigmondy, Szent-Györgyi, Hevesy, Békésy és Gábor Dénes arcképe, a másik esetben tizenkét név olvasható egy bélyegen (URL31; URL32) (itt sem érthető a nevek kiválasztása). Egyedi emlékbélyeget kapott Wigner Jenő.

A *Magyar díjak, kitüntetések listája* című weboldalon másfél ezer igen sokféle díj és kitüntetés között hat Nobel-díjasról elnevezett hét díj található (URL33):

- Szent-Györgyi Albert Orvosi Díj – alapító: Goodwill Pharma Nyrt., Szeged;
- Szent-Györgyi Albert-díj – alapító: az oktatásért felelős miniszter;
- Hevesy György-díj a Nukleáris Biztonságért – alapító: MTA + Paksi Atomerőmű Zrt.;
- Wigner Jenő-díj – alapító: MTA + Paksi Atomerőmű Zrt.;
- Gábor Dénes-díj – alapító: NOVOFER Alapítvány;
- Oláh György-díj – alapító: MTA VII. osztálya;
- Harsányi-díj emlékérmé – Magyar Kockázati- és Magántőke Egyesület (HVCA) (URL34).

Az egyetemeink által adományozott *honoris causa* címek érdekes eloszlást mutatnak: Oláh György hét (!) egyetemünk, míg a hét másik díjazott összesen nyolc egyetem díszdoktora. Kissé meglepő, hogy itthon Gábor Dénes és Avram Hershko (URL35) sem kapott ilyen elismerést. Hazai egyetem *magyar származású* Nobel-díjast nem avatott díszdoktorává.

Volt már szó a *szobrokról*. Ezek egy kivételével mellszobrok. A Szegedi Tudományegyetem főépülete előtt viszont Szent-Györgyi Albert egész alakos szobra áll. Ahogy a 3. táblázat is mutatja, három helyen szoborcsoport van: az egi Wigner Jenő középiskolában 2000 óta (URL36), a Milton Friedman Egyetem udvarán pedig 2006 óta (URL37) 14-14, illetve Kisényi község szép parkjában (2021) 13 büszt látható (Hersko Ferenc itt valamiért „hiányzik”). A szoborcsoport állítása természetesen elismerésre méltó, de a jelenlegi szelekció már aligha, a még e témakörben tájékozott látogató számára sem igazán érthető, sőt! Ennél súlyosabb gond, hogy e szoborcsoportok

révén egyedül vagyunk Európában, ahol Philipp Lenardnak publikus mellszobra van, ráadásul három is. *Ad absurdum*, Kisnémediben 2021-ben vezető kormánytisztviselők avatták a nemzetiszocialista, Hitler-barát Philipp Lenard és a koncentrációs táborokat megszervezett és túlélte, de édesanyját és húgát ott elvesztő Elie Wiesel büsztjét (is), akiknek együttes szerepeltetése még egy szoborparkban sem elfogadható. (URL38).

Jelentős számban találunk *emléktáblákat* a díjazottak szülő- vagy lakóházán, a róluk elnevezett intézményekben. Ezeket megpróbáltuk összegyűjteni az internetről, sokat találtunk, de ez más források alapján nem volt teljes, így nem adunk meg részadatokat. Teszünk két kivételt, amikor megemlítjük: Gábor Dénesnek és Szent-Györgyi Albertnek hat-hat helyen van emléktáblája itthon (URL39), előbbinek Londonban (URL40), utóbbinak a hollandiai Groningenben is van (URL41).

A Magyar Nemzeti Bank *emlékérmét* készíttetett több Nobel-díjasunkról: Gábor Dénes (2000), Szent-Györgyi Albert (2012), Wigner Jenő (2013), Bárányi Róbert (2014), Zsigmondy Richard (2015), Hevesy György (2018), Harsányi János (2020), Békésy György (2022), Kertész Imre (2022), Milton Friedman (2022), Karikó Katalin (2024), Krausz Ferenc (2024). A válogatás szempontjai itt sem érthetőek.

A Nobel-díjasokról megjelent *könyvek, tanulmányok, disszertációk, interjúk, jubileumi megemlékezések, szakmai konferenciák, napok, tanulmányi versenyek száma* még az internet segítségével is csak részlegesen gyűjthető össze. Az érdeklődő olvasóra bízunk ezek áttekintését azzal a megjegyzéssel, hogy ezt alaposan, de kritikusan tegye. Azt fogja találni, hogy ezekben a műfajokban is kiemelkedően nagy számban jelenik meg Szent-Györgyi Albert neve. Sőt, sok esetben úgy tűnik, a tudós iránti tiszteletet felülmúlja az esemény rangjának emelését célzó szándék (vagy mint a termék jobb eladhatósága: lásd Szent-Györgyi Albert C-vitamin-tabletta).

A jelen írásban említett, ma élő öt Nobel-díjas egyike sem él tartósan hazánkban. Az idősebbek már nem, de Karikó Katalin és Krausz Ferenc gyakran járnak itthon, sőt fontos szerepet is vállalnak a magyar tudományosságban. Így *élőben hallhatók, láthatók, kérdezhetőek (szelfizhetőek) hazai rendezvényeken*, ami mindig nagyon sokak számára teszi érzékelhetővé és élménnyé személyes (el)ismertségüket, magyarságukat, munkásságukat, eredményeiket, pályájuk tanulságait.

Összegzésként

Nem először fogalmazhatjuk meg, hogy Alfred Nobel a díj alapításával nemcsak a kiemelkedő tudományos (plusz irodalmi és békeerősítő) teljesítmények elismerését biztosította, hanem ennek révén a tudomány társadalmi (el)ismertségét is nagyban növelte és növeli ma is – világszerte. Ez olyan országokban, olyan nemzeteknél, amelyekhez viszonylag több Nobel-díjas kötődik, különösen erősen érzékelhető. Hazánk biztosan ezek közé tartozik, s ez megnyilvánul a Nobel-díjak hazai társadalmi jelenlétében is, amit az egyre szélesedő médiaforumok folyamatosan erősítenek, formáit gyarapítják, ahogy ezt az írás példái is mutatják. Örvendetes, hogy – bizonyára ennek hatására is – emléküik, ismertségük és elismertségük számos formában megjelenik.

Látni kell azonban, hogy ebben a körben és megjelenésében gyakran erős heterogenitás, sőt ellentmondás, olykor eltúlzott „hazafiság” is tapasztalható. Érződik ez elsősorban abban, hogy ki kiket tekint – okkal vagy nem megalapozottan, gyakran tájékozatlanul – „magyar” Nobel-díjasnak. Olyanokat is, akik nem tartották/tartják magukat magyarnak. Ne fogadjuk ezt el, ne akarjuk magyarrá tenni azt, aki nem tartotta/tartja magát annak!

Természetesen ezt a kérdést is az alapoknál érdemes (lenne) – nem túlozva és nem felnagyítva – kezdeni, azaz Nobel-díjasainkat a magyar tudomány spektrumában a maguk helyén megjeleníteni már a közoktatásban, s – nagyobb súllyal – az egyetemeken is. Nem a számokat, hanem a személyeket, a tudományos pályákat, kutatási módszereket és a nagyszerű eredményeket. S olyan feltételeket teremteni itthon, hogy a díjra potenciálisan esélyesek a 21. században már ne menjenek el külföldre: ők majd valóban magyar Nobel-díjasok legyenek.

* * *

Nem szerepel a táblázatokban négy olyan személy, akik nem egyénileg kaptak Nobel-díjat, hanem egy-egy olyan jelentős nemzetközi szervezet alapító vagy meghatározó tagjai (voltak), amelyeknek testületként ítelték meg a Nobel-békedíjat.

Az *International Physicians for the Prevention of Nuclear War* (IPPNW; *Nemzetközi Orvosok a Nukleáris Háború Megelőzéséért*) (Nobel-díj: 1985) alapító és meghatározó tagja volt *Henry David Abraham* orvos, több bostoni egyetemi klinika – ma már emeritus – pszichiátriaprofesszora (URL42, a képeken kezében a Nobel-békedíjérem). „Dr. A’ 1942-ben született Philadelphiában, magyar származású. Apja, Abraham Meyer és anyja, Berger Mathilda együtt érkeztek az Egyesült Államokba. Abrahamnak még vannak rokonai Kispesten, az Artandi család (URL43).” E-mail-váltásunk szerint nem ismeri őket, csak hallott rokonságukról.

Ugyanezen szervezet európai alelnöke volt 1983–1989 között – azaz a díj elnyerésekor – *Hollán Zsuzsa* (1920–2008) hematológus egyetemi tanár, akadémikus, az Országos Hematológiai és Vértranszfúziós Állomás 1959–85 közötti igazgató főorvosa, 1985–1990 között főigazgatója (URL44). Ő az emberi vérfesték ősi alfa-lánca megkettőződésének első felismerője.

Az *International Campaign to Ban Landmines* (ICBL; *Nemzetközi Kampány a Taposóaknak Betiltásáért*) (Nobel-díj: 1997) nemzetközi szervezet egyik kezdeményezője és aktív szervezője volt *Majláth Judit*, aki Budapesten született, de 1956 óta külföldön (jelenleg Bécsben) él, az ICBL ausztriai elnöke (Bödök 2005).

Az *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC; *Éghajlatváltozási Kormányközi Testület*) (Nobel-díj: 2007) egyik vezetője (ma alelnöke) *Ürge-Vorsatz Diana* fizikus, klímakutató. Német édesapa és magyar (nyelvész) édesanya gyerekeként Berlinben született, de kiskorától Magyarországon él, és vegyész férjével hét gyermeket nevelnek. Jelenleg a Central European University professzora, a Környezettudományi Intézet vezetője (URL45).

A szerző hálásan köszöni Szabados László asztrofizikus és Majoros Klára olvasószerkesztő sokoldalú, tartalmas és kiegészítő segítségét.

Irodalomjegyzék

- Ádám Éva (1977). „Orvosi Nobel-díj”. *Természet Világa*, 108/4, 179–180.
- Bollobás Enikő (2021). „Louise Glück, a személyesség fegyelmezett költője”. *Magyar Tudomány*, 183/1, 45–53. <https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.1.8>
- Bödök Zsigmond (2005). *Nobel-díjas magyarok*. Dunaszerdahely: NAP Kiadó.
<https://mek.oszk.hu/08400/08484/08484.pdf>
- „Budapestre látogatott Milton Friedman fia”. *zsido.com* (2018. április 25.).
<https://zsido.com/budapestre-latogatott-milton-friedman-fia/>
- Czeizel Endre (2002). *Tudósok, gének, dilemmák. A magyar származású Nobel-díjasok családfaelemzése*. Budapest: Galenus Kiadó.
- D. Molnár István – Bazsa György (2019). „Lengyel és lengyelnek (is) tartott Nobel-díjas írók, tudósok, politikusok”. *Debreceni Szemle*, 27/3, 293–312.
http://epa.niif.hu/04600/04620/00047/pdf/EPA04620_debreceni_szemle_2019_03_293-312.pdf
- Hargittai István (2004). *Út Stockholmba: tudósok és Nobel-díjak*. Budapest: Galenus Kiadó.
- Hersko Gyula – Molnár Gyula – Czeizel Endre (2007). „A Nobel-díjas Avram Hershko – Herskó Ferenc – családtörténete”. *Magyar Tudomány*, 168/3, 368–378.
<https://epa.oszk.hu/00600/00691/00039/pdf/368-378.pdf>
- Keczer Gabriella (1999). „Nobel-díjas tudós járt Szegeden”. *Délmagyarország* (1999. június 28.), 10.
https://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/26989/1/dm_1999_148.pdf
- Matuscsák Tamás (2022). *Én vagyok Szent-Györgyi, I–II*. Budapest: Goodwill Pharma Kft.
- Mátyás Szabolcs (2022). *Magyar talentumok a Nobel-díj közelében*. Debrecen: M. SZ. és Társa.
<https://real.mtak.hu/137629/1/MagyartalentumokaNobel-dijkozeleben.pdf>
- Nagy Ferenc (1994). *Magyar származású Nobel-díjas tudósok*. Budapest: MTE SZ.
- Nagy Ferenc (2001). *Nobel-díjas géniuszaink*. Budapest: Better Kiadó.
- Niese, Siegfried (2018). *Hevesy György*. Ford. Doba Dóra. Budapest: Akadémiai Kiadó.
<https://doi.org/10.1556/9789634541561>
- „Nobel-évforduló” (2011). *Magyar Tudomány*, 46/12, 1424–1463.
- Pető Gábor Pál (1977). „Az 1976. évi Nobel-díjasok [benne Hollán Zsuzsa írása: Orvosi díj: Baruch S. Blumberg és D. Carleton Gajdusek]”. *Magyar Tudomány*, 84/1, 50–52.
https://real-j.mtak.hu/132/1/MATUD_1977.pdf
- Pető Gábor Pál (1983). „Az 1982. évi tudományos Nobel-díjasok (Közgazdaságtudomány: George Stigler)”. *Magyar Tudomány*, 90/2, 152–153.
https://real-j.mtak.hu/138/1/MATUD_1983.pdf
- Trócsányi Zoltán (2024). „H. David Politzer 75 éves”. *Fizikai Szemle*, LXXIV/10, 364.
https://fizikaiszemle.elft.hu/uploads/2024/10/fizikai-szemle-2024-10_letoltheto-cikkek_14_42_41_1727872961.2759.pdf

URL1: <https://www.nobelprize.org/>

URL2: <https://u-szeged.hu/sztechirek/2024-januar/krausz-ferenc-orul-hogy>

URL3: <https://www.geni.com/home>

URL4: <https://www.myheritage.com/>

URL5: https://adt.arcanum.com/hu/view/OrvosiHetilap_2004_10/?query=Szent+J%C3%A1nos&pg=242&layout=1

URL6: <https://www.postamuzeum.hu/radio-televiziomuzeum>

URL7: <http://www.vasiszemle.hu/2004/05/kovacs.htm>

- URL8: <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R7Q-SQ6Q?cc=1554443&wc=9P3T-RM9%3A107654301%2C107722701%2C119788701%2C119873202> (ingyenes regisztráció után)
- URL9: [Kiel University's Nobel prize winners \(uni-kiel.de\)](https://www.uni-kiel.de/nobel-prize-winners)
- URL10: <https://emlekhelyek.csevadok.sk/emlekhelyek/lenard-fulop-szuletessenek-helye>
- URL11: <https://tinyurl.com/5n73tb6c>
- URL12: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:G%C3%B6ttingen_Stadtfriedhof_Richard_Adolf_Zsigmondy.jpg
- URL13: https://adt.arcanum.com/hu/view/HajduBihariNeplapNaplo_1998_09/?query=gajdusek&pg=348&layout=1
- URL14: https://mult-kor.hu/elhunyt-elie-wiesel-20160704?fb_comment_id=953810311407889_963299773792276&fbkrMR=desktop
- URL15: <https://tinyurl.com/yc3kauxp>
- URL16: https://hvg.hu/itthon/20120618_elie_wiesel_kituntetes_visszaad
- URL17: https://www.magyarhirlap.hu/kultura/Vilagszerte_meltatjak_Elie_Wiesel_Nobelbekedijas_irot
- URL18: https://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Hermann_Fried
- URL19: <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1982/stigler/biographical/>
- URL20: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Bakony%C3%A9rted>
- URL21: <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2020/gluck/biographical/>
- URL22: [List of Hungarian Nobel laureates – Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Hungarian_Nobel_laureates)
- URL23: https://hu.wikipedia.org/wiki/Kateg%C3%B3ria:Tudom%C3%A1nyos_d%C3%ADjak
- URL24: https://en.wikipedia.org/wiki/Abel_Prize
- URL25: https://en.wikipedia.org/wiki/Wolf_Prize
- URL26: https://en.wikipedia.org/wiki/George_Feher
- URL27: https://en.wikipedia.org/wiki/Balzan_Prize
- URL28: <https://www.kyotoprize.org/en/>
- URL29: <https://www.shawprize.org/>
- URL31: https://hu.wikipedia.org/wiki/Karik%C3%B3_Katalin_d%C3%ADjainak_%C3%A9s_kit%C3%BCntet%C3%A9seinek_list%C3%A1ja
- URL32: [12 magyar Nobel-díjas neve egy bélyegen \(Alkalom: 100 éves a Nobel-díj 1895–1995\), http://philatelia.hu/galeria/100_%C3%A9ves_nobel-d%C3%ADj](http://philatelia.hu/galeria/100_%C3%A9ves_nobel-d%C3%ADj)
- URL33: https://real-j.mtak.hu/7114/1/FizikaiSzemle_1989.pdf
- URL34: https://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_d%C3%ADjak_kit%C3%BCntet%C3%A9sek_list%C3%A1ja
- URL35: <https://www.portfolio.hu/befektetes/20230921/atadtak-a-2023-as-harsanyi-dijat-641085>
- URL36: <https://hirek.unideb.hu/nobel-dijas-biokemikus-kapta-az-udesia-dijat>
- URL37: <https://wignerkozepiskola.hu/szoborpark.html>
- URL38: <https://www.kozterkep.hu/gyujtemenyek/megtekintes/5cbd630d4314f24909214008/nobel-dijas-tudosok-portresorozata-zsigmond-kiraly-foiskola>
- URL39: <https://kisnemedi.asp.lgov.hu/szoborpark-nobel-dijasoknak>
- URL40: <https://www.gabordenes.hu/gd-galeria/>
- URL41: https://www.gabordenes.hu/emlektabla_london/
- URL42: <https://www.kulhonomagyarok.hu/programok/julianus-program/europa/hollandia/szent-gyorgyi-albert-emlektabla/>
- URL43: [The Road to Oslo. Henry Abraham \(henryabrahammd.com\)](https://www.henryabrahammd.com/)
- URL44: <http://www.labdarugo.be/Abraham.htm>
- URL45: <https://www.ippnw.de/der-verein/geschichte-der-ippnw/persolichkeiten/weitere-persolichkeiten.html>
- URL46: <https://www.ipcc.ch/people/diana-urge-vorsatz/>

Nők az MTA tagságában Az utóbbi évek tendenciái a számok tükrében

Women in the Membership of the Hungarian Academy of Sciences: Present Trends in Terms of Numbers

Acsády Judit¹ – Gábor Csilla²

¹ PhD, tudományos főmunkatárs
HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest
acsady.judit@tk.hu

² az MTA külső tagja, egyetemi tanár,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár
csilla.gabor@ubbcluj.ro

Összefoglalás

A nők száma az MTA rendes és levelező tagjai között messze elmarad a nők tudományos eredményeinek tükrében elvárható képviseletől. Áttekintésünk megvizsgálja az utolsó két tagválasztás fejleményeit, vagyis a 2019-es és a 2022-es választásokat, kitérve a korábbi időszakok eredményeire. Egy rövid történelmi háttér bemutatja a nők művelődése és egyetemi tanulmányai kezdeteit Magyarországon, és néhány példával a már korábban is felmerülő problematikus kirekesztő mozzanatokra mutatunk rá. Az elmúlt években több kezdeményezés is indult a nők akadémiai tagságának arányosabbá tételére. A külső és a tiszteleti tagságban szintén tárgyaljuk a férfi és a női kutatók arányát, hiszen ezekről eddig kevesebb szó esett, és ezekben a testületekben némileg eltérő tendenciákat tapasztalhatunk.

Abstract

The representation of women among the full and corresponding members of the Hungarian Academy of Sciences remains significantly lower than would be expected based on their scientific achievements. This overview examines developments during the last two membership elections, in 2019 and 2022, in the context of earlier periods. A brief historical background outlines the beginnings of women's education and university studies in Hungary, highlighting several examples of exclusionary practices that have surfaced over time. In recent years, numerous initiatives have aimed to increase the proportion of women in the Hungarian Academy of Sciences. We also explore different trends in the representation of women and men among external and honorary members, an area that has received less attention thus far, and in these bodies we see somewhat different trends.

Kulcsszavak: MTA, nemek aránya a tagságban, nők művelődéstörténete, kirekesztés, új kezdeményezések

Keywords: Hungarian Academy of Sciences, gender representation among members, women's cultural history, exclusion, new initiatives

Bevezetés

A magyar tudományosság fontos elismerései közül kiemelt jelentőségű az akadémiai taggá választás. A kutatói szférában egyértelműen és hagyományosan nagyon magas presztízst élvez az akadémiai tagság. Az a tudós, akit megválasztanak, érezheti, hogy a hazai tudományos élet legelitebb testületébe integrálódott. Míg az akadémiai közegben ez az elismerés egyértelmű, a társadalmi nyilvánosság szélesebb közegében is nagy jelentősége van az Akadémia tagjaként megnyilvánuló kutatónak, bár a tudományos élet szféráitól távolodva a pozíciók jelentősége valószínűleg már egyre kevésbé érzékelhető. A nagyközönség kevésbé tájékozott abban, kikből és hogyan lesznek akadémikusok, és közöttük milyen társadalmi különbségek lehetnek például családi hátterük alapján, vagy aszerint, hogy honnan származnak. A nők számának alakulását ezekben a testületekben ugyan rendre kiemelik a nemek hierarchikus viszonyait elemző, vizsgáló kutatók mellett azok a társadalmi szervezetek is, amelyek a nemek közötti diszkriminációs folyamatokra kívánják felhívni a figyelmet, a nők aránya napjainkban is szomorúan és méltatlanul alacsony, 10% körül van, kivéve a külső tagokat, ahol ez az arány valamivel magasabb. (Táblázatainkban közelebről is bemutatjuk ezeket az arányszámokat.)

Az utóbbi néhány évben egyre intenzívebb diskurzus bontakozott ki a nők helyzetéről az akadémiai pályán. A *Magyar Tudomány* hasábjain egymásra feleltek az összegzések, elemzések és az ajánlásokat megfogalmazó írások, amelyekre itt is ki fogunk térni egy rövid történeti áttekintést is nyújtva a nők megjelenéséről a hazai tudományos életben. A korábbi megállapításokhoz az utóbbi két akadémikusválasztás, vagyis a 2019-ben és 2022-ben történt választások eredményeinek számbavételével kívánunk hozzájárulni a nők arányát vizsgálva. Kitérünk továbbá az akadémiai külső tagokra is (és érintőlegesen a tiszteleti tagokra), akikről eddig kevesebb szó esett, és körükben is feltárjuk a nemek közötti különbséget. A külső tagságban megválasztottak számbavétele során ugyanis eltérő sajátosságokat is megfigyelhetünk.

A korábbi elemzések és a témához való hozzászólások áttekintése mellett egy történelmi kitérőt is teszünk. Az Akadémia világába beválasztott nők történetének már kifejtett íve (Lamm–Nagy 2019; Balogh–Palasik 2010) mellett a művelődéstörténet néhány olyan mozzanatát emeljük ki, amelyek jelentősek voltak mint előzmények a nők tudományos kutatói pályára lépésében, és rámutatunk azokra a dilemmákra és fékező erőkre, amelyek a nők értelmiségiként való érvényesülését, és elsősorban tudományos kutatói adottságaik kibontakozását hátráltatták.

Rövid kitekintés a nők kutatói életpályájának történelmi előzményeire

A nőképzés hazai történetének számos feldolgozása látott már korábban napvilágot (a nagyszerű feldolgozások közül csak néhányra hivatkozunk itt, például Kéri 2018; Kereszty 2010; N. Szegvári 1969). Annak megértéséhez és elemzéséhez, hogy az akadémiai közéletben jelenleg miként alakul a nők képviselete, érdemes a nők művelő-

désben betöltött szerepe változásainak egyes mozzanatait figyelembe venni. Írásunkban most néhány olyan jellegzetes csomópontra szeretnénk felhívni a figyelmet, ahol a mégoly kívánatosnak tartott intézményi vagy szellemiségbeli változások elé akadályok gördültek a múltban, illetve ahol heves vita bontakozott ki a nők művelődéséről és értelmiségi szerepvállalásáról. Mindez előzménye annak, ahogy az egyetemi tanulmányok megkezdéséig, illetve a tudományos pályáig, majd az akadémiai tagságig eljuthattak a nők Magyarországon.

A nők akadémiai előmenetelének lehetőségei azután nyílhattak meg, miután egyetemi képzésükről megszületett az első törvény. Wlassics Gyula a kiegyezés utáni Monarchia magyarországi vallás- és közoktatásügyi minisztereként beadványt írt arról, hogy három egyetemi karra, a bölcsészeti, az orvosi és a gyógyszerészeti karra a nők felvételt nyerjenek. A király által 1895. november 18-án jóváhagyott rendeletről ezután még az év decemberében a miniszter hivatalos leiratban értesítette a budapesti és a kolozsvári egyetem tanácsait (N. Szegvári 1969). Ahhoz azonban, hogy a nők egyetemre kerüljenek, először annak a lehetőségét kellett megteremteni, hogy érettségig tehessenek.

Közismert Veres Pálné leánygimnázium-alapító tevékenysége, az azonban már kevésbé tudott, hogy milyen akadályok gördültek elé, és milyen szemlélettel kellett szembeszállnia. Veres Pálné Beniczky Hermin¹ törekvéseinek megvalósítása érdekében megalapította az Országos Nőképző Egyesületet, amely társadalmi ügyé tette a nőoktatás kérdését. Az egyesület nevében petícióval fordultak Deák Ferenchez és báró Eötvös József oktatási miniszterhez egy felső-leányiskola létesítésének ügyében. A kérvényt mintegy 7000 nő és különböző nőegyletek támogatták aláírásukkal, és végül az Országgyűlés elé terjesztették. Itt máris szembekerültek a törvényhozással, mert a miniszter anyagilag nem támogatta a kezdeményezést. Társadalmi összefogással az Országos Nőképző Egyesület jóvoltából mégis létrejött az intézmény, és az első középiskola 1869-ben Pesten megnyitotta kapuit a lányok számára. A tanrend kidolgozásához a kor neves tudósait és politikusait kérték fel. A következő évtizedekben a sikeresen működő iskola padjaiból számos későbbi neves személyiség került ki, és az egyetemi diplomát szerző nők első nemzedékéből is sokan itt végeztek (Acsády–Elekes–Sárai Szabó 2020).

Érdeemes felidézni azt is – még mindig a társadalmi kezdemények szerepét tárgyalva –, hogy az Országos Nőnevelő Egyesület 1901-ben egy Európa-szerte egyedülállónak számító intézményt hozott létre: egy kollégiumot, amelyet kifejezetten egyetemista nők számára tartottak fenn. A létesítményt a kultuszminiszter iránti tiszteletből, aki rendeletében lehetővé tette a nők egyetemi képzését, Wlassics-kollégiumnak nevezték el.

Fontos továbbá felidézünk azt is, hogy a nők képzésének tematikája önálló fórumot is kapott a *Nemzeti Nőnevelés* című folyóirat 1880-ban történő elindításával, amely egyben az 1885-ben alakult Mária Dorothea Egyesület hivatalos közlönyévé is

¹ Veres Pálné Beniczky Hermin a lánynevén írta alá írásait és felhívásait, bár az utókor csak a férjezett nevén említi őt.

vált. Az egyesület a tanárnők érdekvédelmi szervezeteként jött létre, és évtizedeken át sikeresen működött. Saját könyvtárat alapítottak, és otthont létesítettek tanítónők részére. A Mária Dorothea Egyesület nevéhez fűződik az a beadvány, amelyet sok más közszereplővel és nőegyesülettel összhangban a nők felsőoktatása ügyében fogalmaztak meg az 1895-ös rendeletet megelőzően.

Ezek tehát röviden az előzményei annak, hogy a nők Magyarországon egyetemi tanulmányokat folytathassanak. A diplomát szerző nők első nemzedékében kiváló teljesítményeket és különleges eredményeket elérő, sok esetben nemzetközi hírnevet is szerző tudósokat, írókat, orvosokat, műszaki szakembereket és jogászokat tisztelhetünk. Alig tíz évvel azután, hogy a nők elkezdhették egyetemi tanulmányaikat, máris felmerült a kari tanácsokban, hogy a kívánatosnál nagyobb mértékben növekedett a női hallgatók aránya, és azt korlátozni kellene (N. Szegvári 1969). Eleink tehát nemhogy nem ösztönözték a nők egyetemi képzését, hanem a férfi professzorok és dékánok még akadályokat is gördítettek elé, a legkirekesztőbb nőellenes érvek felvonultatásától sem tartózkodva. Ezt illusztrálja az első magyar diplomás orvosnő, Hugonnai Vilma esete is, aki Zürichben szerzett diplomáját itthon nem tudta honosítani. Az oklevéllel rendelkező nők a 20. század első felében aztán lassan megtalálták a helyüket a magyar társadalomban is (Papp–Sipos 2017), és kiemelkedő teljesítményeket értek el tudományos pályákon (Balogh–Palasik 2010; Cristian–Kérchy 2023), arra azonban még évtizedekig nem került sor, hogy közülük akadémiai tagot válasszanak. A nők egyetemi képzését törvényben szabályozták újra 1946-ban (Palasik 2002, 253), és 1949-ben választották meg az első női levelező tagot (Lamm–Nagy 2019, 1651).

A nők akadémiai jelenlétének kérdései

Az utóbbi években az akadémiai közéletben és a *Magyar Tudomány* hasábjain is többször felmerültek a nők tagságának sajnálatosan alacsony arányával kapcsolatos kérdések, vélemények, elemzések és javaslatok (Bazsa 2019; Csépe 2017; Csermely 2017; Hargittai 2016; Kamarás 2016; Lamm 2016; Lamm–Nagy 2019; Pető 2018). Míg sokan azt remélnék, hogy az erkölcsi és esetleges gyakorlati támogatásoknak eredményeképpen emelkedni fog a női tagok száma az Akadémia levelező, illetve rendes tagjai között, sajnos a számokat újra megvizsgálva kiderül, hogy a folyamat megtorpanni látszik. A számok nemhogy emelkednének, de van olyan terület is, ahol csökkennek. Kínosan érintette a tudományos világot, hogy 2016-ban például egyáltalán nem volt nő az újonnan megválasztott levelező tagok között. Mielőtt részletesen is rátekintenénk az utóbbi két akadémiai választás során megválasztott női akadémikusok számára, vegyünk sorra néhány megállapítást a nők alacsony képviseletének jelenségével kapcsolatban.

Mint arra több szerző is utal, a nők akadémiai tagsága nem tükrözi kutatói munkájuk igazi értékét, hiszen a nők nagyon gyakran nem tudnak képességeiknek megfelelő mértékben kibontakozni. Ehhez ugyanis elengedhetetlen lenne a „stabil támogatás, rendszeres családi és munkahelyi segítség” (Csépe 2017, 359). Az újabb adatok fényében egyre valószínűbbnek látszik, hogy a férfi tudósok eredményeihez hasonló

sikereket és magas pozíciók betöltését a tudományos pályákon a nők is csak akkor tudnak elérni (férfi kollégáikhoz hasonlóan), ha a kutatói munkához szükséges feltételeket a magánéletükben is biztosítani tudják, vagyis módjuk van az elvonult, egyéni, koncentrált munkára (Hargittai 2016; Acsády 2010). A magánéleti és a kutatói lét közötti egyensúly kialakítása nem feltétlenül a kutatók családjába született gyermekek számától (vagy a gyermekek hiányától) függ, hanem meghatározó a támogató otthoni légkör, a női ambíciókat elismerő és a pályán való előrehaladást fontosnak tartó és segítő kiegészítő családtagok nagyon komoly időráfordítása a mindennapi háztartási és gyerekevelési feladatok ellátásában. A legfontosabb tényezőnek a női kutatói sikerek és kiemelkedő szakmai elismerés elnyerésében interjúk kutatás alapján a megszerzett és mindig megújuló tudás, a szakmai felkészültség és a kitartó munka mellett a tudatosan kiépített támogató társadalmi, szakmai kapcsolati háló hatékony működtetése bizonyult (Acsády 2010).

A női akadémiai karrierutak intézményi akadályainak jellegzetességeiről Evelyn Fox Keller tett említést már az 1970-es években egy híressé vált publikációjában (1978), amelyben bemutatta az azóta nagyon sok helyen hivatkozott grafikonján azt a bizonyos ollót, amely az egyetemi pályákon a nők és a férfiak által betöltött pozíciók között nyílik (Acsády 2020, 52–53). Az egyetemi ranglétrán feljebb és feljebb haladva egyre csökken a nők aránya, pedig az egyetemet végzettek, a doktori fokozatot megszerzettek között még kiegyenlített az arány. Ennek az egyre növekvő különbségnek a hátterében meghúzódó jelenségeket részletesen tárgyalja a hazai szakirodalom is, ezért most itt ezekre nem térünk ki újra (például Csépe 2017; Lamm–Nagy 2019; Paksi 2014).

Közelebbről vizsgálva a tagságot a Magyar Tudományos Akadémián, ismeretes, hogy az akadémikussá válás folyamatában már a jelölésnél is döntően kevés a női jelöltek száma. A rendes tagság előzménye a levelező tagok kiválasztása, akiket „nagy meritési bázisból, az MTA doktorai közül, meritokratikus ajánlásokra alapozva – többlépcsős folyamatban – választja az akadémikusok közössége” – idézi fel a folyamatot Bazsa György. „A rendes tagok már csak ebből a szűk körből kerülnek ki: általános gyakorlat szerint hat év (az előírt minimum) elteltével mindenki rendes tag lesz” (Bazsa 2019, 1078). Megállapítható, hogy a jelölési gyakorlat már egyértelműen a férfi tudósokat hozza előtérbe. A javító szándékú felvetések ellenére sem sikerült kellő arányban előmozdítani az utóbbi években sem a keresési, jelölési és választási gyakorlatot, amely a korábbi szemléleten és berögzült szokásokon alapul. A nők aránya az akadémiai levelező tagi ajánlásokban az utolsó öt ciklus átlagát tekintve 2007 és 2019 között 14% volt, a megválasztott levelező tagok között pedig 17,2% volt (Bazsa 2019, 1079). Az akadémiai rendes tagságban a nők alacsony arányának eredete tehát a jelöltállítás körül keresendő.

Táblázatok és elemzés

Összesítettük a jelenlegi akadémiai tagságot aszerint, hogy az egyes osztályokban mennyi a nők száma és aránya. Külön jelöltük az akadémiai tagság kezdetét, vagyis azt, hogy 2019-ben, illetve 2022-ben választották-e meg az adott kutatót. 2016-ban

– mint ahogy arról már szó esett – nem választottak egy nőt sem újonnan akadémiai taggá, az ezt megelőző választásokat pedig tárgyalják a hivatkozott szakirodalmi munkák (például Lamm–Nagy 2019), ezért *1–4. táblázataink* az utóbbi két választás eredményeit mutatják.

1. táblázat. Nők száma az MTA levelező tagjai között

Osztály	Levelező tagok száma	Ebből nő	Megválasztás éve: 2019	Megválasztás éve: 2022
I. Nyelv- és Irodalomtudományok	6	2	1	1
II. Filozófia és Történettudományok	5	1	1	–
III. Matematika	6	0	–	–
IV. Agrártudományok	6	2	1	1
V. Orvosi Tudományok	8	3	2	1
VI. Műszaki Tudományok	7	1	–	1
VII. Kémiai Tudományok	6	1	1	–
VIII. Biológiai Tudományok	7	4	2	2
IX. Gazdaság- és Jogtudományok	4	1	1	–
X. Földtudományok	6	1	–	1
XI. Fizika	6	0		
Összesen	67	16 (23,88%)	9 (13,43%)	6 (8,95%)

A levelező tagság a rendes tagság előszobája. Jelenleg az akadémiai osztályok összességét vizsgálva a 67 levelező tagból 16 nő van, ez a tagság 23,88%-át jelenti, tehát itt a tagok közel egynegyede nő. Közülük kilencet 2019-ben választottak levelező taggá, hatot pedig 2022-ben. Nagy változás tehát nem történt ezen a területen, sőt sajnos egy kis visszaesés is volt, ám a folyamatosság a női levelező tagok megválasztásában megmaradt. A tudományterületeket vizsgálva az orvosi és a biológiai tudományok területén a legkedvezőbb a női levelező tagok aránya: a Biológiai Tudományok Osztálya esetében több mint a tagok fele nő (hét tagból négyen). Ez a tudományág már több elnököt is adott az MTA-nak, jelenlegi elnökünk, Freund Tamás is neurobiológus. Elgondolkodtató ugyanakkor a Fizikai és a Matematikai Tudományok Osztályainak helyzete. Míg az előzőben egy női levelező tag van, a matematikusok között egy sincs. Ez a jelenség visszaköszön az Akadémia rendes tagjai között is. Megfigyelhetjük azt az ellentmondást is, hogy azokban a tudományágakban, ahol jellegzetesen magasabb az egyetemet végzett és kutatói pályára lépő nők aránya (például nyelv- és irodalomtudomány, továbbá a társadalomtudományok – bár ez utóbbi elnevezésű akadémiai osztály nincs, a társadalomkutatók a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályához tar-

toznak), ott sem növekszik a levelező taggá választott nők aránya, hanem folyamatosan alacsony marad az előző évekhez hasonlóan.

Az MTA női levelező tagjai jelenleg: Bollobás Enikő (irodalomtörténet), Buzás Edit Irén (immunbiológia), Csákiné Michéli Erika (talajtan), Deli Mária Anna (neurobiológia), Gócza Elen (agrártudományok), Helyes Zsuzsanna (neurofarmakológia), Hohmann Judit (farmakognózia), Kiss Rita M. (tartószerkezetek, biomechanika), Kovács Ilona (kísérleti pszichológia), Magyar Enikő Katalin (palinológia), Németh T. Enikő (nyelvelmélet), Padisák Judit (limnoökológia), Reglódi Dóra (idegtudományok), Sperlág h Beáta (idegtudomány), Vértessy Beáta (molekuláris biológia).

Az MTA rendes tagjai között már másmilyen arányokat figyelhetünk meg, mint a levelező tagok között. Ez adódhat abból, hogy a korábbi fordulóknban és évtizedekben a levelező taggá választottak között kevés volt a nő. Az összes osztály tagságát figyelembe véve itt a nők aránya mindössze 6%. Az MTA 265 rendes tagjából ugyanis jelenleg mindössze 16 nő van.

2. táblázat. Nők száma az MTA rendes tagjai között

Osztály	Rendes tagok száma	Ebből nő	Megválasztás éve: 2019	Megválasztás éve: 2022	2019 előtt lett rendes tag
I. Nyelv- és Irodalomtudományok	22	2	1	–	1
II. Filozófia és Történettudományok	15	1	1	–	–
III. Matematika	33	0	–	–	–
IV. Agrártudományok	23	2	1	–	1
V. Orvosi Tudományok	26	3	–	–	3
VI. Műszaki Tudományok	27	1	–	–	1
VII. Kémiai Tudományok	21	1	–	–	1
VIII. Biológiai Tudományok	29	2	–	–	2
IX. Gazdaság- és Jogtudományok	22	2	1	–	1
X. Földtudományok	23	1	–	–	1
XI. Fizika	24	1	–	–	1
Összesen	265	16 (6,03%)	4 (1,5%)	0	12 (4,52%)

Ebben a táblázatban is jelöltük, hogy melyik évben váltak rendes taggá az adott kutatónők. 2022-ben egy nőt sem választottak rendes taggá, 2019-ben négyet, a többi tagot (tizenkettőt) pedig még 2019 előtt. Az átlagosan húsz–harminc fős akadémiai osztályokban többé-kevésbé mindenütt csak egy-két nő szerepel. A levelező tagsághoz

hasonlóan itt is az orvostudományokon belül van viszonylag több női tag. Tovább romlik az arány a levelező tagságban megfigyelhetőnél azokon a tudományterületeken, amelyekben a nők hagyományosan jelentős eredményekkel és nagy számban kutatnak és oktatnak, így például a nyelv- és irodalomtudomány, a történelem vagy a társadalomtudományok, hiszen nagyon alacsony a nők száma az ezeket a területeket magukban foglaló akadémiai osztályokban. Amennyiben sikerül a jelöltállításnál több nőt bevonni, és emelkedni fog a levelező tagok között a nők aránya, akkor várható lesz majd, hogy az MTA rendes tagjai közé is több nő kerül majd be.

Az alábbiakban felsoroljuk név szerint az MTA jelenlegi rendes tagjai között a női akadémikusokat kutatási területük rövid megjelölésével és a tagság kezdetének évével: Ádám Veronika (idegtudományok, 2007), Barnabás Beáta Mária (agrártudományok, 2013), Csépe Valéria (kísérleti pszichológia, 2019), É. Kiss Katalin (nyelvészet, 2013), Erdei Anna (immunbiológia, 2010), Hargittai Magdolna (fizikai kémia, 2010), Hetényi Magdolna (fosszilis energiahordozók geokémiája, 2007), Kamarás Katalin (szilárdtestfizika, 2016), Kondorosi Éva (növényi molekuláris fejlődésbiológia, 2016), Kovács Melinda (állatélettan, 2019), Kurutzné Kovács Márta (műszaki mechanika, 2010), Lamm Vanda (jogtudomány, 2013), Ligeti Erzsébet (sejtélettan, 2013), Madas Edit (irodalomtörténet, 2019), Oláh Edit (molekuláris onkológia, 2013), Pálné Kovács Ilona (regionális tudományok, 2019).

3. táblázat. Nők száma az MTA külső tagjai között

Osztály	Külső tagok száma	Ebből nő	Megválasztás éve: 2019	Megválasztás éve: 2022
I. Nyelv- és Irodalomtudományok	9	4	2	1
II. Filozófia és Történettudományok	11	1	1	–
III. Matematika	26	3	1	1
IV. Agrártudományok	9	1	–	–
V. Orvosi Tudományok	18	3	1	–
VI. Műszaki Tudományok	14	1	–	–
VII. Kémiai Tudományok	18	1	1	–
VIII. Biológiai Tudományok	24	5	1	–
IX. Gazdaság- és Jogtudományok	15	2	1	1
X. Földtudományok	14	1	1	–
XI. Fizika	22	1	–	–
Összesen	180	23 (12,77%)	9 (5%)	3 (1,66%)

A külső tagság mai értelmezése a rendszerváltás kontextusában alakult ki, amikor a közbeszédben is egyértelművé és elfogadottá vált, hogy a magyar nemzet határai nem esnek egybe az országhatárral. A külső tag kategóriát az MTA 1990. évi rendkívüli közgyűlése helyezte újra hatályba, a korábbtól jelentősen eltérő tartalommal: azzal a céllal, hogy a külföldön élő, magukat magyarnak (is) valló tudósokat számon tartsa és integrálja a magyar tudományos életbe.² Ebben az összefüggésben különös jelentőséget kapott a Kárpát-medencében élő és alkotó tudósok szerepe, hiszen őket korábban a politikai berendezkedés igyekezett távol tartani az anyaországhoz fűződő intézményes kapcsolatoktól. Az iménti szempontok figyelembevételével lett 1990-től a külső tagok megválasztásának kritériuma a magyar identitás és a nemzetközileg kiemelkedő, alkotó módon végzett kutatómunka mellett a magyar tudományos élettel fenntartott szoros kapcsolat. Tiszteleti taggá olyan életvitelszerűen külföldön élő tudósok választhatók a jelenleg érvényben levő szabályozás szerint, akik tudományukat nemzetközileg kiemelkedő színvonalon művelik, és a magyar tudomány különleges megbecsülésére tarthatnak számot (vö. *A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és az Akadémiai Ügyrend egységes szerkezetben*) (URL1). A külső és tiszteleti tagokat az MTA rendes és levelező tagjai választják meg.

Amint a táblázatból látható, az MTA 180 külső tagja között huszonhárom női akadémikus található, ami az összlétszám 12,77%-a. A 2004–2016 közé eső öt választási ciklusban mindössze tizenegy női kutató lett külső tag, azaz kevesebb, mint a csoport fele. A fennmaradó tizenkét tagot a 2019-es, illetve a 2022-es évben választották meg (9+3-as bontásban). A 2019-es magas létszám után elég jelentős visszaesés volt tapasztalható 2022-ben.

Az MTA női külső tagjai: Albert Réka (biológia, 2016), Bitay Enikő (műszaki tudományok, 2016), Csörnyei Marianna (matematika, 2019), Fábry Zsuzsanna (biológia, 2013), Gábor Csilla (irodalomtörténet, 2019), Grabócz Márta (zeneesztétika, 2022), Hargittai Eszter (gazdaság- és jogtudományok, 2022), Izsvák Zsuzsanna (biológia, 2019), Jakab-Tóth Éva (kémiai tudományok, 2019), Klein Éva (biológia, 1993), Korbonits Márta (orvostudományok, 2019), Kozma C. Sára (biológia, 2007), Lépineszily Alinka (fizika, 2013), Mezey Éva (orvostudományok, 2013), Moravcsik Edit (nyelvészet, 2019), Nagy Éva (agrártudományok, 2010), Pál Judit (történettudomány, 2019), Schubert Gabriella Erzsébet Katalin (szlavisztika, balkanológia, 2004), Szabó Gyöngyi (orvostudományok, 2013), Szendrei Ágnes (matematika, 2022), Tardos Éva (matematika, 2013), Vincze Mária Magdolna (gazdaságtudomány, 2019), Vivi Vajda (földtudományok, 2019).

² 1949–1964 között létezett a „külső tag” kategória külföldön élő tudósok számára származástól függetlenül, ide mindössze hat személy tartozott (további részletek: Tarnóczy 2016, 38–39). Az 1962-es *A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja* adatai szerint abban az évben tizenöt külső tagja volt az MTA-nak, közöttük az egyedüli magyar az 1938-ban megválasztott, Kolozsváron élő történész, Kelemen Lajos (*A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja* 1962, 69).

4. táblázat. Nők száma az MTA tiszteleti tagjai között

Osztály	Tiszteleti tagok száma	Ebből nő	Megválasztás éve: 2019	Megválasztás éve: 2022
I. Nyelv- és Irodalomtudományok	8	2	1	–
II. Filozófia és Történettudományok	14	–	–	–
III. Matematika	17	1	–	–
IV. Agrártudományok	12	1	1	–
V. Orvosi Tudományok	23	–	–	–
VI. Műszaki Tudományok	20	–	–	–
VII. Kémiai Tudományok	16	–	–	–
VIII. Biológiai Tudományok	35	1	–	1
IX. Gazdaság- és Jogtudományok	7	–	–	–
X. Földtudományok	17	1	–	1
XI. Fizika	12	–	–	–
Összesen	181	6 (3,31%)	2 (1,10%)	2 (1,65%)

A 181 tiszteleti tag között jóval kevesebb, mindössze hat nő található: ez az összlétszámnak 3,31%-a, közülük négy tudóst az utóbbi két ciklusban választottak meg. Mind a külső, mind a tiszteleti tagok esetében tehát a két utolsó választás hozott át-törést, arra vonatkozóan azonban nincsenek adataink, hogy ez véletlenül történt-e így, vagy része annak az örvendetes figyelemnek, amely az Akadémia részéről a női kutatók teljesítményének elismerésére és támogatására irányul.

Az MTA női tiszteleti tagjai: Patricia Easterling (ókori irodalom, 2013), Szabolcsi Anna (elméleti nyelvészet, 2019), Lai-Sang Young (matematika, 2007), Eva Zažímalová (növény molekuláris biológia, 2019), Karikó Katalin (biokémia, 2022), Kathryn Anne Whaler (földtudományok, 2022).

A tudósvilág társadalmi meghatározottsága

Az akadémiai világban máig tapasztalható kirekesztő folyamatot a társadalomban a régebbi korokat idéző és napjainkban is tovább élő értékválasztások, attitűdök, valamint az ezekre épülő elvárások és viselkedésminták is befolyásolják. A tudóstársadalom is a mai magyar társadalom közegéből származik, így annak jellegzetességeit magán hordozza a nők társadalmi helyével, képességeik és eredményeik megítélésével kapcsolatban. Hazánkban például a politikai képviselő legmagasabb területén,

a parlamenti képviselők között ugyancsak hasonlóan kevés a nő, mint az Akadémia megválasztott tagságában, rendre alig haladja meg a 10%-ot a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben. „A nők diszkriminációja az akadémikusválasztásban Magyarországon tükrözi általános diszkriminációjukat közéletünkben, hasonlóan más országokhoz” – hangoztatta Somogyi Péter is a *Magyar Tudomány* hasábjain a közelmúltban lezajlott eszmecsere alkalmával (Somogyi 2017, 629). Ezt a megállapítást társadalomtudományi kutatások is igazolják. Közöttük például a családon belüli feladatok, felelősségek megosztásának témájában az egész társadalmat reprezentáló mintán végzett kérdőíves kutatás adatainak elemzése szerint a „tradicionális attitűdök nem igazán változtak” (Gregor 2016, 89). Ezek az értékrendek ugyanis nagyon lassan alakulnak, és fenntartásukban magának a nőtársadalomnak is szerepe van, hiszen sok esetben a nők sem ismerik, és nem nyitottak alternatív megközelítések felé, illetve tartanak a megítéléstől, ha a hagyományos mintáknak és elvárásoknak nem felelnének meg.

A nőellenes megítélések – mint láttuk – hosszú múltra tekintenek vissza. Érdeemes felidézni egy jellegzetes esetet. Az MTA alapításának kétszáz évvel ezelőtti időszakában, a reformkor hajnalán, 1822 és 1827 között ugyanis épp egy közéleti vita dúlt a magyar irodalmi és tudományos közéletben a nőkről (Fábrí 1999, 57). Történt ugyanis, hogy Karacs Ferencné Takáts Éva megjelentetett egy színikritikát, majd egy másik írást is a leánynevelésről a korabeli nivós folyóiratban, a *Tudományos Gyűjteményben*. A vita aztán nem a közlemények tartalma miatt tört ki, hanem arról indult pengeéles szóváltás, hogy helyénvaló-e, hogy egy nő tudományos közegben publikáljon, sőt: a nők egyáltalán írjanak-e, és a közélet bármely területén szerepet vállalhassanak-e? A vitához közírók, tudósok is csatlakoztak. A *Tudományos Gyűjtemény* a goromba, elutasító, esetenként a nőket kirekesztő véleményekkel szemben mindvégig a szerzőnő oldalát védte, és azt az álláspontot, hogy nők is legyenek jelen a tudományos életben.

A nők tudományos előmenetelének támogatása és elsősorban az akadémiai tagság körében a számuk növelése érdekében a Magyar Tudományos Akadémián belül az utóbbi időben rengeteg jó szándékú felszólalás, törekvés és intézményi kezdeményezés indult, amelyről a *Magyar Tudomány* hasábjain többen is beszámoltak a közelmúltban (lásd például Lamm–Nagy 2019). Itt újra érdemes felhívni a figyelmet a korábbi elnök, Lovász László által kezdeményezett, és 2017-ben Lamm Vanda jogtudós, akkori osztályelnök és jelenlegi alelnök irányításával életre hívott *Nők a Kutatói Életpályán Elnöki Bizottságra*, amely 2020-tól Bollobás Enikő irodalomtörténész vezetésével és újonnan megválasztott tagokkal immár harmadik ciklusában folytatja munkáját. A bizottság évről évre megrendezi a női kutatók témájával foglalkozó előadás-sorozatot és kerekasztalt a Magyar Tudomány Ünnepe (MTÜ) rendezvények keretében. Az Elnöki Bizottság gondozásában – és az eltávozott női tudósok emlékezetének megőrzése jegyében – előbb két angol nyelvű munka jelent meg 2022-ben és 2023-ban. A Cristian M. Réka és Kérchy Anna szerkesztette *Pioneer Hungarian Women in Science and Education I–II*. kötete a tudományos kutatás és oktatás területén jelentős eredményeket elért, mindösszesen negyvennyolc magyar nő tudományos

életútját mutatja be (Cristian–Kérchy 2022; 2023). Az említett két könyvet követte a *Nők a tudomány fellegvárában – Kutatói életutak a Magyar Tudományos Akadémián, 1949–2021* című nagyszabású vállalkozás, amely Hay Diana, Palasik Mária és Schadt Mária szerkesztők és 88 szerző többéves munkájának gyümölcseként az összes női akadémikus és az összes tudomány(ok)/MTA doktora, vagyis összesen 191 női tudós pályaképet rajzolja meg (Hay–Palasik–Schadt 2024).

Az akadémiai berkeken kívül is jelentős társadalmi kezdeményezések indultak, amelyek tovább erősítik a nők jelenlétét a tudományos életben (így például a jelentős sikereket és befolyást elérő *Nők a Tudományban Egyesület*), amelyek majd eredményezhetik az Akadémia levelező és rendes tagjai között a nők arányának emelkedését.

Irodalomjegyzék

- Acsády Judit (2010). „Nők a magyar tudomány fellegvárában: Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről”. *Magyar Tudomány*, 171/11, 1390–1399.
https://epa.oszk.hu/00600/00691/00083/pdf/mtud_2010_11_1390-1399.pdf
- Acsády Judit (2020). „A tudás neme”. In: Antalóczy Tímea – Povedák István, szerk. *A tudás mítosza: Kapitány 70*. Budapest: Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME)–Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT), 45–55.
<https://tinyurl.com/3xzh2xxb>
- Acsády Judit – Elekes Irén Borbála – Sárjai Szabó Katalin (2020). *125 éve járhatnak nők egyetemre Magyarországon: A nőképzés hazai előzményeiről és az egyetemet végzett nők első nemzedékének tagjairól*. Budapest: Budavári Önkormányzat.
- Balogh Margit – Palasik Mária, szerk. (2010). *Nők a magyar tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bazsa György (2019). „Nők az Akadémián: beszéljenek a számok!” *Magyar Tudomány*, 180/7, 1078–1081.
<https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.7.14>
- Cristian Réka Mónika – Kérchy Anna, szerk. (2022). *Pioneer Hungarian Women in Science and Education*, I. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cristian Réka Mónika – Kérchy Anna, szerk. (2023). *Pioneer Hungarian Women in Science and Education II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csépe Valéria (2017). „Túl az üvegplafonon. Reflexiók Somogyi Péter tagtársunk javaslatára”. *Magyar Tudomány*, 178/3, 359–364.
http://epa.niif.hu/00600/00691/00162/pdf/EPA00691_mtud_2017_03_359-364.pdf
- Csermely Péter (2017). „A nők tudományos előmenetele mint felülről korlátozódó hálózatos jelenség”. *Magyar Tudomány*, 178/5, 624–626.
https://epa.oszk.hu/00600/00691/00164/pdf/EPA00691_mtud_2017_05_624-626.pdf
- Fábrí A. (1999). *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Budapest: Kortárs Kiadó.
- Gregor A. (2016). „A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon.” *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6/1, 89–111.
<https://socio.hu/index.php/so/article/view/566>
- Fox Keller, Evelyn (1978). „Gender and Science”. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 1/3, 409–433.
- Hargittai Magdolna (2016). „Korlátozott pozitív diszkrimináció”. *Magyar Tudomány*, 177/7, 865.
<http://netrix.koki.mta.hu/data/cikkek/106/1061/cikk-106118/somogyi.pdf>
- Hay Diana – Palasik Mária – Schadt Mária, szerk. (2024). *Nők a tudomány fellegvárában – Kutatói életutak a Magyar Tudományos Akadémián, 1949–2021*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kamarás Katalin (2016). „Nők az Akadémián”. *Magyar Tudomány*, 177/7, 866.
<http://netrix.koki.mta.hu/data/cikkek/106/1061/cikk-106118/somogyi.pdf>

- Kereszty Orsolya (2010). *Nőnevelés és nemzetépítés Magyarországon 1867–1918*. Sopron: Novum Publisher.
- Kéri Katalin (2018). *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Lamm Vanda (2016). „Nők az Akadémián”. *Magyar Tudomány*, 177/7, 867.
<http://netrix.koki.mta.hu/data/cikkek/106/1061/cikk-106118/somogyi.pdf>
- Lamm Vanda – Nagy Beáta (2019). „2019 ismét a »nők éve« az Akadémián – Törekvések a nők tudományos pályafutásának támogatására”. *Magyar Tudomány*, 2019/11, 1649–1665.
<https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.11.6>
- A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja* (1962). Budapest: Akadémiai Kiadó.
https://real-j.mtak.hu/3088/1/Almanach_1962.pdf
- N. Szegvári Katalin (1969). *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Paksi Veronika (2014). „Miért kevés a női hallgató a természet- és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a »szivárgó vezeték«-metaforára”. *Replika*, 85–86, 109–130.
<https://replika.hu/node/4737>
- Palasik Mária (2002). „Nők az értelmiségi pályákon a 20–21. század fordulóján”. In: Besenyey Lajos – Tóth Attiláné – Tóth László, szerk. *Magyar Jövőképek Európában*. Budapest: MTA Jövőkutatói Bizottsága.
- Papp Barbara – Sipos Balázs (2017). *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Pető Andrea (2018). „Nők a tudományban”. *Magyar Tudomány*, 179/4, 550–565. DOI: 10.1556/2065.179.
https://mersz.hu/mod/object.php?objazonosito=matud_f5306_i3
- Somogyi Péter (2017): „A számok beszélnek. Válasz az *Alkalmasak-e a magyar nők az MTA tagságára* c. cikkemre érkezett hozzászólásokra.” *Magyar Tudomány*, 178/5, 627–630.
https://epa.oszk.hu/00600/00691/00164/pdf/EPA00691_mtud_2017_05_627-630.pdf
- Tarnóczy Mariann (2016). „A kisebbségi magyar tudományosság az MTA tudománypolitikájában”. In: Fedinec Csilla, szerk. *A nemzet mint tudományos közösség. Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága 1996–2016*. Budapest: MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, 35–56.
https://mta.hu/data/dokumentumok/magyar_tudomanyosság_kulfoldon/MTA-A%20nemzet%20mint%20tudomanyos%20kozosseg.pdf
- URL1: *A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1994. évi XL. törvény, a Magyar Tudományos Akadémia Alapszabálya és az Akadémiai Ügyrend egységes szerkezetben* (2024. okt. 1.).
https://ksh.hu/docs/bemutakozas/hun/mta_sb/MTAtv_alapsz_ugyrend.pdf?lang=en

Interjú Gulyás Balázssal, a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat elnökével, valamint vezérigazgatójával, Jakab Rolanddal

Interview with Balázs Gulyás, President, and Roland Jakab, CEO, HUN-REN Hungarian Research Network

Hegyí Pál

PhD, habil., egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem Angol–Amerikai Intézet, Budapest
hegyi.pal@btk.elte.hu

Összefoglaló

A Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára 200 éves évfordulójának alkalmából a *Magyar Tudomány* 2024. májusi száma részletesen beszámolt a Tudós fórumban arról, hogy az MTA és az MTA Könyvtár és Információs Központ (KIK) miként készül a bicentenáriumi ünnepekre. Az előkészület egyik hozadékaként számoltunk be többek között *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai* (2023) című kötetről is, amely Teleki Józseftől Freund Tamásig tárgyalja az egyes elnökök és főtítkárok nevével fémjelzett korszakokat, az Akadémia életében beálló változásokat. A könyv a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkájaként látott napvilágot, mégpedig abban az évben, amikor a kutatóhálózat, amelynek része, maga is korszakváltáson ment keresztül. A hazai tudományosság harmadik nagy intézménye, a 2019-ben Maróth Miklós akadémikus elnökségével megalapított Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH) 2023-tól ugyanis jelentős változásokon esett át. A kutatóintézetek hálózata Gulyás Balázs, az MTA külső tagjának személyében 2023-ban új elnököt kapott, aki a víziójához illeszkedő HUN-REN Magyar Kutatási Hálózatra változtatta az intézmény nevét. 2024 decemberében, amikor őt, valamint a 2024 januárjától vezérigazgatói tisztséget betöltő Jakab Rolandot kérdeztük a jelen változásairól és a jövőre vonatkozó elképzeléseikről, a HUN-REN épp egy intenzív időszakot él meg: elindult az intézményhálózat stratégiai megújítása, amelyet egy, immár az Országgyűlés szavazatára váró, a HUN-REN sajátosságaira szabott törvénytervezet alapoz meg azután, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Rendkívüli Közgyűlése támogatását adta az akadémiai vagyoni eladásához, amelyet a kormányzat a terv szerint térítésmentesen juttat a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózatnak.

Abstract

In preparation for the 200th anniversary of the founding of the Hungarian Academy of Sciences [MTA] and its Library in 1825-1826, the May 2024 issue of the journal *Magyar Tudomány* [Hungarian Science] offered a detailed summary on how the MTA and its Library and Information Centre (KIK) are preparing for the bicentenary celebrations. Here one representative work among the 26 prospective volumes commemorating the bicentenary, *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai* [Presidents and Secretaries-General of the Hungarian Academy of Sciences, 2023], was highlighted as a scholarly work that not only traces the transitions of presidents from József Teleki to Tamás Freund, but also showcases the different approaches to science implemented by the successive presidents. The book was published by the HUN-REN Research Centre for the Humanities in the same year that its parent organization also underwent a profound transformation. The Eötvös Loránd Research Network (ELKH), established in 2019 under the presidency of MTA member Miklós Maróth, received a new president in 2023, Professor of Neurobiology Balázs Gulyás, an external member of MTA. ELKH soon changed its name to HUN-REN Hungarian Research Network, in line with the vision of the

new president. The following interview aims to present HUN-REN's strategic mission, focusing on current changes and future objectives. In December 2024, when we spoke to him and Roland Jakab, who had taken over as CEO in January of 2024, HUN-REN was in the midst of a dynamic period. The strategic transformation of its institutional network is underway, driven by a new draft law specifically designed for HUN-REN, which is currently awaiting the vote of the Parliament after the Extraordinary Session of the General Assembly of the Hungarian Academy of Sciences (HAS) gave its support for the acceptance of the government's offer to purchase the academic real estate. The latter will be transferred to HUN-REN in the near future.

HP: *Gulyás Balázs, tucatszintű rangos hazai és nemzetközi díjjal kitüntetett neurobiológus, egyetemi tanár, számos külföldi, világszinten elismert egyetemi kar professzora, kutatóközpont vezetője 2023 májusában kapta meg a Magyar Kutatási Hálózat (ekkor még Eötvös Loránd Kutatási Hálózat) elnöki kinevezését. A 11 kutatóközpont, hét önálló kutatóintézet, valamint a Támogatott Kutatócsoportok Irodája (TKI) együttesen 19 kutatási tagintézményt, illetve a kutatóközpontok irányítása alatt álló 42 kutatóintézetet jelent a hamarosan HUN-REN-re keresztelt hálózaton belül, amelyekhez a TKI támogatását élvező 116, egyetemeken, egyéb közintézményekben működő önálló kutatócsoport társul. A hálózat kutatói a matematikától a természettudományokon és az élettudományokon át a bölcsészet- és társadalomtudományokig megannyi változatos területen igyekeznek fontos és jelentős eredményeket felmutatni. Az MTA bicentenáriumi ünnepeisorozatának apropóján arra kérem Elnök urat, néhány mondatban foglalja össze a Magyar Tudomány olvasói számára, milyen céllal, küldetéssel indította el ezt a magyar tudományosság történetében minden bizonnyal szemléletváltást hozó korszakot.*

GB: Koromnál fogva abban az életfázisban vagyok, amikor egy magamfajta kutató azt érzi, vissza kell adnia a társadalomnak mindabból, amit a hazájától kapott. Hatvanhét éves koromban aktív egyetemi tanárként ért ez a felkérés Szingapúrban, bizonyos értelemben a legjobb pillanatban, mert így módomban áll átadni az összes, a nemzetközi akadémiai életben szerzett eddigi tapasztalatomat. Számomra fontos, hogy a külhonban megszerzett tudásommal gyarapíthassam szülőhazámnak és annak a közösségnek az értékeit, amelyből én magam is jövök, amelynek annyi mindent köszönhetek. Tehát az említett időszak számomra pont abban a fázisban volt, hogy a visszaadás módjáról gondolkodhassam, és ez egybecsengett a meghívással a magyar kormányzat részéről. Ami az első pillanatban eszembe jutott – angol kifejezéssel – „the best of two worlds” [mindkét világ legjavából]. A magyar tudományosságunk sziklaszilárd alapjai, lenyűgöző története és értékei vannak, magam is ebből építkeztem, mindennek köszönhetően tudtam elindulni pályámon négy évtizeddel ezelőtt. A továbbfejlődéshez immár olyan dolgokat tudok hozzátenni, olyan tapasztalatokat tudok megosztani, amelyek a magyar tudomány haladását elkövetkező korszakában, mondjuk így, fejezetében segíteni tudják. Számomra ez, még ha nagyon nagy szónak

hangzik is, hazafias kötelesség. Ugyanakkor egyben örömteli feladat, mert úgy vélem, a nemzetközi kutatási hálózatok kapcsán szerzett, magammal hozott tudásomat most a hazai kutatók javát szolgálva át tudom adni, és ezzel segíteni tudom a magyar tudomány további fejlődését.

HP: *Melyek voltak az elmúlt év legfontosabb sikerei, illetve legnagyobb kihívásai mind kutatási oldalon, mind pedig szervezeti szinten?*

GB: Hogy miként látom az elmúlt egy év tapasztalatai alapján, melyek volnának a leglényegesebb dolgok, amelyekkel kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet a külföldről hazahozott tudás legfontosabb szempontjaira? Az egyik feltétlenül az, hogy Magyarországon a tudományosság nem a teljes értékláncban gondolkodik. Kiváló tudományos alapozottság van Magyarországon. Az úgynevezett alapkutatások – de hangsúlyoznom kell, ezt a szót, ezt a kifejezést nagyon nem szeretem, mert nem hiszek az alapkutatás és alkalmazott kutatás kettősségében –, a felfedező kutatások nagyon nagy múltra mennek vissza. Kitűnő elmék vannak itthon, kiemelkedő az egyetemi oktatás nálunk, úgyszintén magas színvonalú a középiskolai és alapszintű tanítás, ezekre épül a felfedező kutatások rendszere. Ugyanakkor az a fajta gondolkodás, amely mind a nyugati, tehát észak-atlanti, amerikai, nyugat-európai világot, mind a délkelet-ázsiai kistigris országokat (Korea, Szingapúr, Hong Kong, Taiwan), valamint Japánt és Kínát jellemzi – de közel-keleti tigris országként Izraelt is idesorolhatjuk –, már egy teljesen más szemléletmódot jelent. Szervezeti kultúráik a teljes értékláncot szem előtt tartják kutatásaik során, márpedig ez itthon még nem ismert. A magyar, hazai kutatói hozzáállás úgy írható le, hogy ha a tudós felfedezett, kitalált, meglátott valamit, azt publikálja, és úgy érzi, ezzel meg is tette kötelességét. A világban ez a szemlélet már meghaladott. Mindenki arra törekszik, hogy a teljes értéklánc felépítését mint kitűzendő célt lássa maga előtt. Ha valamit felfedezek, ha valamire rájövök, ha valamit elértem, az még csak a folyamat egyik állomása, amit nem szabad egy publikációval lezárni abban a megnyugtató tudatban, hogy már indulhatok is egy másik területre, hanem bizony meg kell próbálni a kutatást továbbvinni.

Például ha egy vegyész felfedez egy olyan molekulát, amelynek biológiai hatásai vannak, azonnal át kell vinni az eredményt a transzlációs lánc következő szintjeire, megnézni, hogy ennek a fiziológiai, élettani hatásai pontosan milyenek, megvizsgálni először úgynevezett preklinikai, aztán klinikai fázisban, hiszen lehetséges, hogy egy komoly gyógyszerfejlesztési lehetőség származik a kutatásból. A műszaki területeken hasonló lehetőségek nyílnak. Ha egy kutató felfedez valamit, azt le kell tesztelni, azonnal átültetni a gyakorlatba, megkeresni a megfelelő alkalmazási területet, és lehetőség szerint kihozni belőle egy új produktumot. Természetesen ilyenkor az is felmerül, hogy a kutatási projekt eredményét piaci terméké vagy szolgáltatássá alakító, úgynevezett *spin-off* vállalat alapítására lesz szükség, vagy például létrejön egy olyan új eljárás, amellyel könnyebbé tehetjük mások életét. Mindez nemcsak a

természettudományok, élettudományok, hanem a társadalomtudományok, bölcsészettudományok területén is érvényes. Fontos, hogy a teljes értékláncot tekintsük a magyar tudomány kulcsfogalmának a jövőben. Éppen ezért a HUN-REN három hívószava a kutatás, innováció és a hatás. A kutatás célja, hogy ne pusztán publikációk keletkezzenek, hanem olyan eredmények is, amelyekből innováció születik, vagyis a kutatásnak hatása legyen. Visszatérve a bölcsészet- és a társadalomtudomány helyére ebben az ökoszisztémában, e tudományágak képviselői ugyanúgy, sőt bizonyos szempontból még inkább képesek a hatás oldalát érvényesíteni, hiszen egy történelmi vagy egy archeológiai kutatásnak a kultúránkra, a kultúránk továbbélésére, a nemzet életére nyilvánvalóan jelentős hatása van. Lehetne sorolni a társadalom- és bölcsészettudományok legkülönbözőbb területeit, mindnek kimutatható hatása lehet a társadalom életére. Nemcsak hogy lehet, de kell is, hogy legyen. Ezt a szemléletet szeretnénk a jövőben érvényesíteni a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat életében.

HP: *Említette a hívószók között az értéklánc fogalmát. Arra kérdeznék rá, hogy ez miként kapcsolódik a HUN-REN jövőre vonatkozó tudományos víziójában az alap- és alkalmazott kutatás, a kutatói együttműködés és kollektivitás, illetve a mindezeket magában foglaló kutatási ökoszisztéma fogalmaival.*

GB: Mint hangsúlyoztam, kutatási ökoszisztémán Magyarországon a kutatás, a fejlesztés és az innováció egymásra épülő rétegeit értik, amit itt kiegészítenék azzal, miszerint a világban erre már úgy hivatkoznak, hogy a „research, innovation and enterprise” [kutatás, újítás és vállalkozás] ökoszisztémája. Vagyis a gazdasági életben szerepet játszó alkalmazások területét is bevonják az ökoszisztéma koncepciójába, amely ez utóbbival, a vállalkozással vagy alkalmazással válik teljessé. Nekünk ebben a kutatási ökoszisztémában kell gondolkodnunk, amelyben tehát vannak intézmények és vannak folyamatok. Az intézmények jelen pillanatban Magyarországon, úgy gondolom, négy csoportra oszthatók. Léteznek egyetemi intézmények, amelyek oktatási tevékenységükön kívül kutatást is folytatnak; van a Magyar Kutatási Hálózat, amely kifejezetten kutatási célokat szolgál. Ezen a ponton szeretném ismételt hangsúlyozni – ha már a kérdésében elhangzott –, az alap- és alkalmazott kutatás distinkcióját a világ már nem fogadja el, és mi sem szeretnénk erre hivatkozni a jövőben, mivel kizárólag kutatásról beszélhetünk. Ha szabad definíciót mondani, csak jó kutatás létezik, mert ami rossz kutatás, az nem kutatás. Tehát a kutatást ne helyezzük, mondjuk így, partikulárisabb érdekcsoportok tudománypolitikai játékterébe, ahol valaki kijelentheti, hogy csak alapkutatással foglalkozik. Minden kutatási tevékenység a kutatás fogalmába tartozik.

Visszatérve a négy egységre, a másodikként felsorolt Magyar Kutatási Hálózat a hazai „research, innovation, enterprise” egyik legjelentősebb tényezője. Emellett harmadik csoportként itt vannak a kifejezetten ipari jellegű intézetek. Magyarországon nagyon jelentős ipari kutatóintézetek vannak, kiemelten az Ericssonra gondolok annak 2000 kutatójával, illetve a Boschra 5000-rel. A Richter szintén ezernél jóval

több kutatót foglalkoztat. Ezek a vállalatok célzott kutatásokat végeznek, ugyanakkor rendkívül fontos elemei a kutatási ökoszisztémának. Végezetül, negyedikként sok olyan vállalkozást is találunk, amelyek az ökoszisztéma részei, mert működésük kutatásközpontú – külföldön erre úgy hivatkoznak, „research-heavy”, hiszen a kutatás esetükben vállalkozás, legyen szó egy induló kis spin-off cégről vagy nagyvállalatokról. A kutatási ökoszisztéma ezen résztvevőinek kell alkotniuk az ökoszisztéma teljességét, amelyen belül sokkal erőteljesebb együttműködésre van szükség a jövőben, mint ahogy ezt most tapasztaljuk, illetve a múltban láttuk. Mire gondolok? Létezik egy általános tendencia a világban is – sajnos itthon ez különösen érvényesül –, miszerint a kutatási ökoszisztéma elemei szeretnek elszigetelt silókban, elefántcsonttoronyokban dolgozni. Itt az volna a mottó, hogy az egyetem az én váram, ide senkit nem engedek be, és a legkevésbé sem vagyok hajlandó másokkal együttműködni.

A kutatóintézetek átvilágítása során hasonlókat tapasztaltunk. Kutatóintézeteink esetében – negyvenkilenc van belőlük a Magyar Kutatási Hálózaton belül – az együttműködésben létrehozott publikációk száma az összes közleménynek mindössze két százalékát teszi ki. Ez azt jelenti, hogy intézet és intézet között alig van együttműködés, amelyet épp ezért rendkívüli mértékben szorgalmazni kell. A kollektivitás erősítése ugyanakkor nem szorítkozhat pusztán az intézetek, egyetemek, kutatóintézetek, például a gazdasági kutatóintézet, illetve vállalkozások közti együttműködésre. A kooperációnak ki kell terjednie az alkalmazásokra irányuló gazdasági tevékenységekre is. Számos olyan ország van, ilyen Dél-Korea is, ahol az egyetemek kifejezetten az ipar számára dolgoznak. Ők nem azt mondják, hogy alkalmazott kutatást végeznek, hanem kutatást, amelynek közvetlen bekötöttsége van a gazdasági életbe. Végül, de nem utolsósorban a diszciplínák közötti falakat is le kell bontani, mert rendkívül erős a tudományágak közötti, hogy így mondjam, elhárító vagy immunmechanizmus. Értetlenséget váltanak ki az olyan kezdeményezések, mint amilyenre most a közelmúltban került sor, amikor a támogatott kutatócsoportok rendszerét kicsit átalakítottuk az interdiszciplinaritást mint vezérfogalmat kulcsszerepbe helyezve. A legmegdöbbentőbb reakciókat kaptuk, például azzal a kérdéssel fordultak hozzánk, hogy miként is tudna egy kémikus, mondjuk, egy filológussal együttműködni. Csak-hogy nem erről van szó.

A lényeg, hogy a kutatás – és a világban ez most már mindenütt így működik – nem egy silóban történik. Aki példának okáért egy kémiai vegyületet fejleszt, annak előbb-utóbb a társadalmi hatással is számolnia kell. A fejlesztéséből gyógyszermolekula lehet, amely mérgezést, környezetszennyezést okozhat, erősítheti a klímaváltozást, ám ezeket a jövőbeni hatásokat a kémikus egymaga nem tudja felmérni. Szükséges, hogy együttműködjék olyan kutatókkal, akik ezeket a lehetséges következményeket, vagyis a társadalomra, kultúrára gyakorolt hatásokat értik, és képesek azonosítani. Az együttműködés ezért megkerülhetetlen, szorgalmazni kell. Egyrészt azért, mert a világban ez mindenütt így működik, de kétségbevonhatatlan adatok is alátámasztják, hogy azon országok, ahol az interdiszciplinaritás központi szerepet kap a tudományos munkában, sokkal jobban teljesítenek a kutatások gazdasági hasznosulása terén.

HP: *Az innovációs értéklánc, az együttműködés a HUN-REN idén ősszel elindult stratégiai megújulásának is kulcskifejezései. Elnök úr, megosztaná velünk, hogy milyen tényezők járultak hozzá ennek a nagyszabású transzformációs feladatnak a felvállalásához?*

GB: Vezérigazgató úrral közösen munkánk egyik legfontosabb része annak átgondolása, hogyan tehetjük ezt a hatalmas hálózatot a jövőben a jelenleginél is hatékonyabbá. Első lépésben részletes átvilágítási folyamatot indítottunk, amelybe nemzetközi szakértőket is bevontunk. Ez a kiterjedt munka, amelynek során minden intézetet megvizsgáltunk, háromnegyed évet vett igénybe. Közel száz nemzetközileg elismert, nagy tekintélyű kutató érkezett hozzánk, akik nemcsak a számokat elemezték, hanem minden kutatóhelyet meglátogattak. Beszélgettek a kutatókkal, feltérképezték és megértették az ott zajló munkát, majd ennek alapján készült egy átfogó értékelés és elemzés, amelyet az érintett intézetek vezetői is megismerhettek és véleményezhettek. A feltárás folyamatában a kutatói közösség minden szintje képviseltette magát, szenior és fiatal tudósok egyaránt részt vettek benne.

Az átvilágítás során egyértelművé vált, hogy a magyar kutatói közösség kiemelkedő teljesítményre képes. Ugyanakkor számos múltból örökölt akadály nehezíti a munkát, például a strukturális problémák, a nem optimalizált folyamatok, vagy akár az adminisztráció papíralapú rendszere, amelyet másutt már teljesen digitalizáltak. Ezenkívül a mesterséges intelligencia alkalmazásának hiánya is kihívást jelent, de erre azóta elindítottuk a HUN-REN AI 4 Science programját.

A nemzetközi feltárás rámutatott arra is, hogy a HUN-REN rendelkezik számos olyan feltétellel, amely szükséges ahhoz, hogy a kormányzat innovációs stratégiája, a Neumann János Program kiemelt területein jelentős gazdasági és társadalmi hatású kutatásokat végezessen vagy indíthasson. Bár a hálózat jelenleg is kiemelkedő eredményeket ér el, hatalmas fejlődési potenciál rejlik benne. Ennek kiaknázásához azonban világos és nagyívű vízióra, valamint hálózati szintű stratégiára van szükség.

A nemzetközi feltárás mellett összehasonlító elemzéseket is végeztünk, hogy pontos képet kapjunk arról, kik vagyunk, és hol helyezkedünk el a tudományos világban más kutatási hálózatokhoz képest. A HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat teljesítményét húsz hasonló nemzetközi intézettel vetettük össze, és kiderült, hogy tudományos teljesítmény tekintetében nemzetközi szinten a középmezőnyben helyezkedünk el. Ugyanakkor jelentős versenyhátrányt okoz a már említett túlzott adminisztráció, a belső intézményi együttműködések hiánya, valamint az elavult szervezeti keretek – ezek mind olyan tényezők, amelyeket a belső elemzéseink és stratégiai munkacsoportjaink is részletesen feltártak.

A megújulási folyamatot tehát egy átfogó, összetett előkészítő munka alapozta meg. Az eredményeket és következtetéseket stratégiai *workshop*ok keretében vitattuk meg kutatóhelyeink vezetőivel, kutatóink széles körével, valamint a hazai tudományos élet más prominens szereplőivel. Irányító Testületünk október közepén fogadta el a megújulás stratégiai irányait, ezzel kezdődhetett meg a tényleges munka, azaz

tárgyalásokat kezdeményeztünk a kormánnyal a szervezet megújításáról és egy új, a jelenleginél lényegesen hatékonyabb működés jogi kereteinek kialakításáról, amelyhez a legjobb nemzetközi példákat vettük alapul.

HP: Milyen fogadattásra talált kezdeményezésük a kormányzat részéről?

GB: Örömmel tapasztaltuk, hogy az alapos és körültekintő munkával kidolgozott új stratégiai irányainkat a kormány támogatta, azaz sikerült olyan értékajánlatot megfogalmaznunk, amely rezonált a kormányzati szándékokra, és aktív közreműködésünkkel a Kulturális és Innovációs Minisztérium elkészítette az új HUN-REN-törvény tervezetét. Azért szükséges törvényi szinten foglalkozni az intézményrendszerrel, mivel a kutatóhálózat működésében azonosított kihívások komplex, rendszerszintű átalakítást igényelnek, azok az egyes elemek szintjén nem oldhatók meg. A működés jelenlegi formájában sem szakmai, sem funkcionális szempontból nem eléggé hatékony, és a szinergiák maximális kihasználása is korlátozott.

Az európai versenyképesség ma már közismert csökkenése, kontinensünk kutatási, innovációs teljesítményének elmaradása a világ élvonalától a magyar kormányt is arra sarkallta, hogy cselekvő részese legyen a hazai tudományosság szintlépésének elősegítésében. A már említett Neumann János Program a korunk és a jövő kihívásaira választ kereső tudományterületeket jelöli ki a kutatási tevékenység prioritásaként, és a HUN-REN küldetésének tekinti, hogy a Neumann Program zászlóshajójává váljon a magyar kutatási ökoszisztémában. Ehhez pedig rugalmasabb szabályozási környezetre, hosszú távon tervezhető és emelkedő finanszírozásra, valamint egyszerűbb és átlátható irányításra, hálózatos és egységes elvek alapján történő hatékony működésre van szükség.

HP: Hogyan foglalná össze az immár az Országgyűlés elé beterjesztett HUN-REN törvénytervezet jelentőségét és rendelkezéseit?

GB: A törvénytervezetet a kormányzat beterjesztette a törvényhozók elé november 19-én, ám a folyamatos egyeztetéseknek köszönhetően az még most is formálódik. A tervezet véleményezését mind a HUN-REN Központ vezetői, mind a kutatóhelyek főigazgatói koordinálják munkatársaik bevonásával, ezzel is elősegítve, hogy a HUN-REN törvény alapján felállítandó új szervezetet valamennyi kutató és támogató munkatárs megismerhesse.

Az államháztartási szabályokon belüli működés nehézkessége miatt szükségesnek látjuk a működési modell megváltoztatását és egy sajátos jogállási törvény megalkotását. Úgy véljük, hogy a bázisalapú finanszírozás nem ösztönöz teljesítményre, sem hálózati, sem kutatóhelyi, sem egyéni szinten, így teljesítményalapú finanszírozásra van szükség többletforrás bevonásával, mert az alulfinanszírozott működés költségmegtakarítással orvosolhatatlan. Óriási kihívás, hogy a kutatói átlagbérek európai összehasonlításban rendkívül alacsonyak, a kutatói utánpótlás és a kiváló kutatók megtartása

nehézségekbe ütközik, és nincs kiérlelt, vonzó életpályamodell. További javítandók között említem a széttartó kutatási témákat, amelyek egy része nincs összhangban a magyar társadalmi és gazdasági célrendszerrel, ezért elengedhetetlen a kutatási portfólió tudatosabb menedzselése. A törvénytervezet alapján a kutatási hálózat sajátos jogállású jogi személyként fog működni a továbbiakban, és rá háttérszabályként a Ptk. jogi személyekre vonatkozó általános szabályait kell alkalmazni. Az alapítói jogokat hét főből álló ügyvezető és döntéshozó szerve, az elnök által vezetett Irányító Testület (azaz a HUN-REN maga) gyakorolja majd. Az Irányító Testület munkáját a Tudományos Tanácsadó Testület mellett a kutatási intézményvezetőkől álló, konzultatív jogkörrel rendelkező Intézményvezetői Kollégium támogatja. A tudományterületi alelnökök lesznek a kutatási intézmények tudományos és innovációs tevékenységének koordinálói a három nagy tudományterületen, őket Tudományterületi Kutatási Tanácsok segítik. A jelenlegi kutatóközpontok és önálló intézetek jogutódlással megszűnnek, a tevékenységüket pedig jogi személyiséggel rendelkező szervezeti egységek – kutatási intézmények – formájában folytatják, ezek az adott kutatóhely jogutódjai lesznek. Szeretném megnyugtatni a kutatói közösséget, hogy nincs szó radikális központosításról, és a kutatóintézetek önállóságának megszüntetéséről, hiszen a törvénytervezet megőrzi jogi személyiségüket. Az új modell tervei szerint a kutatóhelyek a működésük hatékonyságát megőrzendő számos jogosítványt maguknál tartanak továbbra is, így például a szervezeti felépítésükről és működési rendjükéről való döntés a teljesítménymérési és -értékelési rendszert érintő javaslatok, valamint a munkáltatói jogok gyakorlása, az együttműködések, szerződések megkötése, a vagyongazdálkodás, a gazdálkodás és a pályázatok benyújtása is kutatóhelyi hatáskör lesz.

A kihívásokra jobban reagáló, együttműködő, teljesítményelvű és hatékony hálózattá szeretnénk válni, és meggyőződésünk, hogy a törvénytervezet elfogadása történelmi mérföldkő azon az úton, hogy a HUN-REN nemzetközi szinten is felvegye a versenyt az egyre növekvő kutatási és innovációs kihívások kezelésében, miközben a hazai innovációs ökoszisztéma zászlóshajójává válik.

HP: Köszönöm, hogy Elnök úr rendelkezésre állt és válaszolt a Magyar Tudomány kérdéseire. Második interjúalanyunk, Jakab Roland vezérigazgató 2023 júliusában vált a HUN-REN Irányító Testületének tagjává, majd 2024. január elsejétől tölti be jelenlegi tisztségét. Az elmúlt 23 évben egy multinacionális nagyvállalatnál, az Ericsson Magyarország Kft.-nél számos hazai, és régiós vezetői posztot töltött be, mind a vállalatvezetési és stratégiai, mind kutatási, fejlesztési és innovációs területeken. Adódik a kérdés, hogy a kutatási hálózatokban rendhagyónak nevezhető vezérigazgatói pozíció a professzionális menedzseri szemlélet bevezetését célozza-e egy új szemlélet kialakítása érdekében.

JR: Pontosan így van, és itt csatlakoznék elnök úr gondolataihoz: számomra is nagyon fontos a visszaadás, a megszerzett tapasztalat átadása. Szakmai, vezetői hátterem nagyvállalati gyökerű. Azt a tudást, hogy miként kell működnie egy nagy nemzetközi

vállalatnak ahhoz, hogy folyamatosan jobbá és sikerebbé válhasson alaptevékenységében és működésében, szeretném átültetni a magyar kutatási hálózatba. Egy vállalat törekvése és célja, hogy növekedjen, és hasznot termeljen a tulajdonosainak. Ehhez szüntelenül fejleszti a humán erőforrását, tökéletesíti folyamatait, rendszereit. Rengeteg példa és tapasztalat áll rendelkezésre, miként lehet a fenti célokat elérni, egy gondosan meghatározott stratégiát érvényesíteni. Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy a HUN-REN nem gazdasági társaság, ugyanakkor a kutatási hálózatnak is van célrendszere, amelynek elérése érdekében a munkát ugyanúgy meg kell szervezni, mint egy vállalat esetében. A HUN-REN eddig is sokat tett Magyarország tudományának fejlődéséért, közös tudásunk és kultúránk megőrzéséért és gyarapításáért, az oktatói és kutatói utánpótlásáért, az ország nemzetközi hírnevének öregbítéséért. Ezeket a tevékenységeket eredményesebben szeretnénk végezni, emellett célunk, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt fektessünk a kutatások eredményeinek hasznosítására annak érdekében, hogy erőteljesebben hozzájáruljunk a magyar gazdaság fejlődéséhez, a társadalmi és gazdasági kihívások megoldásához. Az embert kell a folyamat középpontjába helyezni, őt próbáljuk segíteni feladatai minőségi ellátásában. Természetesen elengedhetetlen a legmodernebb technológiák használata is, ezeknek az együttes bevezetése és rendszerben történő működtetése, amelyet szeretnék a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózatban megvalósítani a következő években.

Nagyszabású, a teljes hálózatot átfogó és egységben tartó transzformációs folyamatot készítünk elő egy energikus, tapasztalt csapattal, bevonva a szervezet minden szintjét, jól szervezett, strukturált és transzparens munkát végezve. Felállítottunk egy Transzformációs Programirodát, és nagyon számítunk a rendszeres visszajelzésre és véleménynyilvánításra a kutatói közösség részéről.

HP: *Melyek az átalakítással elérni kívánt fő célok?*

JR: Valódi hálózati szemlélet és működés kialakítása, amely multidiszciplináris válaszokat kínál a komplex társadalmi és gazdasági problémákra (például: klímaváltozás, egészséges élet). Olyan kutatási témák kialakítása, amelyek egyensúlyt teremtenek az alapkutatások és a misszióvezérelt kutatások között, figyelembe véve a társadalmi-gazdasági hasznosíthatóságot. A hálózat innovációs aktivitásainak megerősítése.

Egységes forrásszerzési stratégiák kialakítása és a pályázati adminisztráció hatékonyabbá tétele. Teljesítményalapú bérezési rendszer bevezetése, amely 1,5-2-szeres fizetésemelést biztosít, valamint az egyéni célok és eredmények díjazását is biztosítja. Mindez lehetővé tenné a kutatói életpályamodell kialakítását, amely kulcsfontosságú a kutatói utánpótlást tekintve is.

Saját tulajdonú ingatlan és minőségi munkakörnyezet, valamint infrastruktúra biztosítása. Nemzetközi kapcsolatok erősítése, külföldi kutatók bevonása, valamint a globális trendek követése. Szemléletváltás, amely a közös célokat, az együttműködést helyezi előtérbe.

HP: *Gulyás elnök úr több elemét felvázolta a HUN-REN átalakulásának. Említette érintőlegesen a megemelt finanszírozást is. Mit jelent ez pontosan? Látható már, hogy a megújulás milyen forrásbővülést jelent a HUN-REN számára?*

JR: Igen, a finanszírozásunk növelésére is konkrét javaslat áll a rendelkezésünkre. A törvénytervezet elfogadása és a hatálybalépés esetén a HUN-REN 2025. április 1-jétől 50%-os, azaz közel 18 milliárd forintos többletfinanszírozáshoz jut, valamint az átalakuláshoz kapcsolódóan egyszeri 3 milliárd forintos juttatásban is részesül. 2026-ban a kutatási hálózat támogatása 75%-kal (a 2024-es bázishoz mérten), 2027-től kezdődően pedig 100%-kal emelkedik, így az éves költségvetési támogatás meghaladja majd a 97 milliárd forintot. A kormány ezt hatéves időtartamra nyújtja, közfeladat-finanszírozási szerződés keretében, valamint rögzítésre kerül a HUN-REN és az állam között megkötésre kerülő 25 éves keretmegállapodásban is. Ez a jelenlegi, báziselvű állami finanszírozással szemben egy teljesítményelvű finanszírozási rendszert hoz. A megállapodásban rögzíteni kell többek között a végzett tevékenység vállalt volumenét, indikátorait, a támogatás nagyságát. Az új, teljesítményalapú és értékkevető finanszírozás jelentős forrásemeléssel jár együtt, megteremtve az életpályamodell alapjait. Az értékkevető finanszírozás a felelős ingatlangazdálkodás és -fejlesztés, valamint a bérrendezés záloga is. Már áprilistól 50%-kal nő a havi költségvetési támogatás, de külön támogatás érkezik a transzformációs folyamat költségeinek fedezésére.

HP: *Mit gondol, a vázolt szervezeti átalakításból egyenesen következik a szervezeti kultúrában bekövetkező változás is? Hogyan látja összeegyeztethetőnek a kutatási szabadságot egy alkalmazások, szolgáltatások vagy termékek létrehozására ösztönző finanszírozási-támogatási rendszerrel?*

JR: Számomra a tudományos szabadság és a hatékony, eredménycentrikus kutatás nem egymással összeegyeztethetetlen fogalmak, hanem kéz a kézben járnak. Együttműködés nélkül valójában nem tud egy szervezet hatékonyan működni. Ha nincs kooperáció, egyszerűen elvész az a cél, vagyis az a misszió, amelynek érdekében az adott szervezet eredetileg létrejött. Elsősorban azért megkerülhetetlen, hogy szervezetfejlesztésben gondolkodjunk, mert mind a nemzetközi szakértői testület értékeléséből, mind a stratégiai projektünk különböző munkacsoportjainak felméréseiből az látszik, hogy a HUN-REN jelenlegi, elavult szerkezete nem ad megfelelő keretet a működéshez, a kutatóhelyek jelentős részénél mind a stratégiai, mind az operatív menedzsment javítható lenne. Az állam nem mondhatja meg a jövőben sem – ahogy eddig sem tette –, hogy egy kutató vagy kutatócsoport milyen módszerekkel milyen kutatásokat végezzen. Ugyanakkor jogos elvárás az állam részéről, és maximálisan illeszkedik a nemzetközi sztenderdekhez is, hogy az állam – közösen a HUN-REN-nel – meghatározzon kiemelt kutatási irányokat, széles kutatási témákat, amelyek egyrészt illeszkednek Magyarország KFI-stratégiájához és a Neumann János Programhoz, másrészt kiemelten fontosak az ország számára, és hozzá tud-

nak járulni a kiemelt társadalmi és gazdasági kihívások megoldásához. A kutatási irányok közös lefektetése azonban nem jelentheti, és nem is fogja jelenteni a tudományos kutatás szabadságának korlátozását: az teljes mértékben érvényesült, és ezután is érvényesülni fog. Fontos garancia, hogy a HUN-REN és az állam közötti megállapodásban a törvényjavaslat alapján rögzíteni kell a tématerületi prioritások alapján meghatározott kutatási témák mellett a szabad témaválasztás alapján végzendő felfedező kutatásokat is.

HP: *Elnök úr beszélt a kormányzatnak tett értékJánlatokról. Milyen értékJánlatuk van a kutatási hálózatban jelenleg dolgozó kutatóknak, és hogyan tudják vonzóvá tenni a tudományos pályát a fiatalok számára?*

JR: Mi, a HUN-REN vezetősége, a kutatókat állítjuk a középpontba. Amint az az előzőekben elmondottakból is kitűnik, a HUN-REN költségvetése a következő években jelentősen emelkedik. Ez lehetőséget teremt arra, hogy nemzetközi szinten is versenyképes, a magyar kutatók megtartását, illetve hazavonzását biztosító béreket tudjunk kínálni. Olyan életpályamodellt és teljesítményelvű bérezési rendszert szeretnénk kialakítani, amelynek a kiszámíthatóság és a teljesítményelv jelenti a két legfontosabb pillérét. Azt gondolom, ez jelenlegi munkatársainknak és a pályaválasztás előtt álló, tehetséges fiataloknak is vonzó perspektívát kínál. Az anyagi ösztönzőkön túl azonban a megújulásunk más előnyöket is kínál a kutatóknak: célunk olyan támogató-szolgáltató központ kialakítása a hálózatban, amely a kutatókat a lehető legnagyobb mértékben mentesíti a bürokrácia és az adminisztráció terheitől, valamint segíti őket abban, hogy saját szakterületükön még jobb eredményeket érhessenek el. Az általunk biztosított eszközök hozzájárulnak ahhoz, hogy munkájuk magasabb színvonalon, nagyobb hatékonysággal és szélesebb nyilvánosság előtt valósulhasson meg. Különös figyelmet fordítunk arra is, hogy a tudományos eredmények a társadalom szélesebb rétegei számára is érthetővé és elérhetővé váljanak.

Fejlődésünkhöz elengedhetetlen egy egységes szervezetiirányítási rendszer, technológiai transzfer iroda, kockázati tőkealap, mesterséges intelligencia tudásközpont, adatgazdász-hálózat, pályázati tanácsadó és képzési központ, valamint kiemelkedő minőségű kutatási infrastruktúra kialakítása is. Legalábbis ezt a víziót szeretném transzformációs folyamatunk végére megvalósítani, úgy is mint az új szervezet operatív vezetője.

HP: *Fontos kiemelni, hogy a Mesterséges Intelligencia Koalíció elnökeként az Ön neve összefonódik hazánkban a mesterséges intelligencia fejlesztésének tudományágaival, eredményeivel. Ezzel kapcsolatosan kérdezem, hogy milyen tervek kötődnek a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat munkájában ehhez a területhez.*

JR: Régóta dolgozom ezen a területen, de a jövőbeni munkámban is meghatározó lesz, hogy miként lehet a mesterséges intelligenciát eszközként használni a kutató-

saink során. A fókusz itt nem azon van, hogy a mesterséges intelligencia átveszi-e fölöttünk a hatalmat, vagy okosabb lesz-e, mint az ember. Ennek van egy fejlődési folyamata, nyilván erről is kell diskurzust folytatni, és szerencsére a kutatóhálózatban van olyan intézetünk, amelyben ezzel az aspektussal is foglalkoznak. Azonban a legfontosabb feladatunknak azt tartom, hogy segítsük, támogassuk kutatóinkat – mégpedig konkrét felhasználási eseteken keresztül – azáltal, hogy megmutatjuk, egy biológus, filozófus, történettudós vagy kémikus miként tudja használatba venni a napról napra gyarapodó AI-modelleket, eszközöket. Természetesen elengedhetetlen a kellő infrastruktúra megteremtése is, amelynek segítségével mindez megvalósítható. A mérnöki világban napjainkban már nem építenek modelleket minden egyes fejlesztési fázisban, hanem nagy komplexitással rendelkező számítógépes programcsomagokkal végzik a tervezéseket. Mindez azért lehetséges, mert a klasszikus fizika törvényeit igen jól ismerjük, és az elmúlt évtizedekben ezek hatékony számítógépes adaptálása is megtörtént. Mindez óriási költségmegtakarítást jelent, hiszen a számítógépes szimulációk bekerülési költsége messze elmarad a korábban alkalmazott valódi fizikai modellek megépítésével járó kiadásoktól. Jól megfigyelhető tendencia, hogy az általános célú mesterséges intelligencia (GPAI) eszközök és módszerek (például generatív AI) egyre nagyobb szerepet kapnak a kutatás-fejlesztési tevékenység teljes ciklusának támogatásában, kezdve a szakirodalom-feldolgozás hatékonyságának növelésével, a szoftveres kódgeneráláson át a tudományos jelentések előállításáig. Amennyiben ezeket az eszközöket a kutatásban megfelelő módon használjuk, lehetővé válik, hogy hatékonyabban, gyorsabban tudunk magasabb minőségű kutatási eredményre jutni. Pontosan ezzel a céllal indítottunk el egy mesterséges intelligencia-nagyköveti rendszert, amelyet később beillesztettünk egy AI 4 Science programba.

Minden kutatóhelynek dedikált AI nagykövete van, aki segíti a kutatókat, hogy a mesterséges intelligencia használatát beépítsék a kutatásaikba. A nagykövetek inspirációt adnak az AI használatához, elősegítik az új módszerek megismerését, és támogatják, hogy minden kutató megtalálja a számára legnagyobb hozzáadott értéket, amelyet az AI hozhat. A HUN-REN összes kutatója felkeresheti az adott kutatóhely nagykövetét egy adott AI-kérdés megválaszolása vagy megoldása érdekében. A nagykövet vagy maga is tud segíteni, vagy tovább tudja irányítani a kutatót kérdésével a HUN-REN központi AI-szolgáltatásaihoz. A cél, hogy minél hatékonyabb, magas szintű kutatást lehessen végezni az AI segítségével, és hogy felszínre kerüljenek az AI által lehetővé vált új kutatási irányok. A nagyköveti rendszer mellett felépítettünk egy központi AI szakértői csapatot, akik aktívan támogatják a kutatókat kutatási ötletük validálásában és a kutatástervezésben, segítséget nyújtanak a legmegfelelőbb számítási és tárolási erőforrások megtalálásához és azok használatba vételéhez, valamint a leginkább megfelelő mesterséges intelligencia alkalmazások megtalálásához és ezek képességeinek maximális kihasználásához.

A hálózaton belül saját képzéseket fejlesztettünk, amelyek egy-egy tudományterület egyedi kérdéseit járják körül. A cél az intézetek által már kínált AI-képzések el-

érhetővé tétele szélesebb körben a HUN-REN teljes hálózatában, minden kutató számára: például *big data* elemzés, NLP (natural language processing), képfeldolgozás, *transformers in social science*. A specialista képzéseket egyedi igények alapján szervezzük az AI nagyköveti hálózat bevonásával és koordinációjával.

A biztonságos GenAI futtatásához HUN-REN Cloudon egy generatív AI-feladatokat támogató GenAI4Science-szolgáltatást is biztosítunk, amelynek segítségével a kutatók biztonságosan és az adatkezelési irányelvekkel összehangolt adattárolás mellett tudják hasznosítani a nagy nyelvi modellek (LLM) nyújtotta lehetőségeket. Az új szolgáltatás révén publikus, nyílt forráskódú modellek igénybevételére nyílik mód felhasználóbarát, csevegő üzem módban, akár saját adatok, dokumentumok és egyéb források felhasználásával. Az elérhető modellek száma folyamatosan bővül. A szolgáltatás alapvetően csak a HUN-REN Cloud saját erőforrásaira épít, de lehetőséget biztosít más OpenAI-interfészt támogató, harmadik fél által biztosított generatív AI-szolgáltatás elérésére is.

Az AI4Science-program, amely minden HUN-REN-es kutató számára elérhető, segít abban, hogy a saját kutatásában világszínvonalú eredményt tudjon elérni.

HP: Köszönöm Gulyás Balázs elnök úrnak és Jakab Roland vezérigazgató úrnak, hogy a HUN-REN Magyar Kutatási Hálózat jelenében tapasztalható változásokról, valamint a jövőre vonatkozó terveikről is beszámoltak az intézményes magyar tudományosság fejezetekben és fordulatokban gazdag elmúlt kétszáz évét ünneplő olvasóinknak.

A szerző külön köszönetet mond az interjú létrejöttéért Torda Júliának, a HUN-REN Kommunikációs Főosztálya főosztályvezetőjének.

Irodalomjegyzék

- Barabási Albert-László – Wang, Dashun (2020). *A tudomány tudománya*. Ford. Seres István. Budapest: Libri Könyvkiadó Kft.
- Szilágyi Adrienn, szerk. (2023). *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia – HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
<https://mta200.hu/data/dokumentumok/kiadvanyok/MTA200-Elnokok-BELIV-WEB.pdf>

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS

Száz éve Collegium Hungaricum

One Hundred Years of Collegium Hungaricum

Vendégszerkesztők: Csúri Károly – Masát András

Bevezetés

Introduction

Csúri Károly¹ – Masát András²

¹ az MTA doktora, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
k.csuri@lit.u-szeged.hu

² CSC, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Germanisztikai Intézet, Budapest
masat.andras@gmail.com

A bécsi és a berlini Collegium Hungaricum (CH) 2024-ben ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. A két intézet történelmi megszakításokat is túlélő, mozgalmas múltjában kiemelkedő korszakot jelentett a világháborúk közötti időszak. Bécs és Berlin egyaránt felbecsülhetetlen és nélkülözhetetlen támpontnak számított az osztrák, illetve a német fővárosban folytatandó, állami ösztöndíjjal vagy egyéb módon támogatott tudományos kutatások vonatkozásában, döntő mértékben hozzájárulva a magyar értelmiségi elit képzéséhez és európai integrálódásához.

Erről a történelmi időről ad átfogó elemzést Ujváry Gábor tanulmánya a kulturális külpolitika szemszögéből. A korszakot Nagy Márta a berlini CH négy egykori tagjának portréjával illusztrálja. Fazekas István írása a bécsi Collegium Hungaricum és az osztrák főváros központi levéltárainak múltbeli és jelenlegi kapcsolatát, kölcsönösen előnyös együttműködését tárgyalja. Csúri Károly és Méhes Márton esettanulmányai a bécsi Collegiumnak a politikai rendszerváltást követő, jelentősen kibővült, a hazai támogatás mellett jórészt külső kooperációra épülő, intenzív kulturális tevékenységét, emlékezetes rendezvényeit mutatják be. Masát András összegzésében az ezredforduló utáni berlini intézet új arculatát és tevékenységi profilját kialakító időszakot, valamint a németországi magyar kulturális évadot tekintti át. Végül Nagy Márta írásában beszámol a jelenlegi berlini CH prioritásairól, több kiemelkedő eseményéről és a száz éves bécsi és berlini intézet jubileumi programjairól.

Tematikus összeállításunk szerzői korábban a két Collegium Hungaricum felelős beosztású munkatársai voltak, részben jelenleg is az intézmények vezetői. Beszámo-

lók így átfogó tapasztalati háttér alapján tanúsítják, hogy a két intézet, a kulturális emlékezet ápolása és az új kihívásokra adandó korszerű válaszok kettős igényével, sok szempontból máig kulcsszerepet játszik a magyar tudomány- és kultúrpolitika, valamint kulturális diplomácia ausztriai és németországi segítésében és részben képviselésében.

Százesztendősi hídfőállások A bécsi és a berlini Collegium Hungaricum

Centenary Bridgeheads: The Collegium Hungaricum in Vienna and Berlin

Ujváry Gábor

CSc, kandidátus

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest
gabor.ujvary@veritas.gov.hu

Összefoglalás

Magyarország 1920-as évek eleji nemzetközi elzártságából elsősorban a kulturális külpolitika erősítése jelentette a kitörési lehetőséget. 2024 októberében volt száz esztendeje, hogy e cél érdekében megnyitották a bécsi és berlini Collegium Hungaricumot (CH). A két világháború között a bécsi és a berlini CH a tehetséges, többnyire már doktori címmel rendelkező magyar fiatalok továbbképzését szolgálta. Ezt a feladatát kiválóan betöltötte, hiszen a többnyire egy esztendőt Bécsben és Berlinben töltő – általában gyümölcsöző kapcsolatokra szert tévő – magyar állami ösztöndíjasok csaknem negyötöde bekerült a magyar értelmiségi elitbe. A két intézmény emellett a kultúráközvetítésben is aktívan közreműködött. Mindebben kulcsszerepet játszott Gragger Róbert, a berlini tudományegyetem Magyar Intézete és az ottani CH alapítója, illetve Klebelsberg Kuno, az 1920-as évek kiváló, messzire tekintő terveit részben meg is valósító vallás- és közoktatásügyi minisztere, valamint a CH-k vezetői: Tamedly Mihály és Farkas Gyula (Berlin), valamint Károlyi Árpád, Lábán Antal és Miskolczi Gyula (Bécs). A kulturális külpolitika 1927-től a római CH-val és a félig-meddig CH-típusú párizsi magyar kulturális képvisellel, illetve a más országokba szülő külföldi ösztöndíjak rendszerével is gazdagodott. A második világháború után a bécsi CH tovább folytatta munkáját, de 1949 és 1963 között érdemi tevékenységet már nem fejtett ki. Kelet-Berlinben 1973-ban hozták létre a Magyar Kultúra Házát, amely az egyesített Németország fővárosában 2000-től működik ismét CH-ként. A két CH profilkja közben megváltozott: immár elsősorban kulturális programokat-projektet szerveznek – szinte mindig a fogadóországbéli intézményekkel, művészekkel együttműködve –, bár a bécsi CH tudományos arculata is megmaradt, részben annak köszönhetően, hogy az 1920 és 1948 között működő Bécsi Magyar Történeti Intézetet 2000-ben újjáalakították.

Abstract

The main way out of Hungary's international isolation in the early 1920s was to strengthen its cultural diplomacy. One hundred years ago, in October 1924, the Collegium Hungaricum (CH) was opened in Vienna and Berlin to this end. Between the two world wars, the CH in Vienna and Berlin served to train talented young Hungarians, most of whom already had doctorates. It performed this task with distinction, as almost four fifths of the Hungarian state scholarship holders, who usually spent a year in Vienna and Berlin and generally established fruitful contacts, became part of the Hungarian intellectual elite. The two institutions also played an active role in cultural promotion. Róbert Gragger, the founder of the Hungarian Institute of the Berlin University of Science and the CH there, and Kuno Klebelsberg, the Minister of Religion and Public Education, who partly implemented the excellent and far-sighted plans of the 1920s, as well as the heads of the CHs, Mihály Tamedly and Gyula Farkas (Berlin) and Árpád Károlyi, Antal Lábán and Gyula Miskolczi (Vienna), played a key role in this. From 1927, cultural diplomacy was enriched by the CH in Rome and the semi-CH Hungarian cultural

representation in Paris, as well as by the system of foreign scholarships to other countries. After the Second World War, the CH in Vienna continued its work, but between 1949 and 1963 it was inactive. In 1973, the House of Hungarian Culture was established in East Berlin, and since 2000 it has again been operating as a CH in the capital of reunited Germany. The profiles of the two CHs have changed in the meantime: they now primarily organize cultural programmes and projects – almost always in cooperation with institutions and artists in the host country – although the academic image of the Vienna CH has been preserved, partly thanks to the reorganization in 2000 of the Hungarian Historical Institute of Vienna, which operated between 1920 and 1948.

Kulcsszavak: kulturális diplomácia, Berlin, Bécs, Collegium Hungaricum

Keywords: cultural diplomacy, Berlin, Vienna, Collegium Hungaricum

A 20. század elejére a nagyhatalmak erősödő konfliktusai ellenére a tudomány és a kulturális élet egyre inkább nemzetközivé vált, amit a magyar tudósok és művészek külföldi tanulmányújtjai, kutatásai, nemzetközi fórumokon való részvétele is bizonyított. Sok tekintetben visszatérni látszott a középkor és a kora újkor – a 20. századinál jóval szűkebb körre kiterjedő – szellemi egyetemessége. Ezt az univerzalitást a magaskultúra 17. század végéig, részben még azután is meglévő közös nyelve, a latin, illetve a 16. századig egységes nyugati kereszténység, annak felbomlása után pedig az anyanyelvi kultúra ápolását szorgalmazó protestáns vallások európai terjesztésének igénye is elősegítette.

Geopolitikai helyzetéből adódóan Magyarország a nyugat-európai kultúrkör utolsó bástyája lett, tőle keletre és délre a Közép- és Nyugat-Európa eszmevilágától jelentősen eltérő – egyes nemzetiségek körében a történelmi Magyarországon is jelen lévő – ortodox világ következett. A nacionalizmus 18. század végi, 19. század eleji térnyerése ugyan részben eltávolította egymástól az öntudatukra ébredt nemzeteket, ám az ezzel párhuzamosan induló – lassanként az egész földkerekségre kiterjedő – modernizációs folyamatok, valamint a gazdaságban a világpiac kialakulása mégiscsak a közeledést, az együttműködést szolgálta. Egyedül a politika, a hatalmi érdekek mindenén átázoló erőszakossága mérgezte az igazi egymásra találást.

Magyarország kulturális tájékozódását Európába való beilleszkedésétől, az államalapítástól meghatározta a nyugat-európai szellemi áramlatokhoz való kapcsolódás igénye. Mindez elsősorban a német, részben pedig az olasz és a francia nyelvterülettel való összeköttetések élénkülését eredményezte. Mellettük persze – különösen a 19. században – az angol példák is mintaadónak számítottak. A nyugati eszmék és modernizációs törekvések főleg német–osztrák közvetítéssel jutottak el hazánkba.

A magyar kulturális külpolitika előzményei között ugyanis a következő tényezők bizonyultak döntőnek:

1. A magyar fiatalok 12. századtól kezdődő külföldi egyetemjárása, amelynek következtében 1918-ig 100 000 fölöttire emelkedett a külhonban valamely felsőoktatási intézménybe hosszabb-rövidebb időre történt beiratkozások száma. Ezek-

- nek mintegy a fele a bécsi (kisebb részben más osztrák), egynegyede pedig német egyetemre, főiskolára esett (Szögi 2022, 171, 194, 215).
2. Külföldön a 16. századtól alapított magyar (vagy részben magyar) intézmények: 1579: a Pápai Német–Magyar Kollégium; a bécsi Pázmáneum (Collegium Pazmanianum); 1746: a bécsi Theresianum, de részben idesorolható a magyar művelődéstörténetben is jelentős szerepet játszó magyar királyi nemesi testőrség (1760) is.
 3. A 19. század közepétől a nyugat-európai államok által külföldön – Rómában és Athénben – létesített tudományos intézetek.
 4. A kiegyezés után a magyar állam adományozta, elsősorban jeles fiatal tudósoknak szóló külföldi ösztöndíjak.
 5. A Fraknoi Vilmos püspök magánkezdeményezésére 1895-től működő Római Magyar Történeti Intézet, amely az I. világháború kitörése után nem folytathatta tovább a tevékenységét.
 6. A német tudománypolitika 19. század végi, 20. század eleji, kulturális külkapcsolati elképzelései.
 7. Az I. világháború idején alapított Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, amely 1917–18-ban, mindössze másfél esztendeig állt fenn, de ezalatt is komoly tudományos eredményeket ért el. Ennek ötletgazdája és ügyvezető alelnöke a 20. századi magyar kulturális diplomáciát megalapozó Klebelsberg Kuno volt. Ugyancsak ő bábáskodott a Magyar Történelmi Társulat 1917-ben megválasztott elnökeként az 1920 októberében, a barokk építőművészet egyik remekében, a Johann Bernhard Fischer von Erlach tervezte egykori Testőrpalotában (Palais Trautson) otthonra talált Bécsi Magyar Történeti Intézet létrehozásánál.
 8. A 19. század eleji bécsi előzmények után a 19. század közepétől külföldi egyetemeken létrehozott – csak időlegesen működő – magyar tanfolyamok, lektorátusok közül kiemelkedett az 1916-ban, a világ akkor egyik legjobb univerzításán, a berlinin alapított tanszék. Ezt egy mindössze 29 esztendő fiatalember, a német tudományos világgal ápolt kiváló kapcsolatait rendkívül ügyesen kamatoztató Gragger Róbert hozta létre. A tanszéket már 1917-ben Magyar Intézetté alakította, és olyan sikeresen fejlesztette, hogy azt a két világháború között az egyetem bölcsészkarának egyik legjobban működő egységként tartották számon. A húszas évek elején nagy figyelmet keltő tudományos periodikákat (*Ungarische Jahrbücher; Ungarische Bibliothek*) indított útjára, emellett számos magyar programot szervezett Berlinben és szerte Németországban, s a Kárpát-medencén kívüli legnagyobb magyar könyvtárat – saját, értékes gyűjteményével gyarapítva – szintén ő állította össze (Ujváry 2013, 29–141).

Az elnagyolt áttekintésből is egyértelmű, hogy a 20. század elején a magyar kulturális külpolitika irányvonalát nagymértékben befolyásolták a (geo)politikai feltételek és a személyes adottságok. Előbbiek szempontjából a földrajzi meghatározottság és a német nyelvterülethez való erős kulturális kötődés, utóbbiból pedig az a szerencsés

körülmény volt döntő, hogy minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája (Gragger) és egyik legjelesebb kultúrpolitikusa (Klebelsberg) egy időben és egyazon cél érdekében tevékenykedtek – éppen akkor, amikor az I. világháború és különösen az azt követő válsághelyzet rátermett és innovatív vezetőket követelt.

1918 végétől az addig egy nagyhatalom (az Osztrák–Magyar Monarchia) részeként a nemzetközi politikában is szerepet játszó Magyarország egy mindinkább zsugorodó, 1919-re területének és lakosságának nagy részét elveszítő állammá vált. A trianoni békeszerződéssel egyértelművé vált, hogy európai súlya is a minimálisra csökkent, amit nem kompenzált, hogy 1526 óta először élvezhette ismét az önálló és független állam státuszát. Ezt ugyanis óriási presztízsveszteséggel, az I. világháború veszteseként nyerte el, ráadásul oly módon, hogy a körülötte lévő, győztesként elkönnyvelt államok már 1921-re kialakították a kisanant kifejezetten magyarelles célú, szorító gyűrűjét, amely külpolitikai harapófogóba zárta az országot. Egyedül a magyarok sorsában osztozó osztrákok voltak semlegesek a „csonkaállammal” szemben, ám ez a neutralitás sem volt jóindulatú, ráadásul a magyar–osztrák kapcsolatot Nyugat-Magyarország hovatarozásának a kérdése is terhelte.

Ebből a kényszerhelyzetből kevés kiugrási lehetőséget biztosított a klasszikus diplomácia, az annál sokkal finomabb módszereket alkalmazó kulturális külpolitika viszont eredményes lehetett. Ezt ismerte föl Klebelsberg és Gragger, illetve az 1920-as évek legelején még életképtelennek tartott Magyarország politikai, gazdasági és kulturális konszolidációját 1925–1926-ra sikeresen levezénylő Bethlen István miniszterelnök. A kormányfő hatékonyan támogatta Klebelsbergnek a magyar kulturális intézményrendszer teljes megújítását sürgető elképzeléseit. A tárcája minden területének megújítását szorgalmazó kultuszminiszter így vérbeli politikusként és lobbistaként elérhette azt, hogy a kulturális tárca prioritást élvezzen a különböző szakpolitikák között.

A fokozatosság híveként azt is jól tudta, hogy először olyan programokat kell beindítania, amelyek kevésbé tőkeigényesek, hiszen a nagyobb befektetést igénylőket (mint a népiskola-építési programot) majd csak a gazdasági talpra állás után lehet megkezdeni. Mivel szokatlanul széles körre kiterjedő és ambiciózus programjának két fő eleme az „alsóbb néprétegek” felemelése és a Magyarországot a nagyvilágban is eredményesen képviselő elit felnevelése volt, kezdetben az utóbbi – az előbbinél jóval kisebb ráfordítást igénylő – cél legalább részbeni megvalósítása tűnt számára megvalósíthatónak. Ezért Klebelsberg – az állami közgyűjtemények és a felsőfokú oktatás racionalizálása mellett – az 1920-as évek első felében elsősorban a tehetséges fiatalok külföldi továbbképzését és Magyarország kulturális kapcsolatainak fejlesztését szorgalmazta, annál is inkább, mert ennek előfeltételei adottak voltak. 1921-ben már működött a Bécsben őrzött magyar vonatkozású források kutatására és feldolgozására általa alapított Bécsi Magyar Történeti Intézet, s ekkorra már Gragger is egy olyan magyar tudományos szigetét irányított a berlini egyetemen, amelyet a németek is becsültek. A Collegium Hungaricumok létrehozása elsősorban ennek a történeti háttérnek – és persze az említett személyi feltételeknek – volt köszönhető.

Klebensberg 1922 júniusától már vallás- és közoktatásügyi miniszterként irányította a kulturális politikát, s e minőségében 1923-ban nyitotta meg újra a Római Magyar Történeti Intézetet, amelyet a vatikáni levéltárakban őrzött magyar vonatkozású források feltárására és művészek fogadására szánt. A magánalapítású és fenntartású intézmény 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia kezelésébe került, de a világháború kitörése miatt szüneteltette tevékenységét; majd csak a magyar–olasz kapcsolatok fokozatos javulása tette lehetővé – immár állami intézményként történő – újbóli működtetését.

1923-ban már Gragger Róbert is azon fáradozott, hogy Collegium Hungaricumot létesítsen Berlinben: a magyar kormány támogatásával februárban egy házat vásárolt a Brandenburgi kapuhoz közeli Marienstraßen, ahova 1924 októberében költöztek be az első ösztöndíjasok. Bécsben pedig október 7-én, ünnepélyesen fogadták a Testőrpalotába érkezőket, akik a Bécsi Magyar Történeti Intézet már addig is ott lakó történészeihez és levéltárosaihoz csatlakoztak. Személyükről a felsőoktatási intézmények és a közgyűjtemények javaslatára – a Collegium Hungaricum (a továbbiakban: CH) vezetőjének bevonásával – a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, 1927-től pedig az 1927: XIII. törvénycikk értelmében felállított Országos Ösztöndíj Tanács (1927: XIII. tc.) döntött. Túlnyomó többségük állami ösztöndíjasként érkezett Bécsbe és Berlinbe, de voltak közöttük a törvényhatóságok ösztöndíjait élvezők, illetve „félfizető” vagy fizető vendégek is (utóbbiaknak is oktatási vagy tudományos célból lehetett csak támogatást kapniuk). A szállás mellett étkezést, illetve mosást biztosítottak számukra (az 1920-as években ehhez még különféle, intézményen belüli tanfolyamok is társultak), illetve szerény zsebpénzt kaptak.

Már az első kiküldöttek között is jó néhány olyan személyiség volt, aki a későbbiekben a magyar értelmiségi elitbe került. Berlinben ez az első nyolc kollégista mindegyikéről elmondható. Kossányi Béla az Országos Levéltár főigazgató-helyettese, a Magyar Történelmi Társulat főtítkára, Rásonyi Nagy László neves turkológus, Moór Elemér ismert nyelvész – nem sokkal stipendiuma után a berlini egyetem Magyar Intézetének lektora –, Prohászka Lajos kiváló kultúrfilozófus lett. Brandenstein Béla már 33 évesen professzorként oktatott, 1945 után a saarbrückeni egyetem egyik vezető tanára, Muzsnay Dénes pszichológus a pesterzsébeti polgári iskola igazgatóhelyettese volt. A 43 évesen elhunyt Gál János irodalomtörténész – akárcsak Moór – a budapesti, majd a szegedi tanárképzőben oktatott, Koch Ferenc az MTA Földrajztudományi Kutatócsoportjának vezetőjeként, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető professzoraként dolgozott.

Bécsben tizenkilencen kaptak ösztöndíjat 1924/25-ben (ketten fél-fél, a többiek egész évet töltöttek a császárvárosban). Közülük Árvay Sándor szülész-nőgyógyász főorvos, Cserta Kálmán törvényszéki bírósági írástudó, Ferenczy Géza nyelvész (a bécsi Teréziánium tanára, a Bécsi Egyetem magyar lektora), Klein Gáspár vármegyei főlevéltárnok, Konecsny Ede gimnáziumi tanár, Krigl Kálmán belgyógyász és röntgenszakorvos, Molnár Elek belgyógyász tanársegéd, Lengyel Béla Kossuth-díjas vegyészmérnök professzor, Schwarcz Sebestyén felső kereskedelmi iskolai tanár,

Sőregi János régész-muzeológus a Déri Múzeum igazgatója, Treml (később Tamás) Lajos nyelvész-akadémikus az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, Tornay Kálmán pedig gimnáziumi tanár lett. A legérdekesebb pályát azonban Keresztury Dezső futotta be, aki a következő tanévben (1925/26) is a bécsi CH tagja maradt, 1927/28-ban pedig a berlini CH-ban kapott ösztöndíjat (többekhez hasonlóan ő is egy hazai elitképző intézmény, az Eötvös Collegium diákjaként). Ezután 1929-től 1936-ig a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének lektoraként dolgozott – egyik magyar nyelvórjáról az azt meglátogató Kosztolányi Dezső is lelkendezve írt –, s annak értékes könyvtárát is vezette. Később a költőként, íróként és irodalomtörténészként is kiemelkedő Keresztury 1945 és 1947 között kultuszminiszter volt, s e pozíciójában a két világháború között létrehozott külföldi magyar intézményrendszer átmentését szorgalmazta – sajnos sikertelenül.

A Horthy-korszakbéli bécsi és berlini ösztöndíjasok listáját böngészve a kezdő tanévhez hasonló eredményességnek lehetünk tanúi. Az általában egy éven át kint tartózkodó fiatalok valamennyien visszatértek Magyarországra, s néhány éven belül szinte kivétel nélkül megbecsült állásokba kerültek (ideértve a középiskolai tanárokat is, akiknek a társadalmi státusza akkoriban sokkal magasabb volt, mint manapság). Itt – a már említettekén túl – csak néhányukat sorolom föl, minden kommentár nélkül.

Bécsnél elsőként azokat a (legtágabb értelemben vett) historikusokat emelem ki, akik a Történeti Intézetbe – amelyben a 16–20. század közötti magyar történelemmel foglalkozó szakemberek közül csaknem mindenki megfordult – elnyert ösztöndíjukon kívül a CH-ét is megkapták: Czeglédy Károly, Juhász Lajos, Kósa János, Lederer Emma, Mezösi (Metzner) Károly, Pálfy Ilona, Pakucs Béla, Rosdy László, Szilágyi Loránd és Waldapfel Eszter. Jó néhány történész csak a CH-ba kapott stipendiumot, mint például Barta István, Bogyay Tamás, Buday Kálmán, Eperjessy (Eperjesy) Kálmán, Fekete Nagy Antal, Genthon István, Mollay Károly, Sashegyi Oszkár.

Ezenkívül hosszabb-rövidebb időt töltött itt a jogász-politológus Bibó István; a geológus-paleontológus Bogsch László; a festőművész Csebi Pogány István, a reumatológus De Châtel Andor; az egyiptológus Dobrovits Aladár; a turkológus Eckmann János; az elektrokémikus és későbbi miniszter, MTA-elnök Erdey-Grúz Tibor; a néprajzozmuzeológus Fél Edit(h); az irodalomtörténész-szerkesztő Gál István; a könyvtáros-nyelvész Hartnagel Erzsébet; a jogfilozófus, jogszociológus Horváth Barna; a fegyvertörténész Kalmár János; az újságíró-politikus Katona Jenő. A minerológus Koch Sándor; a történész-szociológus Kósa János; a bátor legitimista közíró, Lajos Iván; a geográfus Láng Sándor és Mendöl Tibor; a társadalomtudós Ottlik László; a régész Párducz Mihály; az esztéta, irodalomtörténész Péczely László; a bőrgyógyász Rejtő Kálmán; az ideggyógyász Sántha Kálmán; az irodalomtörténész Sárkány Oszkár; a színháztörténész Staud Géza; a zenetörténész Szabolcsi Bence; a kémikus Szebellédy László; a néprajzos Szendrey Ákos; a régész Szilágyi János; az etnográfus Tálasi István; a geológus-paleontológus (Tasnádi) Kubacska András; az orientalista Telegdi Zsigmond; a diplomata Ujváry Dezső; az onkológus Vályi Nagy Tibor; az egyiptológus Wessetzky Vilmos; a kémikus Zemplén Béla.

A berlini CH-ban az első évfolyamon kívül a következőket említem: Antos Kálmán zeneszerző-karnagy; Asztalos Miklós történész, író; Barta János irodalomtörténész; Bay Zoltán fizikus, a radarcsillagászat úttörője; Binder-Kotrba Géza vegyész-mérnök professzor; ifj. Boér Elek közgazdász, jogász, az MTA tagja; Bogyay Tamás, a Bécsben is ösztöndíjas művészettörténész, emigrációja idején, 1962-ben a Münchener Magyar Intézet egyik alapítója és első igazgatója; Boronkay Antal gimnáziumi tanár; Bruckner Győző Kossuth-díjas kémikus, gyógyszervegyész; Bulla Béla földrajztudós; a helyét belgyógyászként és sportorvosként is megálló Csík Ferenc, az 1936-os berlini olimpia úszóbajnoka; Csík Lajos orvosbiológus, genetikus; Dunst (később Detre) László csillagász, a svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet igazgatója; vitéz Duzár József gyermekgyógyász-professzor; a Bécsben is CH-stipendista Erdey-Grúz Tibor; Fekete Lajos Kossuth-díjas turkológus, levéltáros; Fettich Nándor régész, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója; Fitz József művelődéstörténész, az Országos Széchényi Könyvtár vezetője; Gál János, a Szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola főiskolai tanára; Gárdonyi Zoltán zeneszerző, történész; Imre Lajos egyetemi tanár, kémikus, a radiokémia nemzetközi hírű kutatója; Kákay-Szabó György festőművész, képre Restaurátor; Kesselyák Adorján zoológus-professzor; Kniezsa István nyelvész; Koch Ferenc geográfus; Kossányi Béla történész-levéltáros, az Országos Levéltár főigazgatója; Körmöczy László gimnáziumi tanár; Krbek Ferenc csillagász, fizikus; Kuthy Sándor vegyész-mérnök, agrokémikus; Lajti István klasszika-filológus, aki aztán az UNESCO elődjében, az Institut International de Coopération Intellectuelle-ben képviselte Magyarországot, majd 1943-tól a párizsi Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ igazgatója lett; Matolcsy Mátyás a jeles, szélsőjobbra sodródó gépészmérnök, agrárközgazdász; Mihalik Sándor művészettörténész, az Iparművészeti Múzeum igazgatója, majd a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese; Móra Károly, a svábhegyi Csillagvizsgáló Intézet vezetője; Müller Sándor, az elméleti szerves kémia Kossuth-díjas hazai meghonosítója; Náray-Szabó István vegyészprofesszor, posztumusz Széchényi-díjas; Németh Antal, a sokoldalú színházrendező, színháztörténész, a Nemzeti Színház igazgatója; Oroszlán Zoltán régész, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat elnöke; Ottlik László, a jeles konzervatív filozófus-politológus; Patakya Mária és Prahács Margit zenetudósok; Prohászka Lajos filozófus, az első modern magyar nemzetkaraktrológiai munka szerzője; Puky Pál sebész főorvos, a Venezuelai Tudományos Akadémia tagja; Rásonyi Nagy László turkológus, ankarai vendégprofesszor; dr. Schay Géza kémikus, kétszeres Kossuth-díjas, az MTA Központi Kémiai Kutatóintézetének alapító igazgatója; Harkai Schiller Pál pszichológus, a budapesti tudományegyetemen a Lélektani Intézet megszervezője; Soó Rezső, kétszeres Kossuth-díjas botanikus; Szakáts Kálmán jogfilozófus, nemzetközi jogász, a Külügyi Társaság titkára (ő aztán Párizsba is kapott ösztöndíjat), a Közellátásügyi Minisztériumban a Törvényelőkészítő Főosztály vezetője; Szabellédy László professzor, a modern magyar analitikai kémiai iskola megalapítója; Szent-Iványi Béla, aki 1936-tól a berlini tudományegyetem lektora, a Collegium Hungaricum titkára, majd helyettes igazgatója, a II. világháború után a Humboldt Egyetem Finnugor Intézeté-

nek professzora, 1967-től vezetője lett; Tankó Béla – aki aztán Londonban is állami stipendista volt – biokémikus professzor, a debreceni Biokémiai Intézet igazgatója; a Bécsben is ösztöndíjas Tremel (Tamás) Lajos; Trócsányi György társadalomtudós, könyvtáros, az Országgyűlési Könyvtár főigazgatója; Waigand Ferenc gépészmérnök, a Műegyetemen a Mechanikai Technológiai Tanszék tanársegéde; Wiczian Dezső evangélikus teológus, egyháztörténész; Zempléni Imre közgazdász, aki a berlini egyetem Magyar Intézetének titkári feladatait is ellátta.

Az ösztöndíjasok listáját még tetszés szerint lehetne bővíteni, de talán így is egyértelmű, hogy a külföldi ösztöndíjaknak kulcsszerepük volt a magyar tudományos, művészeti, oktatási és közigazgatási elit képzésében. Bécs és Berlin kiemelt státuszát bizonyítja, hogy ebbe a két CH-ba érkeztek a legtöbben: az összes külföldi ösztöndíjasnak körülbelül a fele. Az 1927-ben megnyílt római CH csak a következő évtől fogadott stipendistákat, és elsősorban művészösztöndíjasai miatt vált ismertté. Párizsba Rómánál valamivel kevesebben jutottak ki, más országokban pedig lényegesen alacsonyabb létszámmal voltak képviselve az ösztöndíjasok – talán még az USA-ba szóló Smith Jeremias és a Rockefeller Alapítvány, illetve a különböző német intézmények (DAAD, a Humboldt Alapítvány és a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag) támogatottjait érdemes kiemelni.

Bécs és Berlin súlyát igazolta, hogy a császárváros CH-jában az első tanév 19 ösztöndíjasának száma 1929-ig fokozatosan, mintegy félszáz főre emelkedett, majd stagnált, 1931-től pedig – a gazdasági világválság hatására – radikálisan, csaknem a harmadára csökkent. A harmincas években évente 12–18 fiatal kapott valamilyen formában támogatást. Érdekes módon a háború alatt ennél valamivel több ösztöndíjas lakott a palotában. Bár az eltérő szempontú kimutatások nem könnyítik meg a pontos számítást, összesítem szerint 1924-től 1944/45-ig mintegy 530 esetben körülbelül 415-en kaptak ide három hónapnál hosszabb időre szóló ösztöndíjat; a rövidebben a CH-ban időző szakemberek („vendégek”) száma pedig sok százra rúgott. Ebben az adatsorban azonban nem szerepel a Bécsi Magyar Történeti Intézet, amelynek nagyjából 160 történész-levéltáros 225 esetben volt a „belső tagja” (Ujváry 2017).

A berlini CH-ban két év alatt megnégyszereződött, 1926/27-re 32-re nőtt az állami stipendiummal tartózkodók száma, majd e körül állandósult, 1931/32-ben viszont erősen, 18 főre csökkent, hogy azután 10–14 körül állandósuljon. A II. világháborúban itt is gyors növekedést figyelhetünk meg: az 1940/41-es 11 főről 1942/43-ra 31-re emelkedett a létszám, s még a következő tanévben is 21-en laktak a CH-ban. Öten 1944/45-ben is kiutaztak volna, ám erre már nem volt lehetőség, ugyanis a CH épületének nagy részét 1943 végén az otthonából kibombázott magyar követség foglalta el. Számításaim szerint 1944-ig körülbelül 370 esetben mintegy 270 személy kapott magyar állami ösztöndíjat a berlini CH-ba. Ehhez járultak még – Bécs esetében is – a magyar városok, törvényhatóságok és testületek kiküldöttei, valamint az imént említett német alapítványok kiküldöttei, akik többnyire szintén Berlinbe kaptak ösztöndíjat, és a CH-ban laktak (Külföldi intézetek, 1926–1944).

A berlini CH-ről 1932/33-ig készített összesítés világosan tanúsítja az ösztöndíjakkori hatékonyságát. Eszerint addig összesen 159 (közülük három „soron kívüli”) állami, tíz törvényhatósági és testületi ösztöndíjas, 26 (közülük 13 főiskolásként) fizető tagja és 16 „huzamosabb időre beutalt vendége” volt az intézménynek; a felmérés időpontjában több mint háromnegyedük doktori címmel rendelkezett. A döntő többségükben húszas éveik végén, harmincas éveik elején járó állami ösztöndíjasok között 1933-ra öt nyilvános rendkívüli egyetemi tanárt, 19 egyetemi magántanárt, 25 egyetemi tanársegédet, négy főiskolai tanárt, három főiskolai tanársegédet, 15 középiskolai tanárt, egy egyetemi lektort tartottak nyilván. Tizenhárman orvosként, kilencen könyvtárosként, tizenketten lelkészként, segédlelkészként vagy egyházi alkalmazottként, hárman csillagászként, ketten muzeológusként, heten gépész-, négyen vegyészmérnökként, hárman építészként dolgoztak. Ez összesen 125 fő a 159-ből, ami jelzi, hogy a stipendisták csaknem 80%-a a hazatérte után hamarosan vezető állásba került a magyar szellemi életben (*A berlini Collegium Hungaricum* 1933).

Ahhoz persze, hogy ilyen eredményesen működjön a két CH, megfelelő vezetőkre is szükség volt. Bécsben 1924-től 1931-ig a magyar történettudomány nagy öregje, az élete jó részét ott töltő és kiváló kapcsolati hálóval rendelkező Károlyi Árpád volt – államtitkári címmel fölruházva – a magyar kulturális intézetek (a Történeti Intézet és a CH) kurátora, a CH-t pedig 1924-től 1934-ig Lábán Antal igazgatta. Lábán 1928-tól a bécsi egyetem magántanára volt, a magyar irodalmat összehasonlító szemlélet alapján ismertette hallgatóságával, ezenkívül számos tudományos-ismeretterjesztő előadást tartott a magyar művelődéstörténetről a császárvárosban. Ahogy 1937-ben a ravatalánál Domanovszky Sándor – mások gondolatait is tükrözve – felidézte: „A Collegiumnak lelke volt és ez a lélek te voltál. Nem volt az az ösztöndíjas, [...] akinek munkája elől összeköttetéseiddel az akadályokat ne segítettél volna elhárítani. [...] Minden cselekedet[ed] és minden gondolatod a kollégiumé volt” „Domanovszky Sándor beszéde” 1937).

Hasonlóan pozitív emlékeket őriztek Miskolcgy Gyuláról, az elsősorban a horvát-magyar kapcsolatokkal és Magyarország Habsburg Birodalmon belüli helyzetével foglalkozó történésről, aki a római CH vezetése után 1935-ben lett a CH és a Történeti Intézet igazgatója, egyben a bécsi egyetem magyar vendégprofesszora. 1948-ig töltötte be e tisztségét, az ekkori hazarendelését elutasítva haláláig oktatott a császárváros univerzításán.

Berlinben a hungarológia fogalmát megteremtő és méltán legendássá vált Gragger Róbert 1926-ig irányította a két testvérintézményt, a CH-t és a Frigyes Vilmos (ma Humboldt) Tudományegyetem szintén általa alapított Magyar Intézetét. Nemcsak kulturális diplomataként, de tudományszervezőként és a magyar–német kapcsolatok ápolójaként is múlhatatlanok az érdemei. Neki köszönhető, hogy Klebelsberg is szoros kapcsolatba került a német tudománypolitika két irányítójával, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszterrel – Gragger legjobb barátjával – és Friedrich Schmidt-Ottal, a német tudományosság csúcsszervezetének, a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaftnak a vezetőjével.

Gragger lett a CH új otthona, az egyetem Magyar Intézete melletti Herz-palota – amely a mai Collegium Hungaricum helyén állt, és a II. világháború végén szinte a földdel vált egyenlővé – átalakításának „építésvezetője” is. Gragger 1926. novemberi, váratlan halála sokakat letaglózott. Carl Heinrich Becker így méltatta a tevékenységét: „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatának szentelte. [...] Ameddig csak Németország és Magyarország között szellemi kapcsolatok lesznek, Gragger Róbert neve felejthetetlen marad” (Becker 1927, 23).

Gragger korai – mindössze 39 évesen bekövetkezett – elhunyt után egy eszten-dőn át a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán vállalta a CH kurátorságát és az egyetem Magyar Intézetének vezetését. Még a CH kurátori címet élete végén szintén elnyerő Gragger mellett lett 1926-ban a CH igazgatója az ösztöndíjasok szeretetét ugyancsak méltán kivívó Tamedly Mihály, aki 1935-ig maradt a posztján. 1930-tól a CH kurátora – ezzel Tamedly főnöke – a jeles irodalomtörténész, a berlini egyetem Magyar Intézetében 1922–1925 között már lektorként tevékenykedő, azt 1928 áprilisától vezető Farkas Gyula lett. 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter utasítá-sa alapján egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget, és Farkas Gyula (1932-től már berlini nyilvános rendes egyetemi tanár) lett a CH igazgatója is. Farkas így – Graggerhez hasonlóan – 1945-ig egymaga töltötte be a poroszok fenntartotta, de magyar állami segítséget is élvező berlini magyar tanszék és a magyar állam alapította, porosz támogatást is elnyerő CH vezetői tisztségét.

A CH-kban az elsődlegesnek tekintett tudományos profil mellett a kultúraközvetítést is fontosnak tartották. Az 1927-re mintaszerűen felújított Testőrpalotában számos tudományos-népszerűsítő előadás hangzott el, többek között Antal Géza és Ravasz László református, illetve Kapi Béla evangélikus püspök, Balás-Piri László, Felvinczy Takács Zoltán és Voit Pál művészettörténész, Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, Gratz Gusztáv, volt bécsi követ és külügyminiszter, Lábán Antal, Miskolczi Gyula, Teleki Pál mint földrajztudós, Veress Sándor zeneszerző, Weiss István társadalomtudós szájából. Ezenkívül gyakran hangversenyek színhelye volt a palota, ahol kórusok és az Operaház balettkara is fellépett, nép- és műballada- (1927), Arany János- (1928), Mécs László- (1932) és Szabó Lőrinc- (1942) estet szerveztek, a Magyar Írók Egyesülete pedig Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Heltai Jenő, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes és Szép Ernő jelenlétében mutatkozott be (1930). A bécsi magyarság szervezetei (Bécsi Magyar Munkások és Alkalmazottak Egyesülete, Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesülete, Bécsi Magyar Iskolaegyesület) többnyire szintén itt tartották rendezvényeiket, és a CH közvetített jó néhány, előke-lő bécsi intézményben bemutatott magyar programot (Bartók–Kodály-est a Grosser Musikvereinsaalban [1929]; *Az ember tragédiája* sugárzása a bécsi rádióban [1930], majd bemutatója a Burgtheaterben [1934]; magyar érme-, illetve magyar antropoló-giai kiállítás a Kunsthistorisches Museumban [1934, 1936]; magyar népművészeti be-mutató a Hagenbund termeiben [1935]; Aba-Novák Vilmos, Berény Róbert, Bernáth Aurél, Csók István, Czóbel Béla, Diner-Dénes Rudolf, Egry József, Iványi-Grünwald

Béla, Szőnyi István és Vass Elemér képeiből összeállított tárlat [1936]; „Jelenkori magyar festészet” című kiállítás a Belvedere-ben [1943]).

Berlinben hasonló volt a helyzet, ám itt a programszervezésből – főleg előadásokkal – az egyetem Magyar Intézete is kivette a részét. A CH-ban koncerteket adtak – sokszor Berlinben élő magyar művészekkel – és olyan költők szerepeltek, mint Kosztolányi Dezső (1931), Mécs László (1935), Áprily Lajos (1936) vagy éppen Szabó Lőrinc (aki nem saját költeményeit szavalta, hanem az újabb magyar költészetéről [József Attiláról is], illetve Móriczról beszélt: 1939, 1942). Az előadók között ott volt az ösztöndíjas zenetörténész, Pataky Mária (1927, 1928); Farkas Gyula (1928); Tamedly Mihály (1930); Balogh László, a Nemzeti Múzeumi könyvtárosa, az 1930-as évek végétől 1944-ig a magyar filmgyártás egyik irányítója (1931); Hankiss János irodalomtörténész, a Debreceni Nyári Egyetem alapítója (1932); Hekler Antal művészettörténész és Mészáros Gyula turkológus professzor (1933, 1934); Oláh György, a tehetséges, szélsőjobbra került publicista, Zemplén Béla, a bécsi CH korábbi ösztöndíjasa és Keresztury Dezső (1934); Emil Oehman a turkui egyetemi tanára (1939) vagy éppen Balás-Piri László művészettörténész (1940). De rendeztek eszt–magyar (1938) és finn–magyar (1942) estet is. Programjai többségét itt tartotta a Berliini Magyar Iskola, a berlini magyar levontecsapat és a Berliini Magyar Egyesület is. Akárcsak Bécsben, itt is sok vezető politikus és több miniszterelnök (Bethlen István, Darányi Kálmán, Imrédy Béla, Teleki Pál, Bárdossy László) látogatta meg a CH-t, és 1938-ban még Horthy kormányzó is beszélgetett az ösztöndíjasokkal.

Rengeteg olyan programot szerveztek Berlinben, amelyet a CH segítségével valósítottak meg (például magyar–török est [1925]; Teleki Pál, Gratz Gusztáv, Klebelsberg Kuno [1925], Berzeviczy Albert [1927]; Babits Mihály [1929]; Magyary Zoltán [1937, 1941]; Faluhelyi Ferenc, Szabó Árpád, Brandenstein Béla, Kibédi Varga Sándor [1938]; Hóman Bálint [1940]; Pukánszky Béla [1941, 1943]; Deér József és Surányi-Unger Tivadar [1942], Cs. Szabó László [1943] előadása; vagy éppen a Nemzeti Színház vendégszereplése a Schiller-Theaterban [1941], a nagy érdeklődést kiváltó magyar képzőművészeti kiállítás [1942]). Ezek és a jelesebb CH-események után általában fogadásokat, „söresteket” tartottak a Herz-palotában, de szinte minden évben – ugyancsak a CH közreműködésével – magyar bált is rendeztek (általában az előkelő Esplanade Hotelben), és gyakoriak voltak azok a CH-táncestek, amelyeken a néhány kivétellel férfi ösztöndíjasok a berlini profeszszorok vagy éppen politikusok leányaival táncolhattak. A CH programjainak döntő többsége a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően is szigorúan megmaradt a tudományos-művészeti keretek között.

Elnagyolt áttekintésemből is kitűnik talán, hogy a bécsi és a berlini CH sikeresen és eredményesen működött a két világháború között. Annak a programnak megfelelően, amelyet Klebelsberg Kuno 1925-ben így foglalt össze: „Szeretném a köztudatba belevinni, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is [...] olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat és ezekkel az eszközök-

kel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság” (Klebensberg 1927, 516).

A külföldi magyar intézményhálózat 1947 után gyökeresen átalakult, korábbi nyugat-európai irányultságát föladva kelet-európai súlypontú lett. A berlini CH 1943 végétől többször sérüléseket szenvedett, palotája az 1945-ös harcok során romhalmazzá vált. Jó ideig senki sem gondolt az újjáalapítására. Kelet-Berlinben végül 1973-ban egy új helyszínen, a Karl-Liebknecht-Straßén nyitották meg a Magyar Kultúra Házát (Haus der Ungarischen Kultur; 1990-től Haus Ungarn), amely 2000-től ismét CH lett, és 2007-ben költözött régi otthona helyére, immár egy neo-Bauhaus stílusú, céljainak mindenben megfelelő épületbe. Kutatókat fogad ugyan, de ide szóló ösztöndíjakat már nem írnak ki, feladata elsősorban a kölcsönös együttműködésen alapuló kultúráközvetítés.

A bécsi CH 1945 után ugyan „csökkentett üzemmódban”, de Miskolczy Gyula vezetésével tovább folytatta működését. 1948-tól már csak jogilag létezett, valóságos tevékenységet alig fejtett ki – amikor igen, jórészt olyan programokat szervezett, amelyek a Rákosi-korszak paradicsomi állapotait mutatták be. Miként az új igazgató, a színészként és nyelv művelőként elévülhetetlen érdemeket szerzett Péchy Blanka még nem sokkal 1988-ban bekövetkezett halála előtt is büszkén vallotta: „A bécsi intézetben az első teendőm az ott levő ellenségek kitakarítása volt. Utána programokat kellett szervezni. Tartalmasakat, a mi politikánkat népszerűsítőket” (Z. Szabó 1988, 48). Ennek egyenes következménye volt, hogy a mind rosszabb állapotba kerülő Testőrpalotát, Bécs egyik legismertebb barokk látnivalóját 1960-ban, bűnös módon, óriási presztízsveszteséget okozva eladta a magyar állam. 1963-ban a Duna-csatorna túloldalán – egyébként a belvároshoz szintén közel – építették föl a CH új épületét, amelynek teljes felújítását 1999-ben fejezték be.

A CH profilja megváltozott: bár továbbra is érkeznek ide ösztöndíjasok, elsősorban a tág értelemben vett történettudományok képviselői – emiatt e sorok írójának kezdeményezésére 2000-ben az 1948-ban megszűnt Bécsi Magyar Történelmi Intézetet is újjáalakították –, fő teendője, akárcsak Berliné, a magyar kultúra értékeinek bécsi bemutatása. Így is elmondható, hogy a 16–20. század közötti időszak történetét kutató ismert magyar történészek közül – akárcsak a két világháború között – csaknem mindenki hosszabb-rövidebb időt töltött a CH-ban. Az 1990 előtti időszakból néhányukat kiemelve: Andics Erzsébet, Benczédi László, Benda Kálmán, Bessenyei József, Borus József, Ember Győző, Galántai József, Glatz Ferenc, Gonda Imre, Hanák Péter, Heckenast Gusztáv, Jemnitz János, Katus László, Kerekes Lajos, Kosáry Domokos, Kovács Endre, Makkai László, Maksay Ferenc, Mérei Gyula, Molnár Erik, Mucsi Ferenc, Pach Zsigmond Pál, Pajkossy Gábor, Pamlényi Ervin, Paulinyi Oszkár, Péter Katalin, Prokopp Mária, Radocsay Dénes, Ránki György, Somogyi Éva, Spira György, Székely György, Tarnai Andor, Varga János, R. Várkonyi Ágnes, Zimányi Vera volt a CH ösztöndíjasa. Közülük Kerekes és Pamlényi a CH igazgatója lett (1966–1971 és 1975–1979) – miközben mindketten szorgalmasan írták jelentéseiket a magyar állam-

biztonságnak. Ugyanakkor sokat tettek azért, hogy a CH megőrizzen valamit tudományos jellegéből (Ujváry 2022).

A bécsi és a berlini CH történeti előzményei, a magyarságnak a német nyelvterülettel mindmáig ápol, rendkívül szoros kulturális kapcsolatai eredményeként a két intézmény napjainkban is a magyar kulturális diplomácia leggazdagabb programajánlatával rendelkezik, izgalmas és igényes programsorozattal készül a 2024 ősztől 2025 nyaráig tartó centenáriumi tanévre.

Irodalomjegyzék

- Becker, Carl Heinrich (1927). *Gragger Róbert emlékezete. C. H. Becker porosz kultuszminiszternek a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde*. Budapest: Minerva Társaság.
- A berlini Collegium Hungaricum volt tagjainak névjegyzéke az 1932–33. tanévig bezárólag (nyomtatvány) (1933). A Collegium Hungaricum iratai. Vegyes iratok 1920–1944. Berlin: Humboldt Egyetem Magyar Irodalom és Kultúra Tanszék.
- „Domanovszky Sándor beszéde Lábán Antal ravatalánál” (1937). MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára, Ms 4522/25, 1937. november 28.
- Klebensberg Kuno (1927). *Gróf Klebensberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest: Athenaeum.
https://mtda.hu/books/klebensberg_kuno_beszedek_es_cikkek.pdf
- Külföldi intézetek (1926–1944). *A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése* (1926). Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium; illetve: *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak 1925/26–1941/42. tanévben* (1927–1944). Budapest: M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.
- Szögi László (2022). *Peregrinatio Academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1919*. Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár.
- Ujváry Gábor (2013). *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében, I. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Budapest: Ráció.
https://real.mtak.hu/188892/1/Ujvary-Gabor_Kulturalis-hidfoallasok_I.pdf
- Ujváry Gábor (2017). *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében, II. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*. Budapest: Ráció.
https://real.mtak.hu/188894/1/Ujvary-Gabor_Hidfo-2..pdf
- Ujváry Gábor (2022). „A Collegium Hungaricum 1945 után. I–V”. *Bécsi Napló*, 42/4–5., 43/1, 43/2, 43/4.
- Z. Szabó László (1988). „Mi dolgunk a földön? Késői beszélgetés Péchy Blankával”. *Műhely*, 11/5, 40–49.

A berlini Collegium Hungaricum négy tagja az intézmény fennállásának első két évtizedében (1924–1944)

Four Members of the Collegium Hungaricum Berlin in the First Two Decades of the Institution's Existence (1924–1944)

Nagy Márta

dr. univ., igazgató, Collegium Hungaricum Berlin, Berlin, Németország
marta.nagy@hungaricum.de

Összefoglalás

A Collegium Hungaricum tagjai tehetséges fiatal kutatók és tudósok, posztgraduális tanulmányokat folytató vagy szakmai gyakorlatukat töltő egyetemi hallgatók voltak. Kisebb számban nők és művészek is akadtak soraikban. Szinte valamennyien magyar vagy német állami ösztöndíjjal jártak a Collegiumban. A tehetősebb családok gyermekei maguk állták költségeiket. A cikk négy eltérő szociális háttérű fiatalot mutat be az intézmény 1924-es alapítását követő fénykorából: a zenetudós Prahács Margit 1926/27-ben, a tanár Bassola Zoltán 1927/28-ban, az orvos Korányi András 1929/32-ben, a filmrendező Simonyi Margit 1938/39-ben tartózkodott az elitképzést szolgáló Collegium Hungaricum tagjaként Berlinben.

Abstract

The Collegium Hungaricum comprised a cohort of gifted young researchers and scientists, postgraduate students, and trainees. Additionally, a limited number of women and artists were included among the members. The majority of these individuals were in receipt of state scholarships, either Hungarian or German. Those from more affluent backgrounds were responsible for covering their own costs. The article presents four young people from different social backgrounds who were members of the Collegium Hungaricum for elite training during its heyday, which commenced with its foundation in 1924. The first of these was Margit Prahács, a musicologist who joined the Collegium in 1926/27. The second was Zoltán Bassola, a secondary school teacher who joined in 1927/28. The third was András Korányi, a physician who joined in 1929/32. The fourth was Margit Simonyi, a film director who joined in 1938/39.

Kulcsszavak: kulturális diplomácia, Berlin, Collegium Hungaricum, Bassola Zoltán, Korányi András, Prahács Margit, Simonyi Lia

Keywords: cultural diplomacy, Berlin, Collegium Hungaricum, Zoltán Bassola, András Korányi, Margit Prahács, Lia Simonyi

A berlini Collegium Hungaricum (CH) tagjai javarészt fiatal kutatók, posztgraduális tanulmányokat folytató vagy szakmai gyakorlatukat töltő egyetemi hallgatók, fiatal tanárok, teológusok, jogászok, hivatalnokok voltak. Különböző társadalmi háttérrel rendelkező tehetséges fiatalok. Művészek és nők kis számban akadtak közöttük.

Előbbiek inkább Róma vagy Párizs, esetleg Bécs felé orientálódtak, utóbbiak közül keveseknek állt módjukban, hogy külföldön tanuljanak. A berlini CH női ösztöndíjasai többnyire a Humboldt Alapítvány, a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) vagy a Közép-európai Gazdasági Szövetség¹ támogatásában részesültek, kiválasztásukról az Országos Ösztöndíjtanács a mindenkori finanszírozó alappal közösen döntött.

Az alábbiakban két női és két eltérő szociális háttérű férfi kollégistát mutatok be. A zenetudós Prahács Margit 1926/27-ben, a tanár Bassola Zoltán 1927/28-ban, az orvos Korányi András 1929/32-ben, a filmrendező Simonyi Margit 1938/39-ben tanult az elitképzést szolgáló Collegium Hungaricum tagjaként Berlinben.

Dr. Prahács Margit (1893–1974) (1. ábra) okleveles zenetanár és bölcsészdoktor az 1926/27-es tanévet töltötte Berlinben. Pataky Mária² zenetörténésszel ők voltak a berlini CH első női ösztöndíjasai. Két stipendista zenésztársuk is volt ekkor: Antos Kálmán orgonaművész és Bartha Dénes zenetörténész. Két évvel később Thomán

1. ábra. Prahács Margit

Forrás: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtárának Fotógyűjteménye

¹ A Mitteleuropäischer Wirtschaftstag 1931–1944 között a vezető német vállalatok, bankok és gazdasági szövetségek érdekképviselete volt.

² Pataky Mária (1897–?) zenetudós, „tanügyi főtanácsos, bölcsészdoktor, latin-szakos középiskolai tanár” 1926/27-ben volt a berlini CH állami ösztöndíjas tagja.

Mária hegedűművész, az 1929/30-as tanévben Walter Margit énektanár volt a berlini Collegium tagja.

Prahács Margit 1917-ben szerzett zongoratanári diplomát a budapesti Zeneművészeti Főiskolán, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult filozófiát, esztétikát és pedagógiát. Doktori értekezését 1924-ben védte meg *A muzikalitás lelki feltételei* címmel. „Summa cum laude doktorátus, kitűnő zenetanári vizsgálat” – áll a Collegium Hungaricum Berlin archívumában³ őrzött, saját kezűleg kitöltött adatlapján (CH iratai, 4. dob., ösztöndíjasok adatlapjai). Berlini munkatervét ugyanott így foglalja össze: „zenetörténet-esztétika-pszichológia és művészetfilozófiai tanulmányok. Stílusanalógia a zene és a képzőművészetek között, különös tekintettel a XVII. századra.”

Az 1926-os esztendő jelentős változásokat hozott a Collegium működésében. A magyar állam tavasszal megvásárolta a CH épületének szánt belvárosi palotát, a felújítás bő egy évet vett igénybe. Ősszel Támedly Mihály vette át az intézet vezetését az alapító igazgató Gragger Róberttől, aki nem sokkal később váratlanul elhunyt (*A külföldi magyar intézetek működése...* 1929, 15). A tanév kezdetén Berlinbe érkező Prahács jelen volt Gragger november 13-ai temetésén.

A fiatal zenekutató ösztöndíjas éve alatt a Frigyes Vilmos Egyetemen és az Állami Zeneművészeti Főiskolán tanult zenetörténetet. A német zenetudomány aktuális irányzatait vizsgálta, különösen foglalkoztatta „a muzikológia szerepe a zenei élet alakításában”. Berlini koncertélményei ihlették 1929-es tanulmányát, amely a *Napkelet* folyóirat „Zenei szemle” rovatában jelent meg „Stílus és hangszer” címen. Ő volt az első nő, aki Magyarországon hivatásos zenekritikusként tevékenykedhetett, rendszeresen publikált az *Aethenaeumban* és a *Magyar Művészetben*. Kitartó szorgalmát dicséri a tizenkét szócikk, amelyet magyar zenészekről írt Hermann Abert 1927-ben megjelent *Illustriertes Musiklexikonjába* (Dalos 2021, 19). A Németországban töltött esztendő alatt sokat utazott, „megnézte Weimar, Mainz, Erfurt, Braunschweig, Hildesheim, Lipcse, Halle, Wittenberg, Drezda és Prága műemlékeit” (Dalos 2021, 20). Nagy hatással volt rá az 1927 nyarán Majna-Frankfurtban bemutatott „Musik im Leben der Völker” című nemzetközi zenei kiállítás.

Prahácsnak és Patakynak köszönhető Bartók Béla korai németországi recepciója. Ők hívták fel az akkor még főiskolai hallgató Edwin von der Nüll figyelmét a magyar zeneszerzőre. Von der Nüll „Bartók Béla és a modern zene problémái” című előadását Pataky fordításában közölte a *Napkelet* („Edwin von der Nüll”, 1928). A fiatal zenetudós tollából jelent meg 1930-ban az első Bartók-monográfia, amelyet Prahács Margit recenziált. Érdekes adalék, hogy Németh Antal színházi rendező – 1928/29-ben a berlini CH tagja, 1932–1935 között a *Napkelet* szerkesztője – a Praháccsal egy időben berlini ösztöndíját töltő Bartha Dénes zenetudóstól is rendszeresen kért írásokat.

³ A CHB-ban őrzött, helyben kutatható két archívum egyike a Collegium Hungaricum, a másik az 1973-tól Kelet-Berlinben működött Magyar Kultúra Háza, illetve itt őrzik a rendszerváltás utáni újrakezdés dokumentumait. Az ösztöndíjasok adatlapjait innen idézem.

A kitűnően zongorázó Prahács, számos Berlinben élő művészhez hasonlóan, tevékenyen részt vett a magyar kultúra népszerűsítésében. Az 1927. március 19-i magyar estről így tudósított a *Budapesti Hírlap*: „Az estét Prahács Margit dr. magyar zongoraművésznő, a Collegium Hungaricum tagja vezette be Kodály székely kompozícióival. Somogyi Gyuláné saját Ady-fordításait olvasta fel, főképp Ady vallásos és székely költeményeit. Bazilidesz Mária, a Magyar Királyi Operaház tagja régi magyar népdalt [...], Lüdecke Hedvig asszony székely balladákat adott elő saját német fordításában. [...] Heltai Ida, a berlini állami operaház művésznője Bartók- és Lavotta-dalokat adott elő, míg Réczey Sári zongoraművésznő Bartók legnehezebb székelykompozícióit interpretálta” („Magyar-est Berlinben”, 1927). Prahács Berlinből hazatérve a Zeneművészeti Főiskola könyvtárának vezetője lett.

2. ábra. Bassola Zoltán a Collegium Hungaricumban készült csoportképen
Forrás: Bassola család

Bassola Zoltán (1902–1968) (2. ábra) pedagógus, gimnáziumi tanár 1927 októberétől volt a CH állami ösztöndíjasa. A tehetséges, ám szegény, németül gyengén beszélő fiatalembernek nem volt könnyű dolga Berlinben. Ösztöndíját négy hónap után megszakítva hazatért, és Teleki Pál fia mellé állt nevelőnek.

Bassola magyar és latin–görög szakon végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Fináczy Ernő professzor és Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium igazgató-

ja ajánlásával érkezett Berlinbe, ahol pedagógiai tudását kívánta elmélyíteni. 1961 és 1965 között írt önéletrajzi kötetéből (Bassola 2020) egy anyagi nehézségekkel küszködő kollégista élete rajzolódik ki. „Nagyon megörültem, hogy hosszabb időre külföldre kerülök. Tele voltam reménységgel. Egy évig biztosítva van a Collegium Hungaricumban a lakás és teljes ellátás” – írja (Bassola 2020, 185). Az utazáshoz szükséges kiadásokhoz nagybátyjától kért anyagi támogatást.

Élételen némettudása kezdettől fogva gondot okozott neki: „Kitűnt, amit sejtettem, hogy nyelvtudásom nem elegendő. Volt professzor, akit jól megértettem. Igaz, ilyenkor az előadás tárgya is ismert volt számomra. [...] Ezzel szemben Eduard Sprangernek, a híres pedagógusnak, akinek hallgatása végett Berlinbe küldtek, alig értettem meg egy-egy mondatát” (Bassola 2020, 191). Intenzív nyelvtanulásba kezdett, s bár a CH ingyenes nyelvórákat kínált a kollégistáknak, nem sikerült behoznia lemaradását. Kollégiumi nyelvtanára az a Von der Null volt, akit Prahácsék épp ez idő tájt neveltek Bartók szeretetére (Bassola 2020, 191).

A CH tagjai közötti markáns társadalmi különbségek évtizedek múltán is foglalkoztatták Bassolát: „Ki-ki anyagi tehetségének megfelelően töltötte el szabadidejét. A jómódúak, tehetősebbek esténként felhúzták szmokingjukat, frakkjukat, s a kiépült ismeretségi köreiből eredő meghívásoknak alig tudtak eleget tenni. Ebbe a csoportba tartoztak először is az arisztokrata sarjak, azután azon orvosok, mérnökök, akik itthon, mint tanársegédek, már jócskán tudtak félretenni maguknak a berlini évre. [...] Nekünk többieknek csak kevesebbre telt, ez a körülmény mintha vízválasztó lett volna a másik csoport felé. Összetételünk elég vegyes volt. Voltunk néhányan tanárok, rajtam kívül” (Bassola 2020, 192).

Nem találta helyét a lüktető, modern metropoliszban, „ebben a társadalmi és erkölcsi szempontból egyaránt romlott világvárosban” (Bassola 2020, 195). Az erkölcsi szabadosság különösen felháborította. „Professzorom, Finácsy Ernő [...] ezzel a figyelmeztetéssel búcsúzott tőlem: – Aztán vigyázzon magára, mert Berlin nagyon romlott város!” (Bassola 2020, 195). Eredményeivel is elégedetlen volt, szemrehányásokat tett magának: „Nem jutok előbbre Spranger megértésében, a doktori értekezésembe még bele sem fogtam” (Bassola 2020, 197). Mentőövként érkezett a felkérés a nevelői állásra, és több perspektívával kecsegtetett, mint a kilátástalannak tűnő berlini küzdelem.

Január elején Támedly igazgató Hannoverbe küldte, hogy javítson némettudásán, ám itt sem érezte jól magát. A város jó hírű lélektani intézetében viszont szívesen töltött volna több időt. Berlinből végül könnyű szívvel távozott: „Amikor szobám ablakából búcsúztam a megszokottá vált városképtől – balra a Dóm kupolája rajzolódott az égboltra, szemben a lombja veszett hársfák mögött az Opera sziluettje sötétlett, a kettő között pedig a kerek kis Hedwigskirche puha vonala hidalt össze néhány háztetőt – semmi megindultságot, semmi fájdalmat nem éreztem. Sem az országot, sem a népét nem szerettem meg” (Bassola 2020, 201).

Hazafelé megállt Prágában, hogy új munkájához megfelelő öltözéket szerezzen. „Nem a szmoking, nem a frakk hiányzott nekem, persze nagyon jó lett volna, ha

3. ábra. Az ifjú Korányi András
Forrás: Korányi család

velük is dicsekedhetem. De rendes sötét ruhám nem volt. Úgy gondoltam, enélkül mégsem költözhetem Teleki Pálékhoz. [...] az akkoriban becsült prágai szövetből fekete zakót, s ehhez hordott csíkos nadrágot vásároltam” (Bassola 2020, 201). Másfél évig dolgozott Teleki Gábor nevelőjeként. Elbocsátásakor plusz nyolc hónapi fizetést kapott „cserébe azért, hogy nyolc hónappal megrövidítette berlini tartózkodását” (Bassola 2020, 214). Ugyancsak Teleki Pál ajánlására kapott tanári állást a Kölcsey Ferenc Reálgimnáziumban.

Dr. Korányi András (1903–1995) (3. ábra) belgyógyász 1929 januárjától 1932 nyaráig volt a Collegium Hungaricum „teljes díjat fizető tagja”. Jómódú család sarjaként maga állta kollégiumi tartózkodásának költségeit. Visszaemlékezései (Korányi, 1995) színes képet rajzolnak a berlini CH-ban és a lüktető metropoliszban zajló életről.

1927-ben szerzett oklevelet a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karán. Berlinbe belgyógyász nagybátyja (és egyben Klebelsberg Kuno kezelőorvosa), Korányi Sándor ajánlásával érkezett. Másik nagybátyja, ifj. Korányi Frigyes párizsi magyar követ volt. Utóbbi jó barátja, Kánya Kálmán berlini követ egyengette a tehetséges unokaöcs útját. Adatlapján Korányi András ekképp vázolta munkaprogramját: „Physikalisch-chemische Studien unter der Leitung von Prof. Dr. Rona Péter, Endokrinologische und pathologische Studien unter der Leitung von Prof. Dr. Rona Péter” (CH iratai, 4. doboz, ösztöndíjasok adatlapjai).

1929 januárjától több hónapos tanfolyamon vett részt Rona élettani kémiai intézetében „elméleti ismeretei felrészítése és új metodikák elsajátítása céljából” (CH

iratai, 4. doboz, ösztöndíjasok adatlapjai). A Budapesten született professzorról megemlíti, hogy feleségével minden évben részt vett a Collegium március 15-i ünnepségén. Az ifjú Korányi, akinek a berlini tartózkodás szakmai gyarapodása szempontjából élete „egyik legfontosabb időszaka volt” (Korányi, 1995, 204), ezt követően Von Bergmann II. számú belklinikáján dolgozott. Itt „a citoszkópiát maguk végzik és kezdnek a clearance-metodikával kísérletezni” – újságolta lelkesen Sándor nagybátyjának (Korányi, 1995, 189). Rendszeresen részt vett az Orvosegyesület tudományos ülésein, olyan kollégák társaságában, „akiknek a tankönyveiből tanultam belgyógyászatot” (Korányi, 1995, 185).

Tudományos céllal és személyes érdeklődésből egyaránt sokat utazott: járt többek között Hamburgban, Brémában, Lübeckben, Achenben, Wiesbadenben, Bambergben, Nürnbergben, Münchenben, Majna-Frankfurtban. Szenvedélyesen érdekelték a magyar vonatkozású emlékek és a képzőművészet. A sármos fiatalember a legjobb körökben mozgott: „Szerencsés körülményeim folytán lehetőségem nyílt az átlagosnál nagyobb betekintést szerezni híres, nagy emberek életébe: Einstein, neves európai orvosprofesszorok: von Bergmann, Berg professzor és más híres személyiségek, világhírű zeneszerzők, művészek megismerésére volt alkalmam” (Korányi, 1995, 198).

Az Óbudán született Johann Plesch professzornak Támedly Mihály mutatta be. A tehetséges belgyógyász azonnal zenedélutánra invitálta dahlemi villájába a neves magyar orvosdinasztia sarját. Korányi itt ismerkedett meg Albert Einsteinnel (Einstein Plesch páciense volt, miként a CH-t alapító Gragger Róbertet is a jó nevű professzor kezelte halála előtt). Korányi kétszer is meglátogatta a világhírű fizikust a Schwielowsee parti házában: „Nem tudom kifejezni, amit akkor éreztem: egy vitorláshajón ülök a Nobel-díjas Einsteinnel, s én kormányozom a jachtot a csodálatos tavon” (Korányi, 1995, 176).

A művészkörök részben Kánya Kálmán, részben családi kapcsolatai révén nyíltak meg előtte. Kányán keresztül ismerte meg Lehár Kálmánt. A berlini követ Korányival és az ugyancsak CH-tag gróf Kendeffy Elekkel az oldalán adta át Lehárnak a Bristol szállóban a magyar kormány kitüntetését a Berlinben bemutatott *A mosoly országa* című operettjéért. Ábrahám Pált Budapestről ismerte Korányi, ahol ő kezelte a zeneszerző feleségét: „Örömmel elevenítettük fel régi ismeretségünket. Igen jó viszonyba kerültünk. [...] Grunewaldban nagy, kertes, pompásan berendezett villában laktak. [...] Többször voltam vendégük nagy estélyeken, ahol számomra addig ismeretlen, újszerű élményekkel gazdagodtam” (Korányi, 1995, 197).

Korányi András a CH hétköznapjait is felidézi visszaemlékezéseiben: „A kollégisták kiválasztása erős szelekció alapján történt főnökeik ajánlása és az Ösztöndíjtanács ellenőrzése révén. A diplomások elitjét képezték, akik tudományos ambíciótól hajtva kerültek külföldre a magyar állam jóvoltából. [...] Semmi gondjuk nem volt saját ellátásukra, ételre és igen kényelmes lakást biztosítottak számukra, így teljesen tanulmányaiknak élhettek. Napjaik nagyrészt munkahelyükön töltötték. Reggeli után mindegyik eltávozott, és késő délután, vagy csak este, munkájuk végzetével jöttek vissza a kollégiumba. [...] Bizonyára voltak olyanok is – talán nem is kevesen – akik a

kollegiumban gondtalanabban, könnyebb és jobb viszonyok között éltek, mint odahaza. Mindannyian egy szoros közösségnek voltunk tagjai” (Korányi, 1995, 158).

Korányi néhány hónapos párizsi és londoni tanulmányút után 1933 szeptemberében a kitűnően felszerelt szegedi belgyógyászati klinikán foglalta el állását, ahol a kórházi munka mellett jelentős tudományos kutatásokat is folytatott.

Simonyi Margit (4. ábra), később Lia (1909–1999) a Humboldt Alapítvány ösztöndíjával érkezett 1938 februárjában a birodalmi fővárosba. Ő volt az első magyar női rendező, aki egyetemen tanulta a filmes szakmát. 1937-ben Pécsen szerzett német-francia szakos tanári diplomát. A CHB-ban őrzött adatlapján ekképp vázolta berlini munkaprogramját: „A film általános problémáival akarok foglalkozni, behatóan tanulmányozni a játék-oktató-kultúrfilmet, a »Filmarchivot«, technikai kiképzést nyerni a berlini Ufánál, megfelelő oktatófilmeket keresni a budapesti oktatófilmtár részére, anyagot gyűjteni *Korunk és a film* művészetfilozófiai disszertációhoz” (CH iratai, 4. doboz, ösztöndíjasok adatlapjai).

Terveit maradéktalanul valóra váltotta. A Reichsstelle für den Unterrichtsfilm⁴ berlini központjában kutatót, emellett előadásokat hallgatott a Frigyes Vilmos Egye-

4. ábra. Simonyi Lia portréja

Forrás: Simonyi Lia (1988). *Ennyi!* Budapest: Magyar Filmintézet

⁴ A Reichsstelle für den Unterrichtsfilm (RfU) a nemzetiszocialista Németországban az oktatófilmgyártás központi hivatala volt. 1936 és 1944 között mintegy 900 film készült a fennhatósága alatt.

temen. 1938 tavaszán ott volt Leni Riefenstahl *Olympia* című propagandafilmjének premierjén, ugyanez év nyarán leforgatta első rövidfilmjét *Jó szerencsét!* címmel. A Humboldt Alapítványnál féléves ösztöndíja meghosszabbítását kérelmezte, hogy a novemberben nyíló babelsbergi filmakadémia első hallgatói között lehessen.

Nőként nem lakhatott a Collegiumban, így ennek közelében bérelt egy „hátsó bejáratú albérleti szobát” (Simonyi, 1988, 30). Részt vett a CH eseményein, igazi közege azonban a rajongásig szeretett Babelsberg volt. Később több beszámoló is közzétett berlini élményeiről, a filmakadémián szerzett tapasztalatainak teljes rádióműsört szenteltek: „Egész Németországból szigorú válogatás után veszik fel ide a növendékeket, akiket négy féleven keresztül különböző szakokon képeznek ki. Innen kerülnek ki a jövőbeli filmrendezők, dramaturgok, színészek, technikusok, kosztümtervezők, építészek, filmkölcsonzók és mozivezetők” („Látogatás az Ufa babelsbergi filmgyárában”. A budapesti rádióban 1939. szeptember 1-jén előadta Simonyi Lia). A műsor leirata pár nappal később nyomtatásban is megjelent a *Magyar Film* című szaklapban (1939. szeptember 9., 5–8).

Lassan döbönt csak rá, hogy mi zajlik körülötte: „Szerettem kijárni a Filmakadémiára. A november 9-ei éjszakát követő reggel úton voltam Babelsberg felé. Élveztem az S-Bahnt, a pontosságát, gyorsaságát, amint rohant fent a pályán, közel a házakhoz, hálósobákba bekandikálva. Mindig kedveltem az S-Bahn indiszkrécióját, de ezen a reggelen borzalmas képek tárultak elélem. [...] A zsinagógán az örültek, az SS legények vandál pusztításai [...] Ahogy elrohantunk a látvány előtt, már tudtuk, mi történt. [...] Megdöböntő képekben tárult elélem a német náciizmus, és hirtelen ráébredtem, hogy ebben a városban kell leélnem ösztöndíjam hátralévő idejét” (Simonyi, 1988, 34).

A berlini esztendő eredményességét jól érzékelteti az Országos Ösztöndíjtanács évkönyvében közölt beszámoló: „az oktatófilmmel kapcsolatban a Reichsstelle für den Unterrichtsfilm-nél, Berlin városának Film und Bildamt-jában és a német iskolákban végzett tanulmányokat. Megismerte a Reichsfilmarchiv, a Reichspropagandaleitung, a Reichsnährstand, a Reichsfrauenführung, a National Socialistische Volkswohlfahrt, a Rassenpolitisches Amt, a Hitler-Jugend, a hadsereg, a Deutsche Arbeitsfront filmszervezeteit. Utóbbinál mint rendezőasszisztens dolgozott és részt vett a produkció egyéb munkáiban is. Áttanulmányozta a német filmgyártással kapcsolatos üzemeket. Hallgatója volt a berlini egyetemen a nyári félévben az újságtudományi- és filmelőadásoknak és az újonnan megnyílt babelsbergi Filmakadémiának is. Németországi tanulmányéve alatt sikerült kulturális és üzleti kapcsolatokat teremtenie a német és magyar filmélet között, amelyen mint a Magyar Filmiroda tisztviselőjének van alkalma tovább dolgoznia” (*A külföldi magyar intézetek működése, 1940, 24*).

Hazatérte után Simonyi a Magyar Film Iroda munkatársaként készített ismeretterjesztő rövidfilmeket. Alighanem legizgalmasabb alkotása, *A munka akrobatái* (1939) mesteri módon mutatja be a veszélyes hivatást végző kisemberek életét. 1943 tavaszán még egyszer elment Berlinbe: a magyar filmgyártást népszerűsítő németországi körútja során Leni Riefenstahlnak privát vetítésen prezentált négy magyar kultúrfilmet.

Összegzés

Magyarországi hazatérésüket követően mind a négy itt bemutatott fiatalnak felfelé ívelt a karrierje – a CH-tagok közül ez szinte mindenkiről elmondható.⁵ A második világháború, majd a kommunisták hatalomátvétele után négyen négy különböző pályát jártak be. Sorsuk jól példázza a hajdani Collegium ösztöndíjasainak szerteágazó életútjait.

A legsikeresebb és egyben legtöretlenebb pályát Prahács Margit futotta be, aki nyugdíjazásáig a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola könyvtárának vezetője maradt. Ő volt a Főiskola első tudományos képzettségű könyvtárosa. Berlieni tapasztalatai és a budapesti főiskola oktatóinak elvárásai mentén intenzíven fejlesztette a könyvtárat. Könyvtárosként és kutatóként egyaránt sokat tett a Liszt-hagyaték feldolgozásáért, neki köszönhető a mai Liszt Ferenc Emlékmúzeum gyűjteményének szorgos bővítése.

Bassola Zoltán 1946 és 1948 között annak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak lett adminisztratív államtitkára, ahol már 1938 óta dolgozott. 1948-ban kényszernyugdíjazták, majd a nyugdíját is megvonták. Ezt követően nyelvtanításból és műszaki fordításokból tartotta fenn magát. 1957-ben jutott ismét állami álláshoz: az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársa lett és maradt 1968-ban bekövetkezett haláláig.

Korányi András a háború után rövid ideig a budapesti 1. sz. Belgyógyászati Klinikán dolgozott, ahonnan klerikális múltja miatt eltávolították. 1954-ben nagy nehézségek árán, régi tisztelőinek köszönhetően sikerült megkapnia a János Kórház I. Belosztályának osztályvezetői állását. Itt működött 1976-os nyugdíjaztatásáig. Az osztályt klinikai színvonalra emelte, magas szinten valósította meg a gyógyítás, kutatás és medikusoktatás hármas egységét. S bár a puha diktatúra egyre inkább elismerte tudását, egyetemi katedrát nem kaphatott.

Simonyi Lia 1953-ig a Magyar Híradó és Dokumentumfilmgyár munkatársa maradt, amikor is „munkája ellátására nem alkalmas” indoklással elbocsátották. Ezután kertészeti segédmunkásként, majd az Operettszínház segédvilágosítójaként dolgozott. 1956-ban disszidált, 1957-től Zürichben élt, ahol a svájci tévének dolgozott. Egyebek között Thomas Mannról és Paracelsusról készített díjnyertes filmeket. Bartók Béláról tervezett filmjéhez nem talált támogatókat.

Irodalomjegyzék

A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1926–27. tanévben (1929). Budapest: Országos Ösztöndíjtanács.

https://real-j.mtak.hu/26923/1/1926_27.pdf

A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1938–39. tanévben (1940). Budapest: Országos Ösztöndíjtanács.

⁵ Behatóan foglalkozik az ösztöndíjasokkal Ujvári Gábor ebben a számban közölt „Százestendő hídfeállítások. A bécsi és a berlini Collegium Hungaricum” című tanulmánya (156–198).

https://real-j.mtak.hu/26935/1/1938_39.pdf

Bassola Zoltán (2020). *Ki voltam? Önéletrajz*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.

https://eotvos.elte.hu/media/e4/19/18de79f89aa591ee25391b0b6cc30e46df691c1f89fd5cbf0bee3b8d98e3/ec_Bassola_Zoltan_Ki_voltam.pdf

Dalos Anna (2021). *Tudós nő a Horthy-korszakban. Prahács Margit (1893–1974)*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

„Edwin von der Nüll német zenekritikus Budapestre jött, hogy könyvet írjon és előadást tartson Bartók Béláról”. *Magyarság* (1928. okt. 19.), 9/238, 4.

Korányi András (1995). *Emléktöredékek*. Budapest: Litera Nova.

„Látogatás az Ufa babelsbergi filmgyárában”. A budapesti rádióban 1939. szeptember 1-én előadta: Simonyi Lia. *Magyar Film* (1939. szept. 9.), 5–8.

„Magyar-est Berlinben” (1927). *Budapesti Hírlap* (1927. márc. 20.), 47/65, 13.

Simonyi Lia (1988). *Ennyi! Visszatekintés ötven év filmmunkájára 1937–1987*. Budapest: Magyar Filmintézet.

A Collegium Hungaricum és a bécsi levéltárak kapcsolata

The Relationship between the Collegium Hungaricum and the Archives of Vienna

Fazekas István

az MTA doktora

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kora Újkori Történeti Tanszék, Budapest
fazekas.istvan@btk.elte.hu

Összefoglalás

Ausztria és Magyarország 1926-ban Badenben olyan levéltári egyezményt kötött, amely a Habsburg Monarchia (1867 után Osztrák–Magyar Monarchia) levéltári örökségét nem osztotta meg, hanem Bécsben hagyta, és a két állam közös szellemi tulajdonává nyilvánította. A bécsi források feldolgozását a magyar állam a Collegium Hungaricumon (1924) és a Bécsi Magyar Történeti Intézetben (1920) keresztül nyújtott ösztöndíjakkal támogatta és támogatja. A tanulmány a Collegium Hungaricum és a bécsi központi levéltárak közötti kapcsolatot mutatja be az intézet alapításától (1924) napjainkig, amelyben döntő szerephez jutottak az osztrák fővárosba delegált magyar levéltárosok.

Abstract

In 1926, Austria and Hungary entered into an archives treaty in Baden. This treaty did not share the archival heritage of the Habsburg Monarchy (after 1867, the Austro-Hungarian Monarchy), but rather left it in Vienna and declared it the joint intellectual property of the two states. The Hungarian state has consistently demonstrated its commitment to the processing of Viennese sources, as evidenced by the establishment of scholarships through the Collegium Hungaricum (1924) and the Hungarian Historical Institute in Vienna (1920). This paper will present an analysis of the relationship between the Collegium Hungaricum and the central archives in Vienna from the founding of the institute (1924) to the present day. It will demonstrate how Hungarian archivists delegated to the Austrian capital have played a crucial role in this relationship.

Kulcsszavak: levéltárak, Collegium Hungaricum, Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség, forrásfeltárás

Keywords: archives, Collegium Hungaricum, Archival Delegate of Hungary in Vienna, source discovery

Magyarország 1526 és 1918 között egy nagyobb államalakulat, a Habsburgok közép-európai összetett államának, más néven Habsburg Monarchiának volt a része. A jelzett államalakulat (1867 után Osztrák–Magyar Monarchia) központja az ország határán kívül feküdt, többnyire Bécsben (1583–1608 között részben Prágában), ott élt az uralkodó, az uralkodói udvar, és ott működtek a központi kormányzatszervek is. Ennek következtében az államalakulat működése során keletkezett kulturális örökség, köztük komoly mennyiségű és elsőrangú fontosságú magyar vonatkozású levéltári anyag, szintén az országhatáron kívül, Bécsben volt található. Az Osztrák–Magyar

Monarchia széthullása a kulturális örökség terén is új helyzetet teremtett: Magyarország levéltári, könyvtári, múzeumi örökségének jelentős része a határon kívülre került.

Nem véletlen, hogy a Klebelsberg Kuno-féle tudománypolitika, amely az ország felemelkedését az általános iskolázottság szintjének emelése mellett széles látókörű, jól felkészült értelmiség kialakításában látta, elsőként alapított egyetem utáni tanulmányok támogatására szánt intézményt, Collegium Hungaricumot Bécsben (1924), amely egyúttal a magyar kulturális és tudományos jelenlétet is reprezentálni kívánta az egykori császárvárosban (Ujváry 2013, 65–123). Bécs kiemelt jelentőségét mutatja, hogy ekkor már működött ott a Bécsi Magyar Történeti Intézet, amely a bécsi levéltári örökség feldolgozására jött létre (1920). Az intézet irányításában döntő szerephez jutottak a levéltári felszámolóbizottság tagjai, akik a bécsi központi levéltárakban őrzött magyar vonatkozású anyag sorsáról tárgyaltak. A következő néhány oldal célja a Collegium Hungaricum és a bécsi központi levéltárak közötti kapcsolat bemutatása, amelyben döntő szerephez jutottak az osztrák fővárosba delegált magyar levéltárosok.

A felvezetés már jelzi, hogy a Collegium Hungaricum és a bécsi levéltárak kapcsolata két szálon futott. Az egyik egy erős intézményi összefonódás, amely a Collegium Hungaricum és a Bécsbe küldött magyar levéltárosok között 1948-ig fennállt. A másik szál a bécsi levéltári anyag feltárása a Collegium Hungaricum ösztöndíjasai által, amely nélkül a kora újkori és újkori magyar nemzeti múlt érdemi feldolgozása nem lehetséges.

A régi Collegium Hungaricum és a levéltárak

1918 előtt a magyar vonatkozású levéltári anyag túlnyomó többsége három közös minisztérium felügyelete alatt álló levéltárban volt található. A közös külügyminisztérium felügyelete alatt állt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (rég magyar nevén Házi, Udvari és Állami Levéltár), amely, mint neve is mutatja, a Habsburg-Lotharingiai család családi levéltárait, az uralkodói udvartartások levéltárait, illetve az uralkodó mellett működő tanácsadó szervek, a Kabineti Iroda dokumentumait, valamint diplomáciai vonatkozású iratokat őrizte (Fazekas 2015). A közös pénzügyminisztérium alá rendelték az Udvari Kamara egykori levéltárát (Hofkammerarchiv), illetve az osztrák és a közös pénzügyminisztérium iratait (Finanzarchiv) (Eckhart 1923). A közös hadügyminisztérium feladata volt a hadilevéltár (Kriegsarchiv) igazgatása, amely az egykori Udvari Haditanács, illetve a későbbi hadügyminisztérium, valamint őfelsége Katonai Irodája iratait gondozta (Broucek 1990). Komoly magyar vonatkozású iratanyag volt az ún. belügyi levéltárban (ma Allgemeines Verwaltungsarchiv), amely azonban sajnálatos módon súlyosan károsodott 1927-ben.

A Monarchia bukását követően a két államutód és a többi utódállam tárgyalásokat kezdett a levéltári örökség sorsáról is. Az államok többsége nemzeti identitását erősítendő arra törekedett, hogy minél több és minél jelentősebb iratanyagot vigyen

haza Bécsből. Másként alakult a magyar tárgyalófél álláspontja, amely az ország területének megváltozása miatt az iratkiszolgáltatás kapcsán sorozatos ellentétbe került más államokkal, amelyek győztesként erősebb tárgyalási pozícióval rendelkeztek (Csehszlovákia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság). Ezért a magyar fél egy idő után a levéltári anyag egyben tartására kezdett törekedni, cserébe különleges magyar jogokat kérve. A magyar oldal ezzel az akkoriban kidolgozott, modern levéltári rendező elvnek, a proveniencia elvnek az alkalmazását támogatta. Az osztrák fél végül, kiengyelítendő a magyar fél részéről más területen mutatkozó pozitívumot, elfogadta a felvetést (Ress 2008, XXI–LXIV). Így született meg az 1926. május 28-án Baden bei Wienben aláírt osztrák–magyar levéltári szerződés (Ress 2008, 353–370). A szerződés értelmében a Habsburg Monarchia működése során keletkezett levéltári anyag többsége Bécsben maradt, és a két fél közös szellemi tulajdonát képezte, és képezi mind a mai napig, Magyarország pedig jogot nyert a levéltári iratok kezelésére és feltárására, mellettük levéltárosokat tartani. A levéltári szerződés értelmében 1927. január 1-jén két levéltári kirendeltség kezdte meg munkáját: az ún. polgári levéltári kormány megbízottakat a Haus-, Hof- und Staatsarchiv és a Finanz- und Hofkammerarchiv mellé rendelték, illetve feladatul kapták az általános magyar levéltári érdekvédelmet, a katonai megbízottak a Kriegsarchiv mellett tevékenykedtek (Bonhardt 2004). Az elmúlt évtizedekben számos állam bomlott fel, több gyarmatbirodalom esett szét. Többen is elkérték a sokáig titkosan kezelt osztrák–magyar levéltári szerződést, de eddig még senkinek nem sikerült hasonló megállapodást kötni. Az osztrák–magyar egyezmény megszületésében döntő szerephez jutott a politikai körülmények szerencsés alakulása, de abban, hogy az egyezmény változó politikai körülmények közepette is működőképes maradt, már a különböző korok osztrák és magyar levéltárosai játszottak főszerepet.

A levéltári felszámoló bizottságban egykori közös tisztviselők ültek, olyanok, mint Károlyi Árpád (1953–1940), Szekfű Gyula (1883–1955), Eckhart Ferenc (1885–1957). Közülük az idősebb, 1913-ban nyugdíjazott, majd 1918-ban reaktivált Károlyit kell kiemelni, aki a Történeti Intézet vezetésén túl a bécsi magyar kulturális intézetek, így a Collegium Hungaricum kurátoraként is tevékenykedett 1924 és 1931 között. A kapcsolat tovább erősödött Miskolc Gyula (1892–1962) révén, aki 1935–1948 között a Collegium Hungaricum igazgatója is volt. A szoros személyi összefonódás, a többszörös tisztségviselés vesztese leginkább a levéltár volt. Az érdemi levéltári feltáró munkára a Történeti Intézetben folyó forráskiadások, illetve a Collegium Hungaricum üzemeltetése mellett már alig akadt idő.

A Bécsben folyó magyar történeti kutatásokat elsősorban a Bécsi Magyar Történeti Intézet szervezte és fogta össze, de számos történész volt, aki a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként jutott el az egykori császárvárosba (Ujváry 2017, 186–192). Ők elsősorban a fiatalabb évfjártokhoz tartoztak, akik részben egyetemi tanulmányokat folytattak itt, részben már a doktori disszertációjukon dolgoztak Bécsben (Lábán 1928, 21–22; H. Pálffy 1934, 486). A történészek jelenlétét érzékelteti az is, hogy a Collegium Hungaricum saját, 13 füzetből álló kiadványsorozatában négy történe-

ti tárgyú munka is megjelent egykori ösztöndíjasok tollából (Ujváry 2017, 224). Az Anschluss (1938), majd a II. világháború megnehezítette az intézetek működését, de az igazi fordulatot a magyarországi kommunista hatalomátvétel hozta magával (1948), amelyet követően 1948 végén sor került a Történeti Intézet bezárására, illetve a levéltári kiküldöttek visszahívására. A Collegium Hungaricum folytatta működését, de ösztöndíjasokat nem fogadott, érdemi kultúraközvetítő tevékenységet sem folytatott, a polgári levéltári delegáció működése megszakadt (Ujváry 2017, 234–235; Fazekas 2015, 85–86). A katonai kirendeltség Moravek Endre őrnagynak köszönhetően tovább működött (Zachar 2003, 194–195).

Az újjászervezett Collegium Hungaricum és a levéltárak

A bécsi Collegium Hungaricum és a polgári levéltári delegáció feléledése a tetszhalott állapotból egyformán az 1960-as évek elején kibontakozó új magyar kultúrdiplomáciai törekvésekkel függött össze, amelyek a Kádár-rendszer nyugati legitimációját kívánták elősegíteni. Az első polgári levéltári delegátus Kállay István (1931–1998) személyében 1959 őszén került kiküldésre. 1959 óta a Levéltári Kirendeltség lényegében folyamatosan működik (levéltári delegátusok voltak: Kállay István 1959–1965, Buzási János 1967–1973, Szinai Miklós 1973–1980, Ress Imre 1980–1987, Gecsényi Lajos 1987–1994, Fazekas István 1995–2014, Oross András 2014–2023, Arany Krisztina 2023–). A Collegium Hungaricum 1963 őszén kapott új épületet, amelyben négy ösztöndíjas szoba is kialakításra került (Murber 2005). Ez akármilyen szolid állapot is a korábbi időszakhoz képest, azonnal érezte hatását a levéltár-látogatásban. Amíg 1950 és 1956 között évente egy-három magyar kutató bukkant csak fel a Haus-, Hof- und Staatsarchiv kutatótermében, 1963-ban és 1964-ben húsz fölé emelkedett a magyar kutatók száma (Fazekas 2015, 90).

A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség és a Collegium Hungaricum között 1959 után hivatali kapcsolat nem alakult ki, a levéltári delegátusok a Collegium Hungaricumtól függetlenül végezték és végzik munkájukat, mégis, a feladatok több ponton is összekötik a két intézményt. A delegátusi munkakör négy nagyobb területet ölel fel (Fazekas 2015, 87–89): *a*) a magyar vonatkozású bécsi levéltári anyag után érdeklődő magyar és nem magyar kutatók tájékoztatása, segítése személyesen vagy írásban; *b*) a magyar vonatkozású levéltári anyag feltárása, segédletkészítés; *c*) a magyar vonatkozású anyag mikrofilmeltetése, digitalizáltatása, digitális közzététele; *d*) levéltári és történeti vonatkozású tudományos rendezvények (konferenciák, könyvbemutatók, kiállítások) szervezése, együttműködésben a Collegium Hungaricummal, a Bécsi Magyar Történeti Intézettel (2000 óta), a bécsi magyar nagykövetséggel és az Osztrák Állami Levéltárral.

A Collegium Hungaricum 1963 óta fogad újra ösztöndíjasokat. Az ösztöndíjasok jelentős része továbbra is a bölcsészettudományok képviselői közül kerül ki, akik könyvtári és levéltári kutatásokat kívánnak Bécsben folytatni. Az ösztöndíjasok többsége már kiutazása előtt felveszi a levéltári delegátussal a kapcsolatot, tájé-

koztatást kérve kutatási témája levéltári lehetőségeiről, és megérkezését követően is több-kevesebb rendszerességgel igénybe veszik segítségét a hatékony kutatás érdekében. A levéltári delegátus tájékoztató munkája levéltári segédleteken alapul. A magyar kutatók nem csupán az Osztrák Állami Levéltár által készített segédleteket és annak egyébként kiválóan működő, példaértékűen fejlesztett elektronikus nyilvántartó rendszerét (URL1) vehetik igénybe, hanem a magyar levéltári delegátusok által készített segédleteket is. A bécsi levéltári források ismerete nélkül sok minden nem érthető a 16–17. századi magyar történelemben. A magyar vonatkozású kora újkori iratok jelentős része az Ungarische Akten (régi nevén Hungarica) négy iratsorozataiban található, amelyhez a delegátusok több segédletet készítettek. A Habsburg-követek konstantinápolyi jelentései tele vannak magyar vonatkozású adatokkal. Ez teszi indokolttá, hogy a Türkei I. (régi nevén Turcica) állag iratai darabszinten feldolgozásra kerüljenek. Az iratok lajstromozása mintegy két évtizede tart, és jelenleg az 1650-es évekig haladt előre. A kora újkor mellett a reformkor és a neoabszolutizmus kora kapott az utóbbi évtizedekben nagyobb figyelmet. A reformkor esetében kigyűjtésre kerültek az uralkodói tanácsadó szerv, a Staatskonferenz (1809–1848), a kabineti referensek iratait tartalmazó Kabinettskanzleiakten (1802–1848), a Franz Anton Kolowrat államminiszter iratait őrző Minister Kolowratakten (1822–1848), illetve a Staatsrat (1833–1848) magyar vonatkozású aktái. A neoabszolutizmus korának (1848–1867) állagai közül feldolgozásra került a rendőri iratokat tartalmazó Informationsbüro (1848–1867), az uralkodó melletti tanácsadó testületként működő Reichsrat (1851–1868) és a Jüngerer Staatsrat (1861–1868). Kevesebb figyelem irányult az Osztrák–Magyar Monarchia iratörökségére. Ezen a téren nagy segítséget jelent, hogy a Kabineti Irodán átfutó, az uralkodó elé kerülő ügyekről készített előterjesztéseket tartalmazó Kabinettskanzlei-Vorträge (1848–1918) sorozat kiválóan használható mutatói a Staatsarchiv *online* nyilvántartórendszerében elérhetővé váltak a közelmúltban. A Monarchia külügyminisztériumának rendkívül gazdag, de meglehetősen bonyolult szerkezetű iratanyaga is feldolgozásra vár. Itt csak újabban indult meg az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt magyar állampolgárok hagyatéki ügyeinek feldolgozása (Österreichisches Staatsarchiv HHStA Ministerium des Äußern, Administrative Registratur F 58 Verlassenschaften und Legate). A helyzeten némileg javít, hogy a külügyminisztériumi anyagban való tájékozódást részletes ismertetés könnyíti meg (Fazekas 2015, 203–312).

A Finanz- und Hofkammerarchiv esetében a delegátusok erőfeszítései leginkább az Udvari Kamara 1526–1762 közötti magyar vonatkozású iratainak többségét magában foglaló Hoffinanz Ungarn állag feltárására irányultak, amely a kora újkori magyar történelem egyik legfontosabb és legsokrétűbb irategyüttese. Az elmúlt huszonöt évben a több mint 2000 dobozt magában foglaló állag mintegy negyede került eddig lajstromozásra 1672-ig bezárólag. Ez az egyik legkedveltebb segédlete a kutatóknak. Nem csupán a bécsi források használatához hasznos, hanem segítségével a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található Magyar Kamarai Levéltárat is jól lehet használni. Az elkészült levéltári segédletek egységes

rendszerbe foglalása is megtörtént, 2011-ben előbb CD-ROM-on váltak elérhetővé, majd felkerültek a Magyar Közgyűjteményi Portálra (Hungaricana, Fazekas–Kenyeres–Sarusi 2011; URL2).

A történeti levéltárak esetében, amilyenek a bécsi központi levéltárak, a levéltári anyag változatlan, csak kismértékben gyarapszik, a levéltárral szembeni társadalmi (és politikai) elvárások viszont folyamatosan változnak, és ezek a napi levéltárosi munkát is jelentős mértékben befolyásolják. Az 1989 előtti időszakban viszonylag keveseknek adatott meg a bécsi kutatóút, így a magyar levéltárügy arra törekedett, hogy minél több iratról szerezzen mikrofilmmásolatot. A szisztematikus rendelkezéseknek köszönhetően ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára mikrofilmtárában mintegy 3,5 millió felvétel található bécsi iratokról (Oross 2020, 84–87). A mikrofilmezés 2007 után anyagi okokból megszűnt, amikor pedig az anyagi helyzet lehetővé tette, 2017 után már a digitális felvételek rendelése került előtérbe. Az anyagi helyzet változása szerencsésen egybeesett azzal a mind erősebben jelentkező társadalmi elvárással, hogy a levéltárak és kéziratárak az őrizetükben lévő iratanyagot vagy annak legalább egy részét online is elérhetővé tegyék. Ennek jegyében került sor a legfontosabb bécsi központi iratanyagok segédkönyveinek digitalizálására és online közzétételére magyar és osztrák együttműködés keretében (Oross 2020, 88–93). Így ma már az Udvari Kamara központi segédkönyvei (1531–1762, 1763–1855), illetve a Haditanács jegyzőkönyvei és mutatói (1557–1768) a Hungaricana portálon át otthonról is elérhetők (URL3). Ez azt jelenti, hogy a kutató komoly időt megtakarítva már kiutazása előtt utánanézhethet annak, hogy választott kutatási témájára vonatkozólag milyen iratok állnak rendelkezésre. A jövőben várhatóan további segédkönyvek válnak online hozzáférhetővé, és úgy tűnik, hogy a magyar–osztrák levéltári együttműködés keretében megkezdődik az iratanyag online közzététele, elsősorban azon állagok esetében, ahol külön levéltári segédlet is készült már (Ungarische Akten, Türkei I.).

A Collegium Hungaricum, illetve a 2000-ben újraalapított Bécsi Magyar Történeti Intézet hagyományosan jó kapcsolatot ápol az Osztrák Állami Levéltár vezetésével. Az együttműködés jegyében az elmúlt évtizedekben számos közös rendezvényre, konferenciára, kiállításra került sor. A rendezvények létrejöttében az esetek többségében fontos szerep jut a levéltári delegátusnak. 1995 és 2014 közötti delegátusi működésem ideje alatt a levéltár két kiállítótermében hat közösen rendezett kiállításra került sor (1997: zentai ütközet, 1998: 1848-as forradalom, 2001: magyarországi végvárrendszer, 2003: Deák Ferenc, 2006: magyarországi térképek, 2007: Batthyány Lajos), amelyekhez az esetek többségében szintén a levéltárban megrendezett tudományos konferencia is társult. Fontos partnere volt az Osztrák Állami Levéltár a Collegium Hungaricum által 2001-ben az Österreichische Nationalbibliothek dísztermében megrendezett millenniumi történeti kiállításnak.

A Collegium Hungaricum, a Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség közötti együttműködés új szintjét jelentette, amikor 2009-ben a három intézmény közös kiadásában elindult a „Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien” sorozat, amelynek eddig 21 kötete jelent meg. A so-

rozat elsődleges célja, hogy a bécsi forrásanyagra épülő monográfiáknak, forráskiadásoknak, tanulmányköteteknek helyet biztosítson. A 2009–2024 között megjelent 21 kötet között négy monográfia, három forráskiadvány, 14 tanulmánykötet található (utóbbiak szinte kivétel nélkül a Collegium Hungaricum és a Bécsi Magyar Történeti Intézet szervezésében rendezett konferenciák anyagát tartalmazzák). A „Publikationen” az elmúlt másfél évtizedben a regensburgi Ungarisches Institut által kiadott „Studia Hungarica” sorozat mellett a német nyelvterület másik fontos, a magyar történettudomány eredményeit németül közvetítő sorozatává vált. A modern kor követelményének megfelelően a sorozat jelentős része már online is hozzáférhető (Magyar Elektronikus Könyvtár, URL4).

Bár a Collegium Hungaricum és a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség között, ahogy az már jelzésre került, hivatali kapcsolat nem áll fenn, a két intézmény kooperációja azt bizonyítja, hogy hatékony együttműködéshez nem szükséges hivatali keret megteremtése, elegendő az együttműködő felek részéről a megvalósítandó célok előtérbe helyezése.

Irodalomjegyzék

- Bonhardt Attila (2004). „A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Bécsi Levéltári Kirendeltsége”. In: *AD ACTA. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve 2003*. Budapest: PETIT REAL Könyvkiadó, 162–191. <https://mek.oszk.hu/04900/04928/html/#d1e4647>
- Broucek, Peter (1990). „A bécsi Hadilevéltár és a magyar történelemmel kapcsolatos forrásai”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103/1, 118–153. https://epa.oszk.hu/00000/00018/00129/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1990_01_118-153.pdf
- Eckhart Ferenc (1923). A bécsi udvari kamarai levéltár. *Levéltári Közlemények*, 1, 25–68. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKozlemenyek_01/?pg=27&layout=l&query=%20Eckhart%20Ferenc
- Fazekas István (2015). *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv1_10/?pg=0&layout=l
- Fazekas István – Kenyeres István – Sarusi Kiss Béla, szerk. (2011). *Segédletek az Osztrák Állami Levéltár (Haus, Hof- und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv) magyar vonatkozású irataihoz*. PC CD-ROM. Budapest: MOL–Arcanum.
- H. Pálffy Ilona (1934). „A Collegium Hungaricumok jelentősége a magyar történettudomány szempontjából”. *Napkelet*, 12, 486–487. https://www.epa.hu/02000/02076/00140/pdf/Napkelet_1934_08_486-487.pdf
- Lábán Antal (1928). *A bécsi Collegium Hungaricum*. Budapest: Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.
- Murber Ibolya (2005). „A bécsi Collegium Hungaricum újjászervezése (1963)”. *Levéltári Szemle*, 55/4, 26–40. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_55_2005/?pg=335&layout=l
- Oross András (2020). „Osztrák–magyar közös digitalizálási projekt”. *Levéltári Szemle*, 70/2, 84–96. https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariSzemle_70_2020/?pg=193&layout=l
- Ress Imre, szerk. (2008). *A Monarchia levéltári öröksége – A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Budapest: Magyar Országos Levéltár. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_VSK_Monarch_levelt_oroks_badeni_egyezm_1918_1926/?pg=0&layout=l
- Ujváry Gábor (2013). *Kulturális hídfoállítások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I. Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek*. Budapest: Ráció Kiadó. https://real.mtak.hu/188892/1/Ujvary-Gabor_Kulturalis-hidfoallasok_I..pdf

Ujváry Gábor (2017). *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. Bécs és a magyar kulturális külpolitika.* Budapest: Ráció Kiadó.

https://real.mtak.hu/188894/1/Ujvary-Gabor_Hidfo-2..pdf

Zachar József (2003). „Kellő utód kiküldéséig nélkülözhetetlen.» Moravék Elek hadilevéltáros, kirendeltségvezető emlékezete”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 116/1, 185–195.

<https://epa.oszk.hu/00000/00018/00023/14.htm>

URL1: Österreichisches Staatsarchiv. Informationen zur Suche. <https://www.archivinformationssystem.at/suchinfo.aspx>

URL2: Hungaricana. Adatbázisok. Levéltári iratgyűjtemény. Bécsi segédletek. <https://www.hungaricana.hu/hu/adatbazisok/leveltari-iratgyujtemeny/becsi-magyar-leveltari-kirendeltseg-becsi-segedletek>

URL3: Hungaricana. Levéltári kiadványok. Veröffentlichungen des Österreichischen Staatsarchivs – Digitales Angebot. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/austrian_state_archives/

URL4: Magyar Elektronikus Könyvtár. <https://mek.oszk.hu/hu/>

Kultúra a rendszerváltás után – A megújult bécsi Collegium Hungaricum

Culture after the Change of Regime: Vienna’s Revived Collegium Hungaricum

Csúri Károly¹ – Méhes Márton²

¹ az MTA doktora, professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem, Szeged
k.csuri@lit.u-szeged.hu

² PhD, Collegium Hungaricum Bécs, Bécs, Ausztria
mehes@chwien.at

Összefoglalás

A bécsi Collegium Hungaricum rendezvényei a rendszerváltást követően fontos szerepet játszottak Ausztria és Magyarország kulturális és tudományos kapcsolatainak újraépítésében. A tanulmány első része két nagykiállítás példáján keresztül ezt a folyamatot igyekszik megvilágítani. A „Császár és király” (2001) című tárlat, amelynek megrendezésére az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében került sor, az 1526-tól 1918-ig tartó közös állam négyszáz évének fontosabb állomásait idézte fel, elsősorban a történeti emlékezetre építve. Ugyanakkor „Az indulás lázában” (2003) című kiállítás a Harrachpalotában a kulturális-művészeti emlékezéskultúra jegyében született, és a századforduló, valamint a kezdődő modernizmus korának párhuzamos és ellentétes fejlődési irányait, az osztrák és magyar művészek, művészeti ágak és kulturális intézmények gazdag és kölcsönös kapcsolatait próbálta szemléletesen bemutatni. A második rész az intézet 10-15 évvel későbbi tevékenységét tárgyalja. Ez az időszak azért érdekes, mivel a digitalizáció és a vizuális kommunikáció robbanásszerű terjedésével világszerte, a sikeres EU-integrációval pedig Európa-szerte új helyzet állt elő, amelyhez a Collegium Hungaricumnak is alkalmazkodnia kellett. Ráadásul időközben felnőtt egy teljes generáció, amelyik a kommunizmust és a rendszerváltást már nem ismerhette saját tapasztalat alapján. A tanulmány ennek az időszaknak a változásait három sikeres programon keresztül mutatja be: az innovációs téma a Vienna Design Week magyar vendégország fókuszával (2014), Magyarország új közép-európai szerepe a bécsi nemzetközi könyvvásár „Donau Lounge” programjával (2012-től), míg a közelmúlt újszerű, fiatalokat célzó bemutatása a „Grenze – Annäherung, Begegnung, Umbruch” (Határ – Közeledés, találkozás, átalakulás) című kiállítással (2014) válik megfoghatóvá. E gyorsan változó két évtized programjai jól mutatják a magyar-osztrák kulturális diplomácia fejlődését és a bécsi Collegium Hungaricum ebben betöltött meghatározó szerepét.

Abstract

The events of the Collegium Hungaricum Vienna have played an important role in rebuilding cultural and academic relations between Austria and Hungary after the fall of communism. The first part of this article aims to shed light on this process through the example of two major exhibitions. The exhibition Emperor and King (2001), which took place in the ceremonial hall of the Austrian National Library, recalled the most important milestones of the four hundred years of the common state from 1526 to 1918, relying primarily on historical memory. At the same time, the exhibition In the Fever of Departure (2003) in the Harrach Palace was born in the spirit of the culture of cultural-artistic memory and tried to illustrate the parallel and contrasting trends of the turn of the century and the beginning of modernism, the rich and reciprocal relations between Austrian and Hungarian artists, artistic disciplines and cultural institutions. The second part deals with the activities of the Institute

some 10–15 years later. This period is interesting because of the explosion of digitalization and visual communication worldwide and the successful European integration, which created a new situation to which the Collegium Hungaricum had to adapt. In addition, a whole generation had grown up without any personal experience of communism and regime change. The study explores the changes of this period through three successful programmes: the theme of innovation with the focus on Hungary as the guest country at Vienna Design Week (2014), Hungary's new role in Central Europe with the Donau Lounge programme at the Vienna International Book Fair (from 2012), and the innovative presentation of the recent past aimed at young people with the Grenze – Annäherung, Begegnung, Umbruch (Border – Approach, Encounter, Radical Change) exhibition (2014). The programmes of these two fast-changing decades illustrate the development of Hungarian–Austrian cultural diplomacy and the key role played by the Collegium Hungaricum Vienna.

Kulcsszavak: Collegium Hungaricum, kulturális emlékezet, művészet és tudomány, digitalizáció, vizuális kommunikáció

Keywords: Collegium Hungaricum, cultural memory, art and science, digitalization, visual communication

1. Emlékezetkultúra (1999–2004)

Csúri Károly

A változás

A rendszerváltást követően alapvető hangsúlyeltolódás következett be a bécsi Collegium Hungaricum (CH) szellemiségében és működésében. A ház korábbi pártállami-politikai tevékenysége és ellenőrző szerepe megszűnt, helyreállt a tudományos kutatás teljes szabadsága, és átrendeződtek, új alapokra épültek a bécsi és az ausztriai magyar egyesületekkel fenntartott kapcsolatok. Jelentősen bővült és felértékelődött a kulturális-művészeti tevékenység is, mellyel az intézet mindinkább „láthatóvá” vált a kultúrával telített bécsi közegben is. Erre részben az épület felújítása és átépítése (*1. ábra*), a különböző művészeti bemutatók számára alkalmas infrastruktúra létrehozása, a ház zárt jellegének feloldása, a magyar és az osztrák közönség számára történő fizikai és szellemi „újranityása” teremtett lehetőséget.

Részben hozzájárult ehhez az intézet működésének egyik fontos sajátossága is. A külföldi tudományos, illetve kulturális intézmények többségétől eltérően a bécsi CH-ban ez a két tevékenység szorosan összekapcsolódik, mintegy feltételezi egymást. Az 1999 és 2004 között rendezett magyar–osztrák tematikájú nagykiállítások tudományos háttérének kidolgozásában a két ország muzeológusai mellett meghatározó szerepet játszottak a Collegium keretében működő Bécsi Magyar Történelmi Intézet (BMTI), a bécsi közgyűjteményekben kutató magyar ösztöndíjasok és az őket segítő levéltárosok. Közülük sokan részt vettek a kiállítások koncepciójának kialakításában és megvalósításában, a katalógusok tanulmányainak megírásában és összeállításában, valamint a tudományos kísérő programok, így a konferenciák és előadások megszervezésében és lebonyolításában. Mindez, amint a kiállítások sikere

1. ábra. A Collegium Hungaricum Bécs 1999-ben átadott megújult épülete
 Forrás: © CH Bécs archívum

is igazolta, a gyakorlatban is meggyőzően mutatta a tudomány és a kultúra egymást segítő és kiegészítő, a rendezvények színvonalát pozitív értelemben befolyásoló szerepét az intézetben.

Emlékezés

Az együttműködés eredményességét az alábbiakban a CH két, bécsi viszonylatban is nagyszabású rendezvényének példájával szeretném szemléltetni. A „Császár és király” (2. ábra), valamint „Az indulás lázában” című kiállítás gondolata egyaránt az emlékezőkultúra jegyében született. Az emlékezés és az emlékeztetés, a múlt felidézése és megismerése mint a jelenhez való kapcsolódás, a jelen értésének fontos előfeltétele könnyen indokolható. A politikai vasfüggöny negyven éve maradandó nyomokat hagyott a két nép életében. Érdeklődésüket, történelem- és életfelfogásukat tekintve elsősorban azok a generációk távolodtak el egymástól, melyek már a két részre osztott Európa korszakában születtek. Míg Ausztria politikailag, ideológiailag, kulturálisan és gazdaságilag egyértelműen a Nyugat és Amerika felé fordult, addig Magyarország számára kényszerű módon és hosszú ideig a szovjet rendszer volt meghatározó. A fel-

növő nemzedékek szükségképpen csak keveset tudhattak a két ország évszázadokat átfogó közös múltjáról, s ha mégis, többnyire csak torzított formában.

Ezért célszerű volt abból a feltételezésből kiindulni, hogy a történeti és a kulturális-művészeti emlékezet szempontjából ez az időszak a fiatalság, a jövő nemzedéke számára jórészt ismeretlen, ugyanakkor, részben az intézet segítségével is, megismerhető és felfedezendő terület lehet. Az alábbiakban két példa segítségével igyekszem megvilágítani, hogyan, milyen nagyrendezvényekkel járult hozzá a Collegium első lépésben ennek a folyamatnak a gyakorlati megvalósításához.

2. ábra. A „Császár és király” című kiállítás megnyitóján 2001-ben
(balról jobbra: Wolfgang Schüssel osztrák kancellár, Orbán Viktor miniszterelnök
és Ujváry Gábor, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója)

Forrás: © CH Bécs archívum

Történeti emlékezet

A magyar millennium, az államalapítás évfordulója jó alkalom volt arra, hogy elsősorban írásos, illetve kisebb tárgyi emlékek segítségével bemutassuk Ausztria és Magyarország közös államban eltöltött négyszáz éves történetének fontosabb állomásait. A 2001-ben rendezett központi kiállítás, a „Császár és király. Történelmi utazás – Ausztria és Magyarország 1526–1918” színhelye az Osztrák Nemzeti Könyvtár díszterme volt. Középpontban a Habsburg-uralkodók, udvartartásuk, valamint a

központi kormányzervek álltak, mivel a birodalomban élő népek elsősorban rajtuk keresztül kerültek kapcsolatba egymással. A millenniumi nagykiállítást, a bécsi városháza nagytermében rendezett magyar művészeti fesztivál mellett, több, a korszak egy-egy fontos részterületét felölelő szatellit-kiállítás övezte, köztük a „Magyar királykoronázások Pozsonyban”, melynek tárgyait a pozsonyi Városi Múzeum bocsátotta rendelkezésre. Ismert, hogy a város a mohácsi csata után 1563-tól csaknem háromszáz éven át a magyar királykoronázások színhelye volt. Tíz királyunk, egy királynőnk (Mária Terézia) és nyolc királynéknak koronázására is itt került sor.

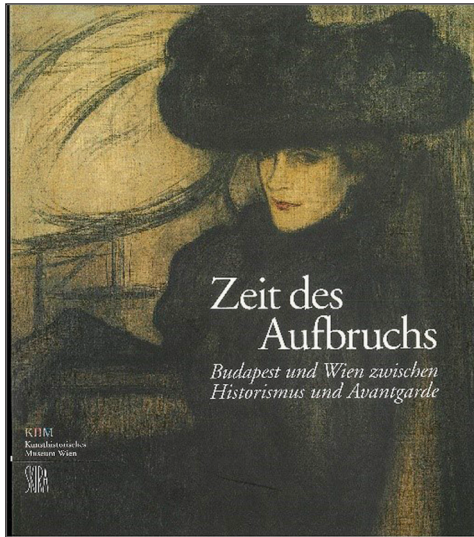
Ugyancsak a négyszáz év egyik nagy jelentőségű korszakát elevenítette fel az „Együtt az oszmánok ellen. A magyarországi végvárak kiépítése és működtetése” című kiállítás az Osztrák Állami Levéltárban, amely a Habsburg Birodalom által a török előrenyomulás megakadályozására, a keresztény Európa védelmére Magyarországon kiépített végvári rendszer működését mutatta be. Vele párhuzamosan a Collegium „Bécs és a magyar értelmiség” kapcsolatát áttekintő kiállítás, az Eötvös Loránd Tudományegyetem levéltári anyagának segítségével, a magyar értelmiség bécsi kötődését, tudományos és művészi tevékenységét idézte fel, kitérve az 1365-ben alapított bécsi egyetem, valamint a Pázmáneum (1624), a Theresianum (1749) és a Trautson-palota szerepére is, amely később, 1924 és 1961 között, a Collegium Hungaricum otthona lett. Bár már túl a közös négyszáz év időhatárán, a múltat a jelenhez kötve, ide kapcsolódik a bécsi és a budapesti Hadtörténeti Múzeum „Vasfüggöny” kiállítása a bécsi Hadtörténeti Múzeumban, amely ugyancsak a magyar államalapítás tiszteletére készült.

A központi és a kísérő kiállítások, melyek főként a politika és a hadtörténet, illetve a szellemi élet és a tudomány területeit mutatták be írásos, tárgyi és művészeti emlékek segítségével, elsősorban a történeti emlékezést szolgálták. Ezek a kiállítások értelemszerűen nem jöhettek volna létre tudósok, szakemberek, ösztöndíjas kutatók közreműködése nélkül. Szükség volt szakértelmükre a nagykiállítás német és magyar nyelvű katalógusának összeállításában és kiadásában is (Fazekas–Ujváry 2001a; Fazekas–Ujváry 2001b). Ennek kapcsán olyan történeti tanulmányok készültek, amelyek elfogulatlan szemléletükkel megbízható hivatkozási alapul szolgálnak a történettudomány számára az osztrák–magyar történelem korábbiaknál tárgyilagosabb megismeréséhez.

Kulturális-művészeti emlékezet

A CH 1999 és 2004 közötti működésében „Az indulás lázában. Budapest és Bécs a historizmus és az avantgárd között” című nagykiállítás volt az intézet legjelentősebb kulturális-művészeti eseménye, amelyre 2003 kora tavaszán a Harrach-palotában került sor a Collegium és a bécsi Szépművészeti Múzeum (Kunsthistorisches Museum, KHM) közös rendezésében. A vállalkozás nagyságrendjét önmagában is jól érzékelteti a 2000 m² kiállítási terület, ahogyan az a mintegy 600 műtárgy is, melyek döntő része 23 magyar és 13 osztrák közgyűjteményből származott. Számos magyar tudós közreműködésével készült a KHM kiadásában 2000 példányban megjelent, több mint

500 oldalas német nyelvű katalógus (Földi-Dózsa–Hergovich 2003), amely a nemzetközi szakirodalom számára a századforduló magyar kultúra- és művészettörténetének egyik alapvető műve (3. ábra). A világhírű múzeummal való együttműködés önmagában is komoly nemzetközi rangot adott a kiállításnak, a bécsi kulturális életben pedig általánosan ismertté tette a Collegium Hungaricum nevét. Az előnyös anyagi, technikai és biztosítási feltételeket professzionális reklámlehetőség és folyamatos osztrák és magyar médiafigyelem egészítette ki.

3. ábra. A „Zeit des Aufbruchs” című kiállítás katalógusának borítója

A „tegnap világát” megelevenítő tárlat az 1873-as bécsi világkiállítás óta a magyar kultúra legátfogóbb és legsokrétűbb bemutatkozása volt az osztrák fővárosban. A középpontban Budapest és Bécs művészeti életének, közös gyökereinek és kapcsolatainak, egyezéseinek és különbségeinek bemutatása állt, mindenképp az építészet, a képzőművészet és az iparművészet területén. Jelentős teret kapott a historizmus közös időszaka, amely mindkét városban összművészeti alkotások létrehozására törekedett. Erről tanúskodtak a kiállított épülettervek, falfestményvázlatok, szobrok és enteriőrök, a díszmenetekhez készült előtanulmányok és festmények, ahogyan az operett, a népszínmű, s részben a zene és az irodalom is egy elmúlt világ szemléletét, életérzését, hangulatát igyekezett megidézni. Jellemzőek voltak a korra a magyar és osztrák művészek kölcsönös vendégfellépései a két fővárosban, de a színházi együttműködés más lehetőségét is példázta a kiállításon Madách Imre műve, *Az ember tragédiája*, melynek bécsi bemutatójához Zichy Mihály illusztrációi alapján Franz Rottonara műhelyében készült színpadképét Esterházy herceg finanszírozta. A festészeti kiállítás az osztrák August von Pettenkofen által alapított szolnoki iskolától, számos osztrák párhuzammal és ellentétel ötvözve, Nagybányán

és a szimbolistákon át egészen „A nyolcak” és a „Ma” avantgárd mozgalmáig nyújtott áttekintést a látogatók számára. Az alkalmazott művészetet, a jellegzetes magyar stílus kialakításán dolgozó Gödöllői Művésztelep és szövőműhely mellett, többek között bútorok, üveg- és kovácsmunkák, valamint a híres Zsolnay kerámia képviselték. Az üvegművészet és az épületkerámia, amint ezt a bemutatott képek, tervek és makettek érzékeltették, Otto Wagner és Lechner Ödön formaújító szecessziós építészetének is fontos részévé vált. A nagykiállítás mellett számos kísérő programra, így tematikusan a korszakhoz kapcsolódó filmfesztiválra, könyvbemutatókra, irodalmi estekre, koncertekre, művészet- és zenetörténeti előadásokra, valamint a kulturális identitás és transzfer problémáját tárgyaló többnapos konferenciára is sor került, melynek előadásai a Csúri Károly, Fónagy Zoltán és Volker Munz által szerkesztett (2008) tanulmánykötetben jelentek meg. A Collegiumban rendezett kamarakiállítások ugyanakkor szándékosan túlléptek a Harrach-kiállítás időszakán: a századforduló művészetét párhuzamok és kontrasztok mentén szembeállították az ezredforduló modernitásával a kerámia-, a porcelán- és az üvegművészet területén.

A korábbi célkitűzés, a minél szélesebb közönség bevonása a közös múlt megismerésébe, s ezzel egy időben – a politikatörténet mellett – a kulturális-művészeti megismerés muzeológusok, valamint a CH-ösztöndíjas kutatói segítségével történő tudományos megalapozása a Budapest–Bécs nagykiállítás esetében is teljesült. A kiállítás sajtótájékoztatóján a magyar és osztrák médiumok közel száz munkatársa, a Ferstel-palotában tartott miniszteri megnyitón mintegy nyolcszáz meghívott vendég vett részt. Jelen volt az osztrák és magyar politikai, társadalmi és kulturális élet számos ismert képviselője, Bécsben akkreditált nagykövetek, tiszteletbeli konzulok, kulturális tanácsosok, kamaraelnökök, az osztrák és magyar minisztériumok vezető tisztségviselői. A későbbiek során a kiállítást megtekintette a magyar köztársasági elnök, a korábbi külügyminiszter és kulturális miniszter is. A külügyminisztérium szervezésében harminc Budapesten akkreditált nagykövet is ellátogatott a Harrach-kiállításra. Részben ennek eredményeként a bécsi kiállítás, új magyar nyelvű katalógussal kiegészülve (Földi-Dózsa 2004), 2004-ben a budai várban, a Budapesti Történeti Múzeumban, a Nemzeti Galériában és az Országos Széchényi Könyvtárban ismételt megrendezésre került. Míg Bécsben a látogatók száma 30 000 volt, Budapesten több mint 100 000-en voltak kíváncsiak a kiállításra.

De ezzel nem ért véget a Collegium Hungaricum által kezdeményezett Budapest–Bécs századfordulós kiállítás története. 2005-ben, a KHM főigazgatójának közvetítésével, hosszú idő óta ugyancsak egyedülálló nagyságrendű magyar művészeti tárlatként a világhírű szentpétervári Ermitázs múzeum nagy kiállítótermében került sor bemutatására. A kiállításnak, hivatalos adatok alapján, mintegy 160 000 látogatója volt. A katalógus itt is kiadásra került, ezzel is jelezve a Collegium Hungaricum nemzetközi szerepét, a magyar kultúra iránti érdeklődés felerősödését, valamint a CH-ban végzett kulturális és tudományos tevékenység szerencsés szimbiózisát.

2. Látni és látszani a Duna mentén (2010–2015)

Méhes Márton

Megint egy új korszak

A rendszerváltozás óta eltelt évek kulturális és tudományos kapcsolatépítő eredményeire, a láthatóság jelentős növekedésére és az európai integrációnak köszönhető általános közeledésre alapozva az új évszázad második évtizedének küszöbén egy kifejezetten jó pozícióban levő Collegium Hungaricumban lehetett folytatni a kulturális és tudománydiplomáciai munkát. Az intézet megítélése osztrák kulturális, tudományos és médiakörökben is jó volt. Erre az időszakra mind a kulturális programot, mind a Bécsi Magyar Történeti Intézet munkáját a jól működő kétoldalú intézményi és személyes szakmai kapcsolatok és kooperációk jellemezték.

Ugyanakkor éppen ebben az időben ismét nagyot változott a világ: legkésőbb az okostelefonok, a Facebook és más eszközök, illetve internetes szolgáltatások egyidejű megjelenésével és villámgyors elterjedésével világossá vált, hogy a digitális kommunikációs forradalmon belül újabb robbanásszerű fejlődés és átalakulás zajlik. A *digitális világ* és az *innováció* immáron egy kulturális és tudományos intézet számára is új lehetőségeket és kihívásokat jelent, a kommunikáció pedig egyre inkább a vizualitás felé tolódik. Az innováció és a digitális váltás szempontjait és magyar eredményeit a Collegium Hungaricumnak is fontos volt megjeleníteni. Így nemcsak az intézet honlapja és új közösségimédia-tevékenysége került a figyelem középpontjába, hanem az olyan „fiatal” műfajok is, mint az igen látványos és kísérletező kortárs dizájn, amely a digitális újdonságokra is nagymértékben támaszkodik.

Teljesen más szempontból ugyanebben az időben megváltozott Magyarország szerepe és helyzete is, hiszen a 2004-es EU-csatlakozás „EU-fóriája” helyett – érthető módon – normálissá és mindennapivá vált az EU-tagság és az Európában betöltött szerepünk. Az együttműködés már sem a kultúrában, sem a tudományban nem lehetett önmagában cél, hanem inkább eszközzé vált a bizalom megerősítésére és ennek köszönhetően közös projektek lebonyolítására. A 2011-es magyar EU-elnökség tehát már egy ilyen konszolidált helyzetben következett be. Jó alkalom volt ez arra, hogy kulturális ügyekben kezdeményező félként lépjünk fel, például egy új regionális keretben, az EU Duna Régió Stratégiájának (EUSDR) kiépítésében, amelyet éppen a magyar elnökség idején fogadtak el hivatalosan. A *Duna-menti együttműködésben* nagy potenciál rejtett a Collegium Hungaricum számára, hiszen mi sem kézenfekvőbb a két dunai országot és fővárost szellemileg összekötő intézet számára (amely ráadásul Bécsben, a Duna-csatorna partján áll), mint a Duna menti eszmecsere múltról és jövőről, valamint a közép-európaiságról.

De az új évtized banális módon azt is jelentette, hogy ismét eltelt 20–25 év, azaz a fentebb említett rendszerváltozás óta egy teljes új generáció nőtt fel, akik már csak elbeszélésből és tanulmányaikból ismerték a korábbi kommunista rezsimeket és a keleti blokk varázslatos széthullását, amelyben Magyarországnak éppen osztrák és

német viszonylatban oly fontos és bátor reformszerepe volt. Így feltétlenül érdemes volt a fiataloknak szóló nyelvezettel és képi világgal, újszerűen bemutatni a *közelmúlt nagy, közös pillanatait*, évfordulóit, így az osztrák–magyar határnyitás időszakát, hiszen ráadásul még a kortanúk és az akkori döntéshozók, szereplők is csaknem mind közöttünk voltak. Következzék most egy-egy példa mindhárom bemutatott területről (innovációs projektek, dunai együttműködés, közelmúlt feldolgozása) a Collegium Hungaricum programjából.

Magyarország új oldalról: Bécsi Dizájn Hét 2014

A Bécsi Dizájn Hét, azaz a Vienna Design Week (VDW), a 2010-es évek elejére a régió feltörekvő, egyre nagyobb jelentőséggel bíró dizájnfesztiválja lett. A fejlődés köszönhető volt a fesztivált vezető Lilli Hollein személyének is, aki nemcsak híres építész édesapja (Hans Hollein) miatt, hanem főleg saját kiváló kulturális menedzseri képességeit és nemzetközi kapcsolatait jól kamatoztatva igen komoly programot állított össze a legújabb, kísérleti trendekkel, újszerű formátumokkal és számos nemzetközi meghívottal.

A Collegium Hungaricum 2012-től tudatosan kereste a kapcsolatot a VDW-vel, de Lilli Hollein és kollégái bevallották, hogy nem ismerik a magyar szcénát, a dizájnereket, a műhelyeket és intézményeket, ezért csak lépésenként tudják elképzelni az együttműködést. Így először is kisebb léptékű kooperációk váltak lehetővé 2012-ben, majd 2013-ban már önálló kiállítással, Gryllus Ábris „Syntonyms” című projektjével. De az igazi fordulatot az hozta, hogy az intézet megszervezett a VDW csapatának egy magyarországi tanulmányutat, amelynek keretében megismerkedhettek a kisebb dizájnstúdióktól kezdve a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemig (MOME) számos magyar szereplővel és munkáikkal. Ez a *study tour* annyira meggyőzte őket, hogy 2014-re eljutottunk odáig, hogy vállalták a magyar fesztiválfókusz megrendezését, amelynek a magyar kurátora Halasi Rita Mária dizájnmenedzser lett. A programokat – köztük a Schwarzenberg-palotában megrendezett „Pure Hungarian” című központi kiállítást (URL1), projektbemutatókat, számos workshopot és találkozót – a Collegium Hungaricum szervezte magyar partnerintézményekkel (4. ábra). A vendégország szereplésnek rendkívül kedvező visszhangja volt, amire legalább két fényes bizonyíték is van: a következő évek vendégország programjait maga Lilli Hollein mindig a magyar fókuszhoz hasonlította. A román, cseh, francia stb. kulturális intézetek azzal keresték meg a Collegium Hungaricumot, hogy ők is szeretnének vendégország programot, és azt hallották, hogy a magyarokkal beszéljenek, mert úgy kellene csinálni, ahogyan ők.

A másik – még hosszabb távú – hozadék pedig az egyik kiállított dizájnprojekt sikerén érhető tetten: Szirmay Zsanett „Soundweaving” projektje (URL2, URL3) a VDW magyar vendégország programjának köszönhetően vált ismertté, hiszen itt mutatták be először a szakmának és a nagyközönségnek ezt a művészeti ágat, valamint tradíciót és innovációt finom és különleges művészettel összekötő projektet. A „Soundweavinget” 2014-et követően New Yorkba, Berlinbe és más városokba hívták világszerte, ahol szín-

4. ábra. A 2014-es Bécsi Dizájn Hét magyar vendégország programjának plakátja
Forrás: © CH Bécs archívum

tén nagy sikerrel szerepelt. Jellemző, hogy épp a jelen tanulmánnyal egy időben készül egy művészeti kiadvány erről az egyedülálló történetről, amelynek a nemzetközi felívelése a Bécsi Design Hét magyar programjával kezdődött.

Többszólamú párbeszéd: „Donau Lounge” a bécsi könyvvásáron

A „Donaumonarchie” történelmi tapasztalatával és a közösnek érzett közép-európai kávéházi kultúrával felvértezve volt mire alapozni az új dunai kulturális együttműködés tervét. A kezdeményezés politikai aktualitását az EU fentebb már említett új makroregionális stratégiája, a Duna Stratégia adta. 2010/11-ben ez a stratégia kifejezetten pozitív hangulatban és nagy reményekkel indult útjára. Noha céljai között a kulturális együttműködés erősítése nem éppen központi helyet foglalt el, azért az könnyen belátható volt minden szereplő, így a döntéshozók számára is, hogy a dunai kulturális programokkal viszont magának a stratégiának is gyors és nagy láthatóságot biztosítunk. Így mind osztrák, mind magyar oldalról, majd a kulturális képviselőken keresztül a többi régiós ország oldaláról is nagy lelkesedés fogadta a Collegium Hungaricum kezdeményezését, hogy „Donau Lounge” címen szervezzünk egy külön kis színpadot és négynapos irodalmi programot a bécsi nemzetközi könyvvásáron, a Buch Wienen. Ezzel a bécsi magyar kulturális intézet egy bécsi rendezvénysorozat kezdeményezőjeként némiképp új, proaktív szerepben lépett fel, de talán az is érdekes, hogy ezáltal a magyar kultúra bemutatásának is új kontextust teremtett, mégpedig a regionális beágyazódást. Hiszen – Bartók Béla értelmében – a magyar kultúrát nehéz is lenne a szomszédos népek kultúrájától függetlenül értelmezni.

A „Donau Lounge” program éppen ezt a gondolatmenetet képviseli azóta is: a Duna-medencében található népek, kultúrák, vallások és nyelvek sokszínűek, egyediek, de egymással folytonos kölcsönhatásban élnek és éltek. A „Donau Lounge”-ot 2012 óta minden évben megrendezik a bécsi könyvvásáron. A kezdetben legfeljebb 15–20 fő befogadására alkalmas, programsaroknak nevezhető *lounge* később a vásár köze-

pes színpadai közé nőtte ki magát 40 fős nézőterével, míg 2024-ben már a Buch Wien négy ma is létező nagyszínpada közül lesz az egyik 90 fős nézőterrel. Az irodalmi program a dunai országok kortárs irodalmára koncentrál, vagyis az új német nyelvű megjelenésekre. Ezenkívül kerekasztal-beszélgetésekre kerül sor a régiót érintő és érdeklő témákban, így a kisebbségektől a kulturális fővárosokon keresztül a történelmi évfordulókig sok mindentről esik szó. Az évek során a régió számos híres szerzője (például: Drago Jančar, Franzobel, Mircea Cărtărescu) és sikeres magyar írója (például: Darvasi László, Dragomán György, Kiss Noémi) lépett fel a „Donau Lounge”-ban. Mindamellet a fiatal irodalmi tehetségek felfedezése is célja a programnak.

Érdekesség, hogy a kezdetben még elsősorban magyar finanszírozású projekt az évek során sokkal színesebb költségvetésre tett szert. A szükséges anyagi forrásokat vagy a programokhoz való tartalmi hozzájárulást a magyaron kívül ma már osztrák és német intézmények, minisztériumok, valamint olyan szervezetek is biztosítják, mint a Traduki nemzetközi fordítói és írói rezidenciahálózat. De ugyanígy részesei a projektnek a bécsi kulturális intézetek, így a román, cseh, szlovák, bolgár és szlovén képviselők. Vagyis a „Donau Lounge” egyszerre működik sikeres kulturális diplomáciai programként és bécsi irodalmi szakmai platformként is – a Collegium Hungaricum kezdeményezésére.

A közelmúlt képekben: a „Grenze” című kiállítás

A 2014-es év kiemelt évfordulója a rendszerváltás 25. jubileuma volt, ezen belül is osztrák–magyar viszonylatban a határnyitás időszaka. Az intézet számára az volt a kérdés, hogy mit is érdemes megmutatni Ausztriában a nyolcvanas évek legvégének történéseiből és hogyan, pontosabban kinek és hogyan. Mivel a politikai fordulat óta mindkét országban felnőtt egy teljes nemzedék, amelyik saját tapasztalatból már nem ismerheti a korábbi rendszerek és a két ország közötti egykori hatalmas különbségeket, érdemesnek tűnt e különbségekkel és az akkori interakciókkal foglalkozni. Ugyanis fontos emlékeztetni arra is, hogy mennyire más helyzetből indult a két szomszédos ország 1989/90-ben, miközben ma már (azaz 2014-re) mindkettő az EU tagja, gyakorlatilag azonos gazdasági berendezkedéssel és sok-sok rendszerszintű hasonlósággal bír, valamint egyazon schengeni övezetbe tartozik. Az akkori különbségek talán épp a 'határ' fogalmával foghatóak meg leginkább: A sokáig áthághatatlan, és később is csak nehezen áteresztő akadály világokat (és persze embereket) választott el egymástól. De mi történik akkor, amikor ez a határ hirtelen átjárhatóvá válik?

A 2014 szeptemberétől a Collegium Hungaricum galériájában bemutatott „Grenze – Annäherung, Begegnung, Umbruch” (Határ – Közeledés, találkozás, átalakulás) című kiállítás (URL4) ezekkel a kérdésekkel foglalkozott olyan fejezeteken keresztül, mint maga a határnyitás, a „hűtlőladás, videómagnós, valutaváltós” bevásárlóturizmus vagy az 1980-as évek végének osztrák és magyar mindennapjai, amelyeket a tárlat TV-reklámokon, tipikus árukon, korabeli használati eszközökön keresztül szisztematikusan párhuzamba állított. A Valuch Tibor történész által gondozott tárlat

rengeteg korabeli vizuális anyaggal tette látványossá a kompozíciót. Ezenkívül olyan ritkaságok is bekerülhettek a kiállításba, mint azon két nagy méretű drótvágó egyike, amelyekkel Alois Mock és Horn Gyula külügyminiszterek 1989. május 2-án demonstratívén átvágták a vasfüggönyt. A szerszám ezen példányát a Wien Museumból kapta kölcsön az intézet némi izgalom közepette, ugyanis a Wien Museum raktárainak költözése miatt hetekig nem lelték, de az utolsó pillanatban mégis bekerülhetett a vitrinbe. A tárlat nagy előnye az volt, hogy megélhető, kézzelfogható módon mutatta be a korszakot: az idősebbeknek nosztalgikusan, a fiataloknak számára pedig jól láthatóan kidomborítva a különbségeket és a lényegét. A Collegium Hungaricum számára nagy megtiszteltetés volt, hogy egy igazi kortanú tartotta a megnyitót Martin Eichinger személyében, aki Alois Mock fiatal titkáráként a híres drótvágáson is részt vett, és aki 2014-ben az Osztrák Külügyminisztérium kultúrpolitikai szekcióját vezette.

A „Grenzé”-t (5. ábra) a mai napig sokan emlegetik mint az installálás, a térkialakítás szempontjából is különlegesen jól sikerült, emlékezetes tárlatot. S valóban, az intézetnek az is célja volt, hogy megmutassa, saját falai között is lehetséges olyan színvonalú és megjelenésű tárlatot rendezni, amelyik akár a nagy múzeumokkal is képes felvenni a versenyt.

5. ábra. A „Grenze” című kiállítás az osztrák–magyar határnyitás 25. évfordulója alkalmából a bécsi Collegium Hungaricumban (2014)

Forrás: CH Bécs archívum

Irodalomjegyzék

- Csúri, Károly – Fónagy, Zoltán – Munz, Volker, szerk. (2008). *Kulturtransfer und kulturelle Identität. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde*. Wien–Szeged: Praesens Verlag in Kooperation mit JATEPress Szeged.
- Fazekas, István – Ujváry, Gábor, szerk. (2001a). *Kaiser und König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn 1526–1918*. Wien: Collegium Hungaricum.
- Fazekas István – Ujváry Gábor, szerk. (2001b). *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918*. Wien: Collegium Hungaricum.
- Földi-Dózsa, Katalin – Hergovich, Marianne, szerk. (2003). *Zeit des Aufbruchs. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde*. Wien: Kunsthistorisches Museum Wien.
- Földi-Dózsa Katalin, szerk. (2004). *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum.
- URL1: *Vienna Design Week 2014: Pure Hungarian*. <https://www.viennadesignweek.at/archiv/2014/pure-hungarian-zeitgenoessisches-design-aus-ungarn/>
- URL2: *Vienna Design Week 2014: Soundweaving*. <https://www.viennadesignweek.at/archiv/2014/soundweaving/>
- URL3: *Soundweaving projekt*. <http://soundweaving.hu/hu/>
- URL4: *Mein Bezirksblatt: Grenze – Annäherung, Begegnung, Umbruch*. https://www.meinbezirk.at/leopoldstadt/c-lokales/-g-r-e-n-z-e-annaeherung-begegnung-umbruch_a1091736

Collegium Hungaricum Berlin A hagyományok és a megújulás szellemében (1999–2007)

Collegium Hungaricum Berlin: In the Spirit of Tradition and Renewal (1999–2007)

Masát András

CSc, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Germanisztikai Intézet, Budapest
masat.andras@gmail.com

Összefoglalás

A berlini Collegium Hungaricum 1924-es alapítása óta száz éves mozgalmas múltra tekinthet vissza. A két világháború közti tevékenység jelenti azt a nemes tradíciót, amelynek szellemisége máig meghatározza a 2000-ben visszakapott név alatt működő intézet tevékenységét. Miután a régi, rendkívül kedvező helyen lévő telek visszakerült a magyar állam tulajdonába, lehetővé vált a történelmi helyen egy olyan korszerű épület tervezése, amely az aktuális feladatoknak, elsősorban a kortárs magyar kultúra német kontextusban történő megismertetésének, egy modern országgép közvetítésének megfelelő adottságokkal tud eleget tenni. Így számos más program mellett magát a beinduló építkezést helyeztük a berlini, sőt országos figyelem középpontjába azáltal, hogy nagyszabású keretnek tekintettük, amely köré szervezve elindíthattunk egy nagyszabású magyar kulturális évadot „Ungarischer Akzent” (Magyar akcentus) címmel. Ez az alapkötételtől az épület átadásáig (2006 márciusától 2007 decemberéig) tartott, és egy egész Németországot átfogó rendkívül gazdag programsorozatot jelentett. Az alábbi cikk az évad programjai mellett más programokba is betekintést nyújt a vizsgált időszakban, bizonyítandó, hogy a német–magyar kulturális kapcsolatoknak elsőrendű szerepük van európai bégyazódottságunk szempontjából.

Abstract

Since its foundation in 1924, the Collegium Hungaricum Berlin has had an eventful 100-year history. Its activities between the two world wars represent a noble tradition, the spirit of which still shapes the activities of the institute, which was reopened in 2000. The return of the old site to the Hungarian state, which is in an excellent location, has made it possible to create a modern building on this historical site that is able to meet current needs, especially the promotion of contemporary Hungarian culture in the German context and the transmission of a modern image of the country. Thus, among many other programmes, we focused Berlin's and even national attention on the building process itself, by seeing it as a large-scale framework around which we could launch a major Hungarian cultural year entitled Ungarischer Akzent (Hungarian Accent). This lasted from the groundbreaking ceremony to the inauguration of the building (March 2006 to December 2007) and offered an extremely rich series of programmes covering the whole of Germany. The following article provides an insight into the year's programmes, as well as other events during the period under review, to demonstrate that German–Hungarian cultural relations are of paramount importance for our European integration.

Kulcsszavak: Berlin, Collegium Hungaricum, kulturális terek, új kihívások

Keywords: Berlin, Collegium Hungaricum, cultural spaces, new challenges

Az 1989-es *annus mirabilis*nek egyik legfontosabb és leglátványosabb eleme a berlini fal ledöntése, majd a német egyesülés volt, nem csekély magyar részvétellel. Kulturális vonatkozásban ezt követően egyedül Németországban tevékenykedett két kulturális magyar intézmény: Berlinben (a korábbi Kelet-Berlinben) az 1973 óta működő Haus der ungarischen Kultur, később Haus Ungarn, ugyanakkor Stuttgartban pedig az 1990-ben alapított Magyar Kulturális Központ. Ez a tény jól mutatja a magyar–német kulturális viszonyrendszer kiemelt fontosságát és a magyar szándékot egy különleges kapcsolat ápolására, melyet a gazdasági-politikai kapcsolatrendszeren és kölcsönös érdekeken túlmenően a kulturális tradíciók is számottevően alakítottak.

Berlinben a Haus der ungarischen Kultur/Magyar Kultúra Háza az 1970-es, 1980-as években az akkori NDK fővárosa kulturális életében fontos szerepet játszott: klasszikus- és főleg popzene- (főképp lemez-) kínálata egy szélesebb publikum számára szabadabb kulturális horizont lehetőségét jelezte; a magyar irodalom német nyelvű fordításai is (természetesen többnyire NDK-beli fordítók nyomán) itt folyamatosan megjelenhettek, és ez nemcsak irodalmunk behatóbb ismeretét eredményezte, de impulzusokkal szolgált további fordítások az akkori nyugatnémet piacra való eljuttatásához – akár egy újabb (nyugatnémet) fordításban. Egészében véve a Haus der ungarischen Kultur a – relatív – szabadság szigetét jelenthette.

A német egyesülés, amely különösen Berlinben játszódtott le drámaian, átrendező-dést tett szükségessé a magyar intézetek vonatkozásában is. A fogadó ország föderatív intézményrendszere alapján az NSZK-ban elsősorban az egyes tartományok kulturális tradíciói határozták és határozzák meg a kultúrpolitika szerkezetét. A stuttgarti kulturális központ eleve „nyugati”, míg a berlini kulturális intézet „keleti” volt, ez azt jelentette, hogy míg Stuttgart kezdettől fogva egy, az NSZK-ban számunkra kiemelt fontosságú régióban közvetítette és képviselte a magyar kultúrpolitikát, addig a berlini kulturális intézet korábban az NDK-ban központi feladatkörrel, más hagyományok alapján tevékenykedett. A német egyesülés után Berlin hosszú átmenettel és óriási be- és átépítésekkel az egyesült Németország fővárosává vált. Ezért Berlinből az országos perspektíva immáron az egyesült Németországra vonatkozott, nem felejtkezve meg az „új tartományokban” (a volt NDK) kialakított speciális kapcsolatrendszerről. Ilyen körülmények közepette formálódtak az új üzenetek: az európai együvé tartozás, a jövődöbéli európai uniós tagság kulturális kontextusának magyar szemszögből való láttatása.

A magyarok szerepe a fal ledöntésében köztudott tényként messzemenő jóindulatot és egyben kíváncsiságot is jelentett. Ilyen előzmények után került sor a Frankfurti Könyvvásár magyar díszvendégségére 1999-ben, melynek tervezésében az akkori intézmény aktívan vett részt. Az alábbiakban az 1999 októberétől 2007 decemberéig tartó időszakról következik egy rövid áttekintés néhány, az akkori igazgató által különösen kiemelkedőnek talált eseményről.

A sikeres Frankfurti Könyvvásár olyan Magyarország-képet tudott a fogadó ország felé közvetíteni, amelyben kulturális és főképp irodalmi pozícióink nemzet-

közileg is érzékelhetően, markánsan rajzolódtak ki.¹ Ehhez járult hozzá az intézet egyre jelentősebb aktív részvétele a lipcsei könyvvásárokon. A kultúra más szegmenseiben azonban az ezredforduló után már változóban volt a kép. Tapasztalataim szerint az 1989-ben kiérdemelt *politikai* bónusz fokozatosan eltűnt, azaz lassan megszűnt a különleges magyar státusz mindent meghatározó időszaka, a német egyesülésben a közreműködésünkért kapott kiemelt figyelem és köszönet intenzív periódusa: „normális ország”² lettünk. Magyarország mindinkább Európa szerves részévé vált, 2004-től pedig már EU-tag volt. Német oldalról pedig Berlinbe költözött a világ legtöbb országának nagykövetsége, és ezek túlnyomó többsége rendelkezett kulturális részleggel vagy attaséval, és növekvő számban kulturális intézettel is. A kulturális színtér tehát fokozatosan egyre dinamikusabb és (harsányabb) részvételt követelt.

A kimondottan magyar üzenetek és programok mellett ezért a többi berlini kulturális intézettel való együttműködés lehetőségeit kellett keresni, így alakult meg a Gemeinschaft der europäischen Kulturinstitute in Berlin (Európai országok berlini kultúrintézeteinek közössége),³ mely európai közös projekteken túl a gyakorlati koordinációt is segítette. Az egyik közös, nagy hatású kezdeményezés volt a *V4-ek együttes évi koncertje* három éven keresztül a Német Külügyminisztérium támogatásával, a charlottenburgi kastélyban, majd a Külügyminisztérium épületében.

Mindeközben a Karl-Liebknecht-Strasse-i bérelt panelépület – az Alexanderplatz közelsége ellenére – sem lehetett már vonzó: az európai üzeneteket megfelelő épületben kellett a régi és új címzettekhez eljuttatni. Ezért került a középpontba a modern Magyarországhoz méltó kulturális épület kérdése. A német egyesülés politikai kontextusa segített ugyanis egy hosszú per végére pontot tenni: a magyar állam visszakapta a régi Collegium Hungaricum telkét a Dorotheenstrassén. A történelmi telken egy új épület lehetősége felbecsülhetetlen értéket kínált: egyrészt a Humboldt Egyetem szoros közelségét és így külföldön az egyik legrégebbi idők óta működő, már az intézetalapító Gragger Róbert óta fennálló Magyar Tanszékkal való szorosabb együttműködés lehetőségét; másrészt pedig az egyesült Berlin szívében a kulturális és szakmai újjárendeződés megfelelő térben, modern és időszerű keretek közötti megvalósítását (1. ábra).

¹ Ez persze különösen Németországban válik nyilvánvalóvá: Konrád György 2001-ben megkapja Aachen város Karl-díját, 2002-ben Kertész Imrének ítélik a Nobel-díjat. (Kertészt már 1990 óta lehetett németül olvasni és Nádas és Esterházy mellett hét kötettel volt jelen a könyvvásáron.) 2004-ben Esterházy veheti át Frankfurtban a Német Könyvkereskedők Béke-díját, a laudációt Michael Naumann kulturális államminiszter tartja. Az akkori közégeneráció írói, így többek között Darvasi, Garaczi, Parti-Nagy pedig Berlinben a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) berlini művészszoftondíjának és a német kiadásoknak köszönhetően végképp ismertté és elismertté válnak.

² „Mi is normális ország lettünk, vagy ezt már említettem?” („Esterházy Péter megnyitó beszéde” 1999).

³ A szervezet első vezetője e sorok szerzője lett. Ez a munka aztán már régóta az EUNIC (European Union National Institutes for Culture) keretein belül szerveződik.

1. ábra. A berlini Collegium Hungaricum épülete 1924-ben (balra) és ma (jobbra)
 Forrás: CHB, a jobb oldali fotó készítője Bujnovszky Tamás

Amikor megszületett a döntés, és elkezdődött az új épület tervezése (a pénzügyi megoldásokon túlmenően), nyilvánvalóvá vált, hogy a szakmai hagyományok mellett az új tartalmak közvetítését számos korszerű technikai megoldás segítheti, így például a benti eseményeknek, filmeknek az intézet hatalmas panorámaablakára való vetítése. A megvalósítás után ez a lehetőség a Brandenburgi kapuhoz vezető Unter den Lindenen közlekedők figyelmét jelenleg is felkelti, a Humboldt Egyetem diákjairól nem is szólva. Így született az ötlet, hogy a visszakapott történelmi telken az építkezést magát helyezzük a berlini, sőt országos figyelem középpontjába azáltal, hogy az alapköletételtől az átadásig németországi kulturális programsorba illesztjük a folyamatot, hiszen az akkori egyik legnagyobb magyar kulturális beruházásról volt szó külföldön. Ezen gondolat jegyében indítottuk el a Németországi Magyar Kulturális Évadot „Ungarischer Akzent” (Magyar akcentus) címmel. A cím utalt a németek által jól felismerhető magyar akcentusra, de – főképp – azt kívánta jelezni, hogy a múltbeli szoros kapcsolatokra alapozva nem annyira bemutatkozni akarunk, hanem a kialakult Magyarország-képeken és -kliséken túllépve az újabb, magyar „hangsúlyokat”, európai értékeinket közvetíteni. Fontos volt ugyanis, hogy a többé-kevésbé berögzült, Németországban főképp az osztrák Nikolaus Lenau nyomdokán a 19. (majd 20.) századi motívumokra épült („Piroska, pusztá, paprika, gulyás”) országgépet modernizáljuk, és korszerű keretbe helyezzük.

Az évad eredeti szándékainktól eltérően csaknem másfél évig tartott, eltérően a helyileg és időben is koncentrált addigi magyar évadoktól más országokban, mivel követte az építkezés idejét, három szakaszban, három különböző hangsúllyal. Az első szakasz az alapkövetéltől (2006. március 9-ével) indult, és az az évi németországi futball-világbajnokság kezdetéig (június 9-éig) tartott, a két ország államfőjének védnöksége alatt. Mindjárt az első három napon az alapkövetéltől a szövetségi kancellária hivatalában indulhatott a magyar meseévad (ezúttal tehát mi voltunk a hagyományos berlini „mesenapok” vendége), majd Berlin központi helyszínein fényfestéssel hívtuk fel a figyelmet a berlini Művészeti Akadémia új épületében megnyíló kiállításra, majd a nagykövetség épületében lévő kiállításra és fogadásra.

A második szakasz 2006 őszén az 1956-os forradalomra való emlékezés és az esseni ún. *Lichtwochen* jegyében zajlott. Az 1956-ra emlékező programsorozat valóban átfogta egész Németországot. A történelmi eseményekre való emlékezésben a nagykövetségnek és a főkonzulátusoknak, de a németországi magyar szervezeteknek is kiemelt szerep jutott, ugyanakkor az emlékezetkultúra többi területe, az irodalmi, zenei, képzőművészeti megemlékezések is – ezekkel összhangban – méltó helyet kaptak az évad kínálta kitágult kulturális térben. Az 1956-ra való emlékezés egyúttal a helyi, regionális partnerekkel való együttműködést is nagyban felgyorsította. Ezek megszervezésében, csakúgy, mint az évad folytatásában jelentős segítséget és partnert kaptunk a kulturális kormányzattól Erdődy Orsolya és csapata révén. A német partnerekkel közösen kigondolt programok alapján a magyar téma és súlypont közös, sőt gyakran már „német” rendezvények keretében került bemutatásra. Pontosan ez a fajta, az intézet jelenlegi tevékenységét is jellemző beépülés, beágyazottság a fogadó ország kulturális infrastruktúrájába jelezte egyben – véleményem szerint – a jövő irányát, a nélkülözhetetlen kulturális dialógusok kialakítandó formáit.

Tudományos vonatkozásban is ez zajlott, például ezt mutatták a történész-konferenciák is. Ilyen volt például a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia házában a Collegium Hungaricummal és három német társintézménnyel lezajlott rendezvény. Könyvbemutatók mellett sor került egy különleges fotókiállításra is, mely többnyire otthon is ismeretlen képeket mutatott be a Collegium Hungaricum és a Nemzeti Múzeum együttműködésében „Versteckt, beschlagnahmt, als Beweismaterial beigefügt...” (Elrejtve, lefoglalva, bizonyítékként mellékelve...) címmel, Berlin után a frankfurti Paulskirchében, a magyar kulturális miniszter és a frankfurti főpolgármester jelenlétében. Tizenegy tartományban (Hamburgot és Brémát is számítva, mint tartományjogú városokat) került sor nagyszabású rendezvényekre, 1956-ra vonatkozóan vagy ennek kapcsán a modern magyar kortárs művészet bemutatására. A második szakasz másik vonulatában éppen ezt a lehetőséget aknáztuk ki, amikor az 57. Esseni Fényhetek díszvendégeként az Észak-Rajna-Vesztfália tartomány irányában erősíthettük a kapcsolatrendszer, különös tekintettel 2010-re, a két európai kulturális főváros (Essen és Pécs) közelgő együttműködésére.

A harmadik szakaszban, 2007 őszén a számos regionális program után az új épület átadása állt a középpontban. A több napig tartó eseményen, melyet Esterházy Péter és a Keller Vonóségyes nyitott meg, egy német szövetségi miniszter, a magyar kulturális miniszter, a német és magyar kulturális és politikai élet kiemelkedő személyiségei többek között kerekasztal-beszélgetésen vettek részt. Ezzel lezárult egy rendkívül fontos periódus a magyar–német kulturális kapcsolatok terén: a történelmi telek a hagyományok innovatív folytatását ösztönözte, és sugallja máig is, a Humboldt Egyetem közelsége a magyar tanszékekkel való szoros együttműködést, a németországi hungarológiai kutatások elősegítését. A 2000-ben visszkapott Collegium Hungaricum címhez azonban már más feladatok is járulnak: a modern épület már nem kínál hosszabb ösztöndíjas tartózkodást később nagyhírű tudósoknak (erre szerencsére már külön csatornák nyíltak), hanem az új kihívásokra adekváтан válaszolva a kortárs Magyarország minél átfogóbb képének közvetítését teszi lehetővé korszerű termekkel és technikával a város szívében.

Az új épület és az évad részletesebb ismertetése mellett kevés hely jutott számos, ezekkel nem közvetlenül összefüggő program bemutatására. Ilyenek voltak a berlini nemzetközi filmfesztiválon, a Berlinálén való évenkénti részvétel, a magyarországi német nyelvű irodalomról szóló előadások, a Trianonról szóló előadás, de például az Aranycsapat kapusának látogatása is. A felsorolás helyett utaljunk a berlini nagykövetségen a Collegium Hungaricum által rendezett kiállításra, melyen a Németországban fellelhető nagybányai festőket mutattuk be (Böhm József gyűjteményéből) nagy sikerrel (Masát 2002). Ugyanígy utalhatunk a Collegium Hungaricumban megrendezett Wallenberg-konferenciára, mely témájában és a részt vevő előadók összetételét tekintve is olyan tudományos rendezvény volt, mely a Magyarországon a szovjet biztonsági erők által elhurcolt zsidómentő svéd diplomata, Raoul Wallenberg személyével kapcsolatosan nemcsak európai (svéd, orosz, magyar), hanem amerikai kutatási aspektusokat, illetve beszámolókat kínált. Meghívásunkra az érintett országok mindegyikéből egy-egy neves Wallenberg-kutató fejtette ki álláspontját – elsősorban Wallenberg letartóztatásának és halálának körülményeiről. A nagy sikerű és számos új vonatkozást megjelenítő konferencia anyaga könyv alakban is megjelent (Masát–Méhes–Rackebrandt 2002).

A fent kiragadott példák azt bizonyítják, hogy a kulturális tér egyre inkább tágul, és az egyes elemek helyi értéke is folyamatosan változik. Az európai kulturális terek kialakításánál jelenlétünk elengedhetetlen, oda pedig számunkra továbbra is elsősorban a német–magyar kulturális dialógusokon keresztül vezet az út. Ezeket úgy lehet folyamatosan megújítani, ha a regionális (tartományi) kulturális kódokat figyelembe véve keressük a közös találkozási pontokat. Biztos vagyok abban, hogy ahogy eddig is, a berlini Collegium Hungaricum következő száz éve erről fog szólni.

Irodalomjegyzék

- Bernáth Árpád – Bombitz Attila, szerk. (2002). *Frankfurt '99. Magyarország részvétele a könyvvásáron a német sajtó tükrében*. Szeged: Grimm Könyvkiadó.
- „Esterházy Péter megnyitó beszéde a Frankfurti Könyvvásáron” (1999). Kézirat. 1999. augusztus 28. In: Digitális Irodalmi Akadémia.
<https://dia.hu/node/6909>
- Masát András, szerk. (2002). *Kolonie der Träume: Nagybánya*. Boros Judit, Marudin Jenő és Szűcs György tanulmányaival. Berlin: Collegium Hungaricum.
- Masát, András – Méhes, Márton – Rackebrandt, Wolfgang (2002). *Raoul Wallenberg: Mensch in der Unmenschlichkeit: Ergebnisse der internationalen Forschung*. Leipzig: Edition Kirchhof und Franke.
- Masát András (2009). „Régi és új pozíciók a magyar kultúra németországi megjelenésében: 1989–2009”. *Külügyi Szemle*, 8/3, 86–107.

„A lehető legtökéletesebb, legszolidabb és a legcélszerűbb” A Collegium Hungaricum Berlin alapelvei és tevékenysége napjainkban

“As perfect, solid, and purposeful as possible” The Principles and Activities of Collegium Hungaricum Berlin Today

Nagy Márta

dr. univ., igazgató, Collegium Hungaricum Berlin, Berlin, Németország
marta.nagy@hungaricum.de

Összefoglalás

A berlini Collegium Hungaricum története elválaszthatatlan a német főváros fordulatos történetétől. Az intézetalapító Gragger Róbert 1925-ben így fogalmazta meg vízióját: „Legnagyobb ambícióm, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetően a lehető legtökéletesebb, legszolidabb és a legcélszerűbb legyen.” Utódai más politikai környezetben és körülmények között törekedtek ugyanerre. A cikk szerzője az intézmény első női igazgatójaként feleleveníti a korszakokon átívelő alapelveket és együttműködési formákat, felidéz néhányat az utóbbi évek kiemelkedő művészeti eseményeiből, és kitekint a bécsi Collegium Hungaricummal együttműködésben megvalósuló centenáriumi eseménysorozat programjaira.

Abstract

The history of the Collegium Hungaricum Berlin is inextricably linked to the turbulent history of the German capital. In 1925, the founder of the institute, Róbert Gragger, expressed his vision as follows. “My greatest ambition is to make the collegium as perfect, solid, and purposeful as possible, both in its inner spirit and in its building.” His successors have sought to do the same in different political contexts and circumstances. As the first woman director of the Collegium Hungaricum Berlin, the author of this article recalls the principles and forms of cooperation that have prevailed over the years, describes some of the outstanding artistic events of recent years, and looks at the centenary events organized in cooperation with the Collegium Hungaricum Vienna.

Kulcsszavak: kulturális diplomácia, Berlin, Bécs, Collegium Hungaricum, női vezetők, együttműködés

Keywords: cultural diplomacy, Berlin, Vienna, Collegium Hungaricum, female leaders, collaboration

Masát András az ezredforduló körüli időszakban, régi-új helyére való költözéséig mutatta be a berlini Collegium Hungaricum (CH) történetét. Ezt követően hamar az intézet védjegyévé vált az impozáns új épület, melynek a Bauhaus időszakát felidéző architektúrája a közös magyar–német kulturális örökségre emlékeztet. Peter P. Schweger építész a ház tervezésekor a funkcionalitás és a letisztult formák mellett különös figyelmet fordított a helyszín és a CH történetére. Hűen követte az intézetalapító Gragger Róbert (1. ábra) vízióját, aki így fogalmazott 1925-ben: „Legnagyobb ambícióm, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetően a

lehető legtökéletesebb, legszolidabb és a legcélszerűbb legyen. [...] A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembetűnőbb helyét elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe.” A Collegium Hungaricum új épülete ma Berlin történelmi központjának fontos része, szimbolikus üzenete jó és nehéz időkben egyaránt jelen van.

1. ábra. Az intézetalapító Gragger Róbert 1926 körül
Forrás: © CHB

A kulturális emlékezetben ugyancsak a közös alapokon nyugvó, a helyi intézményekkel és partnerekkel együttműködésben megvalósított események hagytak maradandó nyomot. A Frankfurti Könyvvásár magyar díszvendégsége alkalmából (1999) a legnagyobb német kiadóknál jelenhettek meg szerzőink, és ezek az (újra)felfedezések a mai napig meghatározzák irodalmunk németországi megítélését. A „Magyar akcentus” (2006–2008) kulturális évad a kortárs művészeti szcéna eredményeinek bemutatása mellett a közös hagyományokba is betekintést nyújtott. Ugyanekkor a Német Szövetségi Kulturális Alapítvány is Magyarországnak szentelte egyik első nagy projektjét: a kétmillió eurós költségvetésből megvalósított „Bipolar” (2006–2007) jelentős kulturális infrastruktúra és művészeti hálózat kialakításával segítette új német–magyar kulturális termékek létrehozását.

Az együttműködés ereje (1924–2024)

A fenti példák jól mutatják, hogy az együttműködésben megvalósított eseményeket őrzi meg legtovább a kulturális emlékezet. A közös munkából és intenzív eszmecserékből újabb közös programok születtek és születnek. A múlt és jelen, a hagyományok és célok ismeretén alapuló közös tervezés és gondolkodás, a mindenkori trendek, igények, elvárások ismerete, figyelembevétele vagy az ezektől való tudatos eltérés, a kölcsönös odafigyelés, az empátia teszi egyedivé, semmi mással nem helyettesíthetővé munkánkat.

A két világháború között elitképző szakkollégiumként működő CH esetében ugyancsak az együttműködés volt a legfontosabb irányelv. Ennek jegyében fogantak meg az ösztöndíjasok munkatervei, jöttek létre a csereprogramok egyetemekkel, kutatóintézetekkel és művészeti intézményekkel, ennek gyümölcseként bővült tovább a német diákokra is kiterjedő ösztöndíjhálózat. És jóllehet Kelet-Berlinben egészen más feltételek és körülmények között működött a Magyar Kultúra Háza, máig emlékezetes programjai ugyancsak a helyi, politikailag nemegyszer peremre szorított művészekkel megvalósuló kooperációk révén jöttek létre. Ilyenek voltak a legendás irodalmi események, amelyek során a közszerépléstől eltiltott keletnémet írók a magyar irodalom fordítóiaként kaptak meghívást és ezzel nyilvános fellépési lehetőséget az intézetben.

Arról, hogy a rendszerváltás utáni időszakban mennyire fontos volt a sikeres beágyazódás az újraegyesült Németország kulturális infrastruktúrájába, ugyancsak Masát András írásában olvashatunk.

Az új épület bővületében (2008–2018)

A Collegium Hungaricum 2007 végétől ismét történelmi helyén, a Múzeum-sziget, a Humboldt Egyetem, a Maxim Gorki Színház, az Operaház és számos más rangos intézmény tőszomszédságában várja látogatóit. A költözést követő évek meghatározó feladata az új épület birtokbavétele, és a német főváros gyorsan változó kulturális kínálatában is jól látható programok kidolgozása volt.

Can Togay a régi-új helyszín bevezetésére, a helyspecifikus lehetőségek felmérésére, új partnerek megszólítására és az intézet feladatainak átfogalmazására koncentrált igazgatósága alatt (2008–2015). A „nyílt városban nyitott ház” mottó jegyében a műfajok közötti átjárhatóságot, a múlt, jelen és jövő iránti párhuzamos fogékonyságot tette tevékenysége alapulvává. A német főváros Berlinale nemzetközi filmfesztiváljával közös projektje, a „Cinema total” fontos kapcsolatokat alapozott meg, és máig látható nyomot hagyott a városban.

Kopek Gábor egy Moholy-Nagy Lászlótól kölcsönzött mottóra fűzte fel koncepcióját, miszerint „a hagyománynak dinamikusnak kell lennie”. Igazgatósága alatt (2016–2018) az épület fizikai és szellemi értelemben történő megújítására törekedett, miközben az intézetet magát nemzetközi produkciókat létrehozó ügynökségként képzelte el. Ennek szellemében teljesedett ki a már korábban elindult „Montag Modus” performanszorozat.

A Collegium Hungaricum tevékenységét ma is meghatározza a kivételes helyszín, a modern épület és a belőlük adódó nyitottság és kíváncsiság. A hagyományok ápolása mellett ugyanakkor a folyamatos megújulás is kiemelt szempont. Igazgatói koncepcióm – az intézetalapító Gragger Róbert (1887–1926) víziójának jegyében, miszerint „százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre” – olyan új együttműködési modellek kialakítására épül, amelyek a fogadó országban és hazánkban egyszerre fontos témákra fűzhetők fel. A női szerzőkkel és művészekkel való intenzív foglalkozás mellett, amit az intézmény első igazgatónőjeként különösen támogatok, ilyen a műfordítás, a kortárs zene és irodalom, az innováció, a határnyitás, a hungarológia, a kortárs dizájn, valamint a kooperáció a Berlinben működő európai kulturális intézetekkel. Intenzív alkotói együttműködésekben létrejövő programjaink a fenntartható, hatékony építkezést, a helyi kapcsolatok elmélyítését szolgálják. Nálunk indult 2021-ben az első németországi műfordítófesztivál. Nekünk köszönhető, hogy Nemes Nagy Ágnes költészete 2023-ban iskolai tananyag lett Németországban. Évről évre épületünk tereire készülnek a berlini művészeti egyetem egyik nemzetközi mesterszakjának vizsgamunkái.

Százados múlt

A hagyományok ápolásának jegyében 2019 óta foglalkozunk az intézetünk történetét dokumentáló archívumok feldolgozásával. A Humboldt Egyetem Magyar Irodalom és Kultúra Tanszéke tulajdonát képező, jelenleg a CHB-ben őrzött anyag tudományos körökben jó ideje ismert, többen és módszeresen kutadják. Levéltári feldolgozása a témát behatóan ismerő Ujváry Gábor történész vezetésével a mai napig zajlik.

Ezzel szemben az 1973-tól Kelet-Berlinben működő Magyar Kultúra Háza mintegy 50 polcfolyóméternyi, az intézet működését alaposan dokumentáló iratanyaga teljesen feltáratlan volt. Tóth Ágnes történész kezdeményezésünkre 2019-ben kezdte el az anyag felmérését. Időközben befejezte az archívum alapszintű feldolgozását, a középszintű rendezés folyamatban van.

Mindkét történésznek hálások vagyunk az intézet múltjának feldolgozásához nyújtott szakmai támogatásért. A velük való együttműködés során úgy tudtunk visszanyúlni a Collegium eredeti funkciójához, vagyis a kutatómunka támogatásához, hogy annak eredményei – a történelmi és a levéltári kutatásokból született tudományos publikációk mellett – a nagyközönség számára is érdekes programokban mutathassanak meg. A következőkben ezek közül emelek ki hármat.

„Magyar Modern” (2022–2023)

A magyar művészek 1910 és 1933 között Berlinre gyakorolt hatását bemutató „Magyar Modern. Ungarische Kunst in Berlin 1910–1933” című kiállítás Németországban a legfontosabb magyar képzőművészeti esemény volt a rendszerváltás óta. A Berlinische Galerie és a Szépművészeti Múzeum együttműködésében, a CHB aktív közreműködé-

sével megvalósult tárlat jelentősége a Frankfurti Könyvvásár díszvendégségéhez, a „Magyar akcentus” évadhoz és a „Bipolar” programsorozathoz mérhető. A 2022 novemberében és 2023 februárja között a magyar kultúrának látványos megjelenést biztosító kiállítást a CHB különféle műfajokat felvonultató kísérőprogramokkal egészítette ki. Kiemelkedett közülük a minden korábbi látogatószámot megdöntő, a magyar neo-avantgárd művészetét az intézet kiállítótermében bemutató tárlat.

A németül is „Magyar Modern” címet viselő kiállítás egyrészt a két múzeum már egymástól függetlenül is régóta létező elképzelését valósította meg: a századforduló utáni berlini művészet első számú gyűjtőjeként ismert Berlinische Galerie tervei között jó ideje szerepelt a magyar avantgárd művészet berlini vonatkozásainak bemutatása, miközben a Szépművészeti Múzeum ugyancsak dédelgetett egy hasonló elgondolást. Az egyeztetéseket, amelyek négy évvel a megnyitó előtt kezdődtek, a CHB folyamatosan segítette, szakmailag támogatta, a kiállítás idején pedig innovatív kísérőprogramokkal járult hozzá annak elsöprő sikeréhez. A múzeumok közti együttműködés egy kutatási projekt keretében folytatódik.

Ötven éves a berlini Magyar Ház (2023)

A kettéosztott Berlinben 1973-ban nyílt meg a Magyar Kultúra Háza, amely az NDK hivatalos kultúrpolitikájához képest szabadabb programjainak köszönhetően hamarosan a kelet-berlini kulturális élet meghatározó szereplőjévé, a másképpen gondolkozó művészek és értelmiségiek találkozóhelyévé vált.

Megnyitásának ötvenedik évfordulóján egész éves eseménysorozat keretében idéztük fel a Kelet-Berlinben működő magyar kulturális intézet tevékenységét és jelentőségét. Különösen nagy sikert aratott a Fortepan Archívum együttműködésével megvalósult „Magyar utazók Berlinben” című kiállítás, amely az Európai Fotóhónap keretében a közösségi fotóarchívum anyaga mellett a CHB archívumában fellelt, igazi csemegéknek számító fényképfelvételeket is bemutatott. A két válogatást az 1973-as év kapcsolta össze: ennek eseményeit, közöttük a Világifjúsági Találkozót számos kísérőprogram járta körbe, így például a tárlat képeire a kiállítóterben reflektáló „Táncoló időutazók” előadás. A költészet világnapján tartott irodalmi est, amelyen az egykori fellépők leszármazottai találkoztak és beszélgettek egymással, a Magyar Kultúra Háza legendás irodalmi programsorozatát elevenítette fel. Emellett zenei programok, koncertfilmek, előadások, pódiumbeszélgetések idézték fel a félszázados múltat.

Száz éves a két Collegium Hungaricum (2024–2025)

A 2024-es esztendő a berlini és a bécsi Collegium Hungaricum centenáriumi ünnepeli. Mind a két intézmény 1924 októberében, az egyetemi őszi szemeszterben kezdte meg működését. A Collegium Hungaricumok különösebb külsőségek és ceremóniák nélkül, az első ösztöndíjasok beköltözésével kezdték meg munkájukat. Száz évvel később annál inkább van mit ünnepelnünk: a 2025 nyaráig tartó centenáriumi esz-

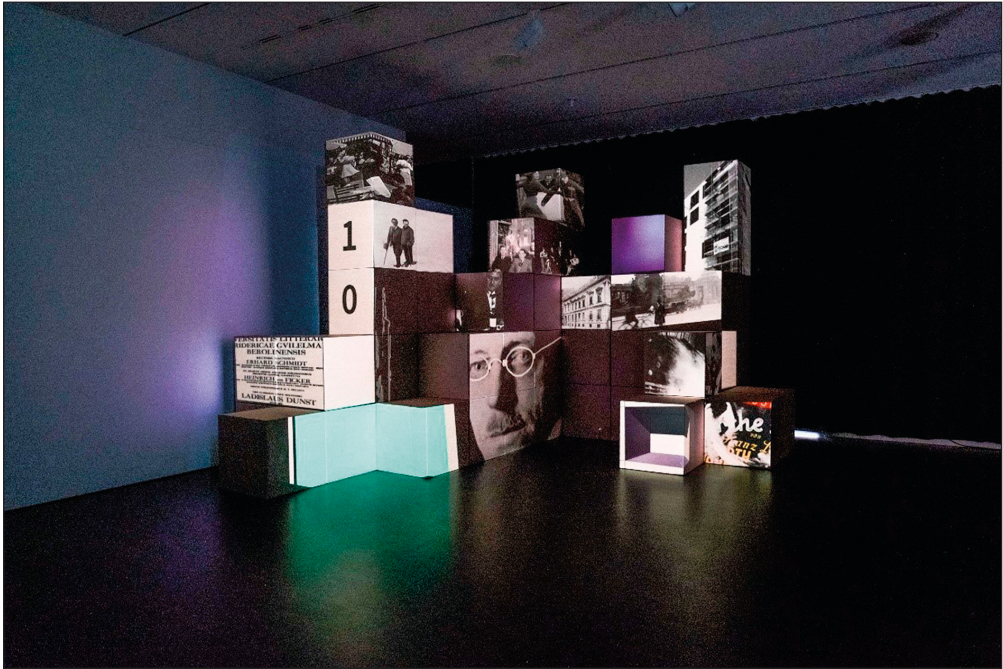
tendőben megemlékezünk a szebb és a nehezebb időkről, a magyar–osztrák, magyar–német tudományos és kulturális cserekapcsolatok kiemelkedő eseményeiről, emlékezetes szereplőiről és különleges vendégeiről.

2. ábra. A bécsi Collegium Hungaricum „Amit még nem láttatok” című kiállítása, enteriőr (2024)
Forrás: © Kovács Attila – CH Wien

A bécsi CH nagy hangsúlyt fektet az elmúlt évszázadban az intézethez kapcsolódó, kevésbé ismert történetekre és személyiségekre. Igyekszik megmutatni, hogyan rajzolódik ki a bécsi CH krónikájából egy igencsak változatos évszázad történelme. A jubileumi ünneppsorozat nyitófesztiválja arról is megemlékezett, hogy az intézet több mint hatvan éve szerves része a 2. kerületnek, a bécsi Leopoldstadtnak. A nyitóesemény részeként került bemutatásra Keleti Évának, a hazai fotográfia ikonikus alakjának az „Amit még nem láttatok” című kiállítása (2. ábra), akinek életútja szinte párhuzamosan íródott a bécsi CH történetével. A tárlat különlegességeként először voltak nyilvánosan láthatók a fotográfusnak az 1960/1970-es években a Bécsi Ünnepi Heteken készített képei.

A berlini centenárium fókuszában a CH két világháború közötti működése és la-kói, köztük a kevésbé ismert női ösztöndíjasok állnak. Megkülönböztetett figyelmet kap a két archívum, az 1924–1945 közötti és a keletnémet időszak emlékeit őrző iratanyag művészeti projektek keretében történő feldolgozása. Felütésként az „Echoing Archives” sorozat mutatott be magyar vonatkozású levéltári különlegességeket a Tu-

3. ábra. A berlini Collegium Hungaricum „Éltre kelt archívum” című kiállítása, enteriőr (2024)
Forrás: Máté Péter © CHB

dományok Éjszakáján. Ekkor hangzott el először nyilvánosan a nem sokkal korábban felfedezett, az intézetalapító Gragger Róbert hangját viaszlemezen őrző százéves hangfelvétel. A két világháború közötti anyag inspirálta az intézet történetére reflektáló, művészeti pályázat keretében megvalósult „Éltre kelt archívum” installációsorozatot (3–4. ábra). Ezt követi az 1924 és 1945 között működő Collegium Hungaricum életét bemutató kiállítás.

A centenáriumi év számos további projektet és ünnepi alkalmat tartogat a két városban. Bécsben protokolláris ünnepségre kerül sor a CH egykori székhelyén, a Trautson-palotában. „Utak a hírnévhez” címmel osztrák–magyar filmtörténeti kiállítás készül, a „Roof Talks” interjúsorozat az osztrák kulturális, tudományos és társadalmi élet szereplőit szólítja meg. A CH régi és mai épülete között tematikus séta mutatja be a magyar vonatkozású emlékhelyeket. Az intézet történetét tudományos konferencia és a száz év különleges eseményeit bemutató tárlat dolgozza fel. Utóbbiból többek közt kiderül, miért kellett József Attilának az intézetben takarítania, milyen kínos szerep jutott a CH-ban Fedák Sárinak, miért ravatalozták fel Horthy István tábornokot, a kormányzó bátyját a CH épületében, mikor és hogyan léphetett fel az Illés együttes az intézetben, és miért közvetítettek rádiókabarét a CH-ból.

Berlin ökumenikus istentisztelettel és koszorúzással tisztelgett az 1926-ban fiatalon elhunyt Gragger Róbert emléke előtt. A műemlékek nyílt napjára készült el az

intézettörténet fontosabb helyszíneit bemutató *audiowalk*: a Collegium Hungaricum és a Magyar Ház között vezető útvonal az emlékév végéig lesz bejárható. A CH hajdani eseményeire koncertek emlékeznek, a kelet-berlini éveket amatőr filmdokumentációk és közönségtalálkozó idézik meg. Kiemelkedő esemény a 2025 januárjáig látható „A halhatatlan egészek tagjai vagyunk” című kiállítás, amely a történészek kutatási eredményeinek és archív iratanyagoknak kreatív újraértelmezésével, a 21. századi technológia eszközeivel hív időutazásra. A centenáriumi bál az 1920/1930-as évek kapcsolatépítési hagyományait eleveníti fel, az együttműködés jegyében pedig bemutatásra kerülnek a bécsi konferencia eredményei.

4. ábra. A berlini Collegium Hungaricum „Éltre kelt archívum” című kiállítása, enteriőr (2024)
Forrás: Dávid Márk © CHB

5. ábra. Gragger Róbert sírja a dahlemi temetőben (2024)
Forrás: Nagy Márta © CHB

„Ungarn und Deutschland galt seine Arbeit und seine Sehnsucht” / „Munkája és szenvedélye Magyarországnak és Németországnak szolt” – áll Gragger Róbert sírkövén (5. ábra) a Dahlem-Dorf-i temetőben. A berlini és a bécsi Collegium Hungaricum számára ez a mondat örök érvényű útmutatás lehet.

Következő számunk tartalmából

Kecskeméti Gábor és munkatársai
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁSA

Kovács L. Gábor – Font Márta
A PÉCSI TERÜLETI BIZOTTSÁG MÚLTJA ÉS JELENE

Károly Krisztina és munkatársai
A FORDÍTÁSTUDOMÁNY MA (tematikus összeállítás)

Útmutató a cikkek megírásához:

www.magyardudomany.hu/utmutato

A folyóiratra vonatkozó, szerzőknek szóló közlési elvek
a fenti hivatkozásra kattintva találhatóak.

SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

ÜNNEPI ÖSSZEÁLLÍTÁS KÉTSZÁZ ÉVES A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

„A Magyar Tudományos Akadémia örök értéke, küldetésének semmilyen körülmények között fel nem adható alapeleme, működésének vezérlő elve kezdettől fogva a tudomány, a tudományos tevékenység tisztelete, általános elismertetése, az ország és a nemzet szolgálatába állítása.”

Freund Tamás – Oberfrank Ferenc

TEMATIKUS ÖSSZEÁLLÍTÁS SZÁZ ÉVE COLLEGIUM HUNGARICUM

„A bécsi és a berlini Collegium Hungaricum (CH) 2024-ben ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. A két intézet történelmi megszakításokat is túlélő, mozgalmas múltjában kiemelkedő korszakot jelentett a világháborúk közötti időszak. Bécs és Berlin egyaránt felbecsülhetetlen és nélkülözhetetlen támpontnak számított az osztrák, illetve a német fővárosban folytatandó, állami ösztöndíjjal vagy egyéb módon támogatott tudományos kutatások vonatkozásában, döntő mértékben hozzájárulva a magyar értelmiségi elit képzéséhez és európai integrálódásához.”

Csúri Károly – Masát András

NOBEL-DÍJ 2024

„A döntés – mint mindig – egyfajta iránymutatást jelent a tekintetben, hogy a különféle iskolák és közelítések közül mi számít mérvadónak. Ez természetesen nem azonos a mindenkori főárammal, amely értelemszerűen a megszokott, bevett, elfogadott és ezért divatos megközelítések összességét tartalmazza, mint a reneszánsz, a barokk vagy a szecesszió az építészettől a zeneművészig. Elvileg a legnagyobb tudományos elismerés célja és értelme éppen az, hogy a korábban már befutott, kanonizált ismereteken és megközelítéseken túlmutató újdonságokra hívja föl a figyelmet. Épp ezért érdekes a kik és a hogyan kérdése a miért mellett.”

Csaba László

ÁRA: 2000 FT

